

О.Т. Тожибоева

**ААИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”СИНИНГ
НАСРИЙ БАЁНЛАРИ: ТАМОЙИЛ,
МЕЗОН ВА УСЛУБ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

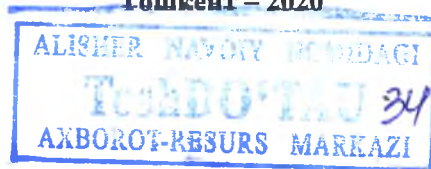
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Тожибоева Озода Тоҳировна

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА” СИННИНГ
НАСРИЙ БАЁНЛАРИ: ТАМОЙИЛ,
МЕЗОН ВА УСЛУБ

“Nodirabegim” нашриёти

Тошкент – 2020

КБК: 83.3г(5Ў)

Т 60

УЎК: 821.512.133.06(091)

ISBN 978-9943-6495-4-5

Тожибоева, Озода.

Алишер Навоий “Хамса” сининг насрий баёнлари: тамойил, мезон ва услуб [Матн] : монография / О.Т. Тожибоева. - Тошкент: Nodirabegim, 2020. – 170 б.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш, давр китобхонига монанд тарзда насрий баён қилиш анъанаси ҳам қарийб бир асрлик тадрижий йўлни босиб ўтди. XX аср бошларида ўз даврининг зиёлилари Навоий ижодини кенг халқ орасида тарғиб этиш мақсадида тошбосма матбааларда кўп сонда нашр қилдирдилар, эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда “Хамса” дostonларининг насрий баёнларини тайёрлашди. Ўз навбатида бу жараён шоир ижодини ўрганиш борасидаги кейинги талқин ва таҳлилларга, матншунослик ишларига кенг йўл очди. Ушбу монографияда насрий баёнчилик тарихи, яратилиш зарурати, илмий-назарий асослари, мезон ва тамойиллари ҳақида маълумот берилган. Ўзбек адабиётидаги илк насрий талқинлар бирламчи манбалар асосида таҳлилга тортилган.

Монография адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртининг ўзбек филологияси талабалари, магистрантлар ҳамда Алишер Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ҳамиджон Ҳомидий – филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Дилором Салохий – филология фанлари доктори, профессор
Қодиржон Эргашев – филология фанлари номзоди

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Кенгаши (11 апрель 2020, Баённома № 9) томонидан нашрга тавсия этилган.

© О.Т. Тожибоева.
© “Nodirabegim” нашриёти, 2020.

МУҚАДДИМА

Жаҳон адабиётшунослигида ўз даври ва ўзидан кейинги даврлар адабиётига кучли таъсир кўрсатган классик адиблар ижодий меросини ўрганиш барча даврларда муҳим вазифалардан бири ҳисобланган. Айтилишича, бадий адабиётнинг сўздаги кучи ва имкониятларини намойиш этиб, башариятга дахлдор мавзулар олами олий онг орқали идрок этган истеъдодли адибларнинг ижодий меросини халққа етказиш долзарб аҳамият касб этиши билан изоҳланади.

Дунё халқлари адабиётида нодир асарлар гарчи аслиятдан мутолаа қилинса-да, уларни китобхон эҳтиёжига мос ҳолда етказиб бериш усулларини излаш ҳам кўп асрлик тарихга эга. Бадий асарни тушуниш инсон ахлоқининг барча қирраларига тааллуқли маънавий-маърифий масалалар ечимига хизмат қилар экан, юксак тафаккур эгаларининг ижод маҳсулларига бўлган кизиқиш ҳар бир даврда эътиборга молик масала сифатида яшайди. Адабиётшунослик илмида маъно қатлами чуқур мумтоз матнлар герменевтик методологиянинг объекти сифатида ўрганилади ва уларни тарғиб қилиш йўллари изланади. Шу мақсадда асарлар шарҳланади, изоҳланади, талкин ва таҳлил қилинади. Бугун дунё адабиётида фаол истеъмолда қўлланаётган интерпретация, шарҳ, изоҳ, табдил, насрий баён каби ёрдамчи воситалар матн маъносини тушунтириш вазифасини бажармоқда. Адабий-эстетик, фалсафий-ахлоқий қарашлар ривожига таъсир кўрсатган ўз даврининг буюк адиблари ижоди ҳам бугун замон китобхонига мос тарзда қайтадан баён қилинмоқда.

Шарҳдаги бой тажрибалардан озикланган бу жараён ўзбек адабиётида бошқа адибларга нисбатан, кўпроқ Алишер Навоийнинг "Ҳамса" дostonлари матни устида амалга оширилган. Дастлаб, дostonлар ҳослар томонидан шарҳланган, изоҳланган бўлса, давр ўтиши билан адабий тилнинг луғат бойлигидан чиқиб борган айрим оуларни, диний-гасаввуфий, фалсафий тушунчаларни оддий халққа етказиш зарурати шеърий дostonларни насрий баён қилиш эҳтиёжини юзага келтирди. Ўзининг амалий натижаси билан йиллар

синовидан ўтган насрий баён шоир билан китобхон ўртасидаги воситачи манба сифатида фаол истеъмолга кириб борди. Юртимизда эзгу мақсадлар йўлида тайёрланган мазкур тизимдаги асарларни ўрганиш илмий-маънавий меросимиз ўз қадрини, баҳосини топиб бораётган бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. XIX аср охири XX аср бошларида ўзбек зиёлилари томонидан халқни Навоий асарларидан баҳраманд қилишни кўзлаб яратилган “Насри Хамсаи беназир” баёнчилик тарихининг бир асрлик тадрижий такомиллашув босқичини яхлит ўрганишга имкон берувчи асос манба ҳисобланади. Айни тадқиқот насрий баёнчилик тарихини ёритишда қўлёзма ва тошбосма меросдан ўрганилаётгани билан ҳам долзарблик касб этади. “Насри Хамсаи беназир” “Хамса”нинг ишончли манбаларидан нусхалар кўчирилаётган даврда яратилгани, ҳали ўзбек китобхони миллий дунёқарашини сақлаб турган бир пайтда диний, тасаввуфий тушунчаларнинг ўз ўрнида сақлангани ва талқин қилингани билан ўз қимматиغا эга.

Халқаро миқёсда Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари Низомий, Дехлавий, Жомий дostonлари қаторида ўрганилади, ўзаро қиёсланади. Дostonларнинг гоёвий манбалари, генезиси, хамсанавислар ижодидаги такомил босқичи, ижодий таъсирланиш ва кейинги давр халқ оғзаки ижодида тарқалиши каби масалалар кўплаб тадқиқотларнинг объекти бўлган¹. Худди шу силсиладаги тадқиқотлар ўзбек адабиётида ҳам асосий масала сифатида ўрганилган ва “Хамса”нинг даврий талқинлари махсус ёритилган².

¹ Бертельс Е.Э. Навои. – М.-Л.: Изд-во Академ наук, 1948. - 928 с.; его же: Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М.-Л.: Изд-во Академ наук, 1948. -188 с.; его же: Низами и Фузули. – М., 1962; Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М.: Наука, 1972. – 193 с.; Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. - 333 с.; Нарзуллаева С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литературы народов Советского Востока. – Ташкент: Фан, 1983. - 136 с.; Гурсун Курбон Туркаш. Шинжонда Навоийхонлик аънаналари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. 2007. № 5. – Б. 48-54.; Восиева Р. Роман об Александре и его рецепция в народных романах “Искандар-наме”. Дисс... докт. филол. наук. Душанбе, 2016. - 379 с.

² Фитрат А. “Фарход ва Ширин” дostonи тўғрисида / Танланган асарлар. II-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 131-132; Зоҳидов В. Навоий “Фарход ва Ширин”нинг гоёвий мотивлари // Шарқ юлдузи, 1948. № 5. – Б 94-110; Афзалов М. “Фарход ва Ширин”нинг халқ варианты ҳақида: Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент, 1950. – Б. 35-36; Рўзиева Д. Низорийнинг “Фарход ва Ширин” дostonи // Адабий мерос. – Тошкент, 1971. № 2. – Б. 69-79; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат,

Илк насрий баён “Насри Хамсаи беназир” ҳам ўтган йиллар давомида адабиётшунослар томонидан муайян даражада ўрганилган. Ўз даврида Фитрат, М.Афзалов томонидан қискача муносабат билдириб ўтилган³. М.Муҳиддинов мазкур тизимдаги асарлар каторида китоб таркибидаги “Сабъаи сайёр” насрий баёнини кенгрок таҳлилга тортади⁵. Алишер Навоий асарлари нашри ва уларни кўчирган котиблар, ноширлар ҳақида маълумот берувчи А.Семёнов, Р.Маҳмудова, Қ.Муниров, А.Носиров, М.Ҳақимов, А.Мирзороҳимовнинг библиографик кўрсаткич, тасниф ва илмий тадқиқотларида ҳам китобнинг нашр йили, номи, муаллифи ҳақидаги маълумотлар қайд этилган⁶. Қарийб бир аср давомида кўплаб адабиётшуносларнинг тадқиқотларида баён номи келтириб ўтилса-да, муаллифлиги масаласида тахминий фикрларга таянилиб, қискача тавсиф билан чекланилар эди. Қ.Эргашев илк маротаба баённинг

1974. – 384 б; яна ўша: “Фарҳод ва Ширин” достонининг Умар Бокий томонидан ишланган халқ китоби варианти // Адабий мерос. – Тошкент, 1973. № 3. – Б. 135-147; Эркинов С. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони ва уни киёсий ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1974. – 339 б; яна ўша: XVII асрдан XIX асрнинг Пярмигача, Умар Бокий ва Махзун / Ўзбек насри тарихидан. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 88-106; яна ўша: Шарқ адабиётида Фарҳод киссаси. – Тошкент: Фан, 1985. – 64 б; Саломов Ф. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 192 б; Тохиров Қ. Алишер Навоий ва XVIII–XIX аср киссалари / Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари. – Самарқанд, 1981. – Б. 77-81; Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV–XX аср манбалари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1998. – 283 б; Ҳайитов А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, таъдил ва талқин: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000. – 168 б; Жамматова М. “Лайли ва Мажнун”нинг илк насрий баёни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. № 5. – Б. 75-77; Жўраев К. Алишер Навоий издошлари ижодида “Лайли ва Мажнун” / Носирхожа валади Мансурхожа. Лайли ва Мажнун. – Жиззах, 2014. – Б. 3-16.

³ Фитрат А. “Фарҳод ва Ширин” достони тўғрисида” / Танланган асарлар. II-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 131-132; Афзалов М. “Фарҳод ва Ширин”нинг халқ варианти ҳақида. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 1950. – Б. 35-36.

⁵ Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Тошкент: Фан, 2007. – 168 б.

⁶ Семёнов А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литература о нём. – Ташкент: Гостехиздат, 1940. – С. 10; Маҳмудова Р. Литографированные произведения и их значение в истории узбекской литературы (конец XIX- начало XX века). Автореф. дисс... канд. филол наук. – Ташкент, 1971. – С. 17; Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос. – Тошкент. 1968. №1. – Б. 101; яна ўша: Алишер Навоий асарларининг инкилобгача бўлган нашрлари тарихидан // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1968. № 7 – Б. 233; Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий кўлэзма асарлари каталоги. – Тошкент: Фан, 1970. – 83 б; Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттоғлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 48 б; Мирзороҳимов А. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари): Тарих фан. номз... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 49.

муаллифлиги масаласига аниқлик киритиб, таҳлиллар асосида баёнчининг маҳоратини ҳолисона баҳолашга муваффақ бўлади⁷. Изоҳловчи баёнлар яратиш борасидаги бошланғич манба ҳисобланган мазкур насрий баённи кенгрок ўрганиш ва бугунги илм-фан аҳлига маълум қилишни даврнинг ўзи тақозо этади. Шу мақсадда ишга объект сифатида Алишер Навоий “Хамса” дostonларининг Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида чоп этилган “Насри Хамсаи беназир” (1908 йил) насрий баёни олинган. Ташки жиҳатдан матн яхлит тарзда, қиёсий ички таҳлил учун “Садди Искандарий”, “Сабъаи сайёр” дostonлари баёнлари танланди. Порсо Шамсиев тайёрлаган “Хамса”нинг академик нашри (1960 йил) асос қилиб олинди ҳамда куйидаги вазифалар амалга оширилди:

1. Насрий баёнчилик тарихи, мумтоз матн замиридаги маъно кўламдорлиги ва уларни англаб етиш эҳтиёжи, насрий баёнларнинг яратилиш зарурати, унинг шарҳ, изох, талқин, табдил каби тушунчалардан фарқли ва муштарак жиҳатлари, ифода усули сифатидаги имкониятлари ва ноқисликлари далилланган.

2. Ўзбек адабиёти тарихидаги дастлабки нисбатан тўлиқ насрий баён – “Насри Хамсаи беназир”нинг манбалари аниқланиб, тавсифланган, насрий баён муаллифи Мир Махдум ибн Шохюнуснинг ижодий фаолияти ўзи ва замондошлари қайд этган ўн бешга яқин тошбосма китоблардаги маълумотлар асосида тикланган.

3. “Насри Хамсаи беназир”да “Хамса”даги бугунлик ва боблар композицион яхлитлиги, асар семантик структурасида етакчи вазифа бажарадиган қисмларнинг сақланиши ҳамда аслият маъносининг насрий матнда тикланиши масалалари “Садди Искандарий” ва “Сабъаи сайёр” дostonлари мисолида қиёсий текширилиб, насрий баёндаги ўзгаришлар сабабларига аниқлик киритилган.

4. Насрий баён қилишдаги ифода усуллари ва муаллифнинг дoston матнини қайта тиклаш жараёнида китобхонни кўзлаб қўллаган усуллари, ўзига хос бадиий маҳорати, унинг ўз даврида “Хамса”

⁷ Кодиржон Эргаш. Насри Хамсаи беназир / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009. 18 декабрь. № 51.

достонларини халқ орасида оммалаштиришдаги хизмати каби масалалар очиб берилган.

5. Насрий баён герменевтика таълимоти доирасида изоҳланган. Достоннинг китобхон томонидан қабул қилиниши ва бу жараёндаги мураккабликлар, воситачи шахснинг кўмаги, насрий баён эҳтиёж натижаси эканлиги адиб → бадиий асар → китобхон → насрий баён → насрий баён ижодкори кетма-кетлигида кўриб чиқилиши жаҳон адабиётшунослигида тушуниш ва тушунтириш билан боғлиқ жараёнлар олдинги ўринда бораётгани билан асосланади.

6. “Хамса” достонларининг турли халқона талқинлари бирламчи манбалар асосида кўриб чиқилди, қиёсий таҳлил учун жалб этилди. “Насри Хамсаи беназир”нинг турли фондларда сақланувчи манбалари аниқланган, нашрга тайёрланиб, илмий истифодага олиб қирилган, баён муаллифининг ижодий фаолияти у нашр этган ўн бешдан зиёд тошбосма китоблар мисолида ёритилган.

7. Насрий баён яратилган давр ва шу давр руҳи акс этган матнни тадқиқ этиш хулосалари достонларни насрийлаштириш аъъанасини яхлит бир асрлик тарихи фонида ўрганиш, қиёслаш, навоийшунослик, матншунослик ишларининг тадрижий такомил босқичини ёритиш имконини беради;

8. Таҳлиллар дастлабки насрий баёнларнинг ўз даври китобхонига Навоий ижодини англайтиш учун насрийлаштирилгани, бугунги кунда ҳам “Хамса” матнини тушунишга қаратилган когнитив усулларни амалиётда қўллаш заруратини изоҳлаш билан асосланади.

Тадқиқот илмий натижалари классик достонларни насрийлаштиришнинг ички қонуниятлари, назмни насрда ифодалаш имкониятлари, давр, услуб, бадиий асарларга бўлган талаб ва китобхон савиясига мос тарзда насрий баён қилиб тушунтиришнинг назарий жиҳатдан асосланиши билан аҳамиятлидир.

И БОБ. МУМТОЗ АДАБИЁТДА НАСРИЙ БАЁН ҲОДИСАСИ ВА УНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Насрий баёнчилик: бадий-тарихий, илмий-назарий хусусиятлари

Вақт синовидан ўтиб, асрлар оша яшаб келаётган шундай тафаккур дурдоналари борки, улар ўзидаги маъно хазинаси билан китобхонни чорлайди. Китобхон оммаси ундан ўз замонасига мос келадиган, давр муаммолари билан туташ, ҳамоҳанг нуқталарни излайди, унинг янги қирраларини кашф этади, талқин қилади. Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари ҳам барча даврларда юксак бадиияти, умумбашарий ғоялари туфайли эътироф этилган, ижтимоий-маънавий муҳит эътиборида яшаган, талқин ва тарғиб қилинган ана шундай асарлар сирасига киради.

“Қадим Шарқнинг кўп асрлик бадий-эстетик тажрибалари, адабий анъаналари, ҳикмат ва заковатини бир қарра яқунлаган қомусий мазмундаги “Хамса”ни⁸ тушуниш бугунги китобхон учун осон эмаслиги яхши маълум. Ўз даврида Абдурауф Фитрат ҳам “Навоий тилининг эскиргани, онглашилмас бир ҳолга киргани билан дoston эскирмайдир. Янги-янги ёзувчилар бу дostonни соддароқ тил билан янгидан ишлаб чиқаришни лозим қуралар”⁹, дея таъкидлаганда замондошлари манфаатидан келиб чиқиб фикр юритган эди. Даврлар оша яшаб, яшариб бораётган “Хамса” дostonларининг тушунилиши доимо бирдек кечмаган. Асл “бадий матн ўз умри билан яшайди. У матнни идрок этган авлоднинг савияси, диди, интеллектуал даражасига мувофиқ равишда турли даврларда турлича қабул этилади”¹⁰.

Шарқда кенг тарқалган талқин, ғарбдаги интерпретация тушунчалари мумтоз асарларнинг турли даврда турлича қабул

⁸ Комилов Н. Таржимами ё талқин? / Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 283.

⁹ Фитрат А. “Фарход ва Ширин” дostonи тўғрисида. Танланган асарлар. II-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 128.

¹⁰ Йулдошев Қ. Бадий асар тахлили / Ўзбек адабий танқиди. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2011. – Б. 347.

қилинишига кўра асарни тушуниш йўлларини тадқиқ этиш, ўргатиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Муаммонинг сабабларини кўрсатиб, ечимга бориш йўлларини излайди.

Ўзбек адабиётшуносларининг Навоий ижодининг китобхон томонидан идрок этилиши ва талқин қилинишига доир мавжуд фикрларини умумлаштирганимизда қуйидаги масалалар юзага чиқади:

а) мумтоз адабиётни яхши тушуниш ва идрок қила билиш – ўзбек адабиёти тарихининг ривожланиш қонуниятлари, анъана ва новаторлик масалалари, методлар ва ҳоказоларни билиш. Гарчи тан олмасак-да, мумтоз асарлар доимо ҳам фаол истеъмолда бўлавермайди. “Фақат филолог мутахассисларгина адабиёт тарихида ўтган барча асарларни ўқиш мажбурияти олдида турадилар”, деганда Қ.Йўлдошев ҳақ эди¹¹. Бу ҳолатнинг олдини олишдаги дастлабки чора асарни замонавий тилга табдил қилиш;

б) Навоий давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, тарихий шароит, адабий муҳит, шоир озиқланган манбалар ҳақида тасаввурга эга бўлиш (тарихий билим, араб, форс-тожик, туркий халқлар адабиётидан хабардорлик матндан англашилаётган маънонинг тўғри талқин қилинишига ёрдам беради);

в) диний-тасаввуфий билимга эга бўлиш. Навоийнинг эътиқоди, тушунчаси, дунёқараши ва шу дунёқараши доирасида тасаввур қилган одам ва унинг ахлоқи масалаларини тўғри англаб етиш. “Тасаввуфий маъно бадий асарга шу даражада яшириб, сингдириб берилганки, бу ички маъно”ни¹² тасаввуфнинг моҳиятини билмай туриб талқин қилиб бўлмайди.

Бирок юқоридаги фикрларга асосланиб Навоий асарлари мутлақо тушунарсиз дейиш тўғри эмас. Навоийнинг насрига нисбатан назмдаги асарлари тили раво, соддароқ экани маълум. Юқорида таъкидланган билимларни эгалламай туриб ҳам матннинг ўзини мутолаа қилиш мумкин. Назмдаги шаклий гўзаллик, бадий сўз

¹¹ Пулдинева Қ. Йўлдошева М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б. 362.

¹² Эрминов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. йил... днес. – Тошкент: 1998. – Б. 48.

нафосати, мавзу ва ғоялар олами, образлар тизими китобхонга катта маънавий-маърифий озуқа, эстетик завқ беради. Бироқ шоир назарда тутган нозик маънолар, ишораларни англаб етиш каби кўпқатламлик, лугатлардаги мураккаб сўзларни соддалаштириш зарурати насрийлаштиришни тақозо этади. Қолаверса, матн “ортида турган бетакрор субъектни англаш”¹³ ҳам маттни тушуниш орқали кечади.

Навоний асарини ўқишга киришган китобхон етарли даражада билимга, тайёргарлик кўникмасига эга бўлмаслиги мумкин. Талаб қилинадиган билимлар захирасини эгаллашга китобхон оммасининг ҳар доим ҳам фурсати ва ақлий имконият даражаси етмайди. Бу ўз ўрнида шоир ижодининг тор доирада қолиб кетиши, кам сонли мутахассислар томонидан мутолаа қилинишига олиб келади. Шарҳ, изоҳ, таҳлил ва талқинлар бу вазифани бажариши мумкин, бироқ айрим олинган парча таҳлили ёки илмий мақола, турли талқинлар китобхонни асл матнга яқинлаштирмайди. Фақат матнда нима бор ва шоир бу билан нима демоқчи эканлигини қисм орқали тушунтиради. Талқинни ўқувчининг ўзи чиқариши, адибнинг бадиий маҳоратидан завқланиши ва баҳолай билиши учун китобхон матнга яқинлаштирилиши зарур. Насрий матн шу мақсадда тайёрланади. Масъулиятли бўлган бу вазифани энди минглаб китобхон эмас, маълум тайёргарлик йўлини босиб ўтган, етарлича билимга эга, бадиий асарларни тадқиқ ва тарғиб қилиш мажбурияти олдида турган олим – насрий баён қилувчи бажаради. Бу ўринда тадқиқотчининг “кучи тушунишда асосий роль ўйнайди”¹⁴ ва бор кучини маттни қайта тиклашга сафарбар этади.

“Алоҳида олинган сўз гап таркибига, гап эса матн таркибига, матн эса ёзувчи асарлари таркибига, ёзувчининг ижодий маҳсули бутунни ташкил қилиб, қандайдир жанр ёки умуман адабиёт таркибига киради. Иккинчи томондан, матн бир бутунлигича

¹³ Қуронов Д., Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 80.

¹⁴ Эркинов А. Алишер Навоний “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент: 1998. – Б. 20 б.

ёзувчининг маънавий дунёсига алоқадор”¹⁵. Матн ижодкорнинг дуённи англаш, инсоният рухий дунёсини идрок этиш ва уни сўзлар орқали ифодалаш воситаси бўлса, китобхон учун у анланган борлиқнинг ижодкор қалбидан ўтказилган сўздаги шакли, маънолар махзани, эстетик завқ манбаи бўлиб хизмат қилади. Аслият ва китобхон ўртасидаги шундай маъно оламини тухфа этишга қўмаклашадиган насрий баённинг яратилиши инсоннинг тушунишга, билишга бўлган интилиши натижасидир.

Матнни шарҳлаш тажрибаси кўпроқ диний асарларни тушунишга қаратилган жараёнларда шаклланган. Қадимги яҳудийларнинг диний асарларни шарҳлаш, изоҳлаш билан боғлиқ тажрибалари, Шарқда Куръони карим тафсирлари ва шарҳлари талқиннинг илмий асослари шаклланишига замин яратган. “Вақт ўтиши билан илоҳий каломни тушуниш йўлидаги орттирилган бой тажриба инсон аклий меҳнати маҳсули бўлган манбаларга нисбатан ҳам қўллана борди”¹⁶. Бадий адабиётда шарҳлаш, изоҳлаш зарурати шу каби маъно қатлами чуқур асарларга нисбатан амалда қўлланган. Ҳошиялардаги қайдлар, изоҳ ва шарҳлар муаллифларнинг ёки уларни кўчирувчи хаттот, ноширларнинг матнни муайян даражада тушунтиришга бўлган интилишлари натижаси ўлароқ пайдо бўлди.

“Хамса” дostonларини насрий баён қилиш гарчи мумтоз адабиёт руҳидан узоқлашган, мураккаб сўзларни луғатсиз тушуна олмайдиган XX аср кишиси учун зарурдек кўринса-да, бу ҳолатга етиб келгунча узоқ тадрижий йўлни босиб ўтди. Насрий баён мустақил атама сифатида юзага чиққунига қадар қадимий истилоҳлар – шарҳ, тафсир, изоҳ, таржима каби асар замиридаги маъно қатламини очиш ва уни китобхонга етказиш мақсадига қаратилган жараёнлар замирида яшаб келди.

Асарнинг маъно қатламидаги сирлилик ва уларни тушунишдаги мураккаблиқдан келиб чиқадиган тушуниш ва тушунтириш каби герменевтик жараёнларнинг дунё адабиёти учун хослигини инobatта

¹⁵ Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (кодирийшунослик масолида). Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент: 2002. – Б. 16.

¹⁶ Ҳодждов Р. “Саботул ожизин” манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 66.

олсак, насрий баён ўша жараённинг бир кўриниши сифатида пайдо бўлганини ҳис қиламиз. Гарчи бу жараёнлар барча халқлар адабиётида кечса-да, ифода йўсинига кўра ўз миллий тушунча, хусусиятларига хос тарзда юзага чиқади. Бу борада Ғарб ва Шарқ кишиси учун ҳам тушуниш ва тушунтириш жараёни умумийлик касб этади. Зеро, юксак “санъат обидаларини соддалаштириб, тарғиб қилиш, гўзаллик дунёсини идрок этишга йўл қидириш ҳамма халқлар, ҳамма замонлар учун хос эзгу анъана” бўлган¹⁷.

Шу ўринда дostonларнинг насрийлаштирилиш тарихи ва бунга сабаб бўлган омилларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади. XVI асрдан кейинги даврларда бадий адабиётнинг нисбатан соддалашиб борганлиги кузатилади. Адабиётшунос Н.Маллаев “Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти”¹⁸ монографиясида, В.Абдуллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида¹⁹ бу масалага махсус тўхталган. Профессор Н.Раҳмонов тавсифий характердаги баёнчилик услубига хосланган, “чуқур фалсафий мушоҳада, юксак интонация, кўтаринки пафос бу давр адабиётида муҳим эмас”лиги²⁰ ва шу тариха адабиёт халққа яқинлашиб борганлигини таъкидлайди. Адабиётшунослар С.Тоҳиров²¹, С.Юлдошева²² ўз тадқиқотларида халқ оғзаки ижодининг бу даврини бутун давр адабий жараёни, табиий шароит, китобхонлар эҳтиёжи мисолида атрофлича таҳлил қилишган. Жумладан, С.Тоҳиров эпик асарларнинг мураккаблиги, лирик турдаги асарлар хослар учун бўлиб, китобхоннинг қизиқарли ва ибратли воқеаларга мойиллиги сабаб воқеабанд асарларга бўлган эҳтиёжни қондириш зарурати юзага келгани, шу сабабли “иктидорли, мадраса таълимини олган, аммо оригинал мумтоз асарлар яратиш

¹⁷ Комилов Н. Гаржимами ё талқин? (Хамсанинг насрий баёни хусусида) / Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 283.

¹⁸ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 384 б.

¹⁹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқигувчи, 1980. – 348 б.

²⁰ Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2016. – Б. 101.

²¹ Тоҳиров С. Ўзбек мумтоз адабиётини туркум сюжетлар ва “Нўх манзар”. Филол. фан. номз... дисс.. – Самарқанд, 2005. – 150 б.

²² Юлдошева С. Бадий-биографик қиссалар поэтикаси (“Қиссаи Иброҳим Адҳам”, “Қиссаи Сайид Насимий”, “Қиссаи Машраб” асарлари асосида). Филол. фан. номз... дисс.. – Самарқанд, 2012. – 156 б.

даражасига етмаган ижодкор шахслар” қайта яратилган содда асарлар билан халқнинг эҳтиёжини қондиргани ва бу ҳолат ҳозирги кундаги телесериалларга бўлган қизиқишга ўхшашлигини айтади²³.

Албатта, соф бадиий адабиёт юксак профессионаллиқни талаб этади ва китобхоннинг дидини ҳам шунга монанд тарбиялаб боради. Асл мутолаадан кутиладиган натижа ҳам шундай бўлиши керак. Шу ўринда “авомуннос ҳам баҳра олурмикин” деб тайёрланган насрий баёнлар хослар учун бўлмай, оддий халқ учун яратилган экан, ўша содда адабиёт аспектида туриб масалага эътибор қаратишимиз мақсадга мувофиқ бўлади. XIX аср охири XX аср бошларида бажарилган таржималарнинг сабаби таълиф қисмида ҳам таржимонлар *“ҳар мажлисларда ошиқ ва маъшукни ҳикоясин айтилса, жон қулоқлари бирлан эшитурлар ва анга эшитмоқлари ҳаддин ташқари ортуқдур”*²⁴, - дея таъкидлашади.

Тарихий нуқтаи назардан ёндашсак, “инсоният тараққиёти муайян формациялардан иборат ва ҳар бир этнос муайян формацияни босиб ўтиш кечимида унга мувофиқ келадиган, шу тузум мафқурасини тўлароқ акс эттирадиган тур ва жанрдаги фольклор асарларини яратишга эҳтиёж сезади ва оғзаки ижоднинг ҳар қандай намунаси айни эҳтиёжни қондириш натижасидагина юзага келади”²⁵. XVIII-XIX асрлар давомида анъанавий сюжетлардаги “Тўруғли” циклидаги эпик қиссалар, “Тохир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Маликаи Дилором” каби қиссаларнинг ижод этилиши, форс-тожик тилидан ҳам кўплаб асарларнинг таржима қилиниши ана шу эҳтиёж маҳсулидир. Улар килк орасида кенг тарқалиб, алоҳида муаллифлар томонидан ҳам, килк томонидан ҳам ишланди. Ижодкорлар анъанавий сюжетлар киторида “Хамса” сюжетлари асосида ҳам мустақил қиссалар ижод қилдилар.

²³ Тоқиров С. Ўзбек мумтоз адабиётида туркум сюжетлар ва “Нух манзар”. Филол. фан. ном. дисс. – Самарқанд, 2005. – Б. 109.

²⁴ Ўзғирим ян Гуландом. Тошбосма. ЎзР ФА Адабиёт музейи. – Тошкент: Азия матбааси, 1913. – Б. 2.

²⁵ Ўзғирим ян Гуландом. Тошбосма. ЎзР ФА Адабиёт музейи. – Тошкент: Kamalak, 2016. – Б. 369.

Адабиётшунослар насрий баёнларнинг яратилишига сабаб бўлган омилларни турли нуқтаи назардан талқин қилишади. Насрий баёнларни тақозо этган шароитни Н.Маллаев қуйидагича изоҳлайди: “Навоийхонлар даврасида кўпинча “Хамса” ёки “Чор девон” ўқилар, ўқилган шеър навоийхон ёки бошқа киши томонидан шарҳланар, баъзан шарҳ мунозарага айланиб кетар эди. Навоийхонлар даврасида қатнашган кишилар Навоий асарларининг ўзига хос тарғиботчиси бўлиб қолардилар. Навоий асарларини тинглаган кишилар уларнинг мазмунини уқиб олиб, бошқаларга ҳикоя қилиб берар, ҳофизаси кучилари ора-орада Навоийнинг ўз мисраларини ҳам қистириб ўтар эдилар”²⁶. Олимнинг фикрига кўра шарҳлар талқинларга йўл очган ва насрий баёнлар шу каби эҳтиёжлар натижасида юзага келган.

“Хамса” дostonларининг кейинги асрлардаги талқинларини махсус ўрганган олим А.Эркинов бу ҳолатни қуйидагича изоҳлайди: “Муайян даврларда саройларда адабий муҳитнинг йўқолиши бадииятнинг юксак чўққисида яратилган Навоий асарларини идрок этиш йўлидаги масофани нафақат давр, балки савия нуқтаи назаридан ҳам узоклаштириб юборди. Навоийни даврдан-даврга, жанрдан-жанрга таржима этилишидаги асосий сабаб – аввало худди ана шу шароит эди”, – дея насрий баёнларнинг яратилишини савиянинг тушиб бориши билан изоҳлайди²⁷.

А.Ҳайитов ҳам насрий баёнларнинг яратилиш тарихи, уларга бўлган заруратни ўз тадқиқотида атрофлича таҳлил қилади²⁸. Умар Бокий, Маҳзун табдилларига эътибор қаратиб, насрий баён яратиш тажрибасининг йиллар давомидаги такомил босқичини таҳлил қилади.

Умуман олганда, насрий баёнларнинг яратилишида давр билан боғлиқ ҳолда таъсир кўрсатган барча омилларни инобатга олиш зарур бўлади. Давр ва шу даврдаги жамият аъзоси бўлган шахснинг онгида кечаётган ўзгаришлар, асарни қабул қилиш даражаси, тил

²⁶ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б. 230.

²⁷ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 216.

²⁸ Ҳайитов А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2000. – 168 б.

хусусиятлари каби кўплаб масалалар уларга шарҳлаб бериш, талкин ва таҳлил қилиб тушунтириш, насрийлаштириш заруратини келтириб чиқарди. Худди шундай савия, онг, дунёкарашга эга китобхон оммаси учун Навоий дostonларининг насрий баёнлари яратила бошланди.

“Хамса” дostonларининг тарқалиши, қайта ижод этилишида давр ва адабий муҳитнинг ҳам ўрни алоҳида. Қизгин ижодий жараён, мутолаа завқи юқори бўлган муҳитда Навоий аънасини давом эттириш, наср ва назм аралаш халқ китоби услубида ижод қилиш ва насрийлаштириш ишлари кенг борган. Ўз ўрнида дostonлар уйғур дostonчилиги ва насрчилиги тараққиётига катта хисса қўшди: Ғарибий “Баҳром ва Дилором”, Низорий “Фарҳод ва Ширин” дostonларини яратдилар; Муҳаммад Сиддиқ Ёрқандий “Хамса” дostonларининг (“Ҳайрат ул-аброр” ўрнига “Лисон ут-тайр”ни олган) насрий таржималарини амалга оширди²⁹.

Ўзбек адабиётида Навоий аънасини давом эттириш, ижодий меросининг тадқиқ ва тарғиб этилишида Хоразм адабий муҳитининг ўрни алоҳида. Умар Боқий томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” насрий баёнлари, Носирхожа валади Мансурхожанинг “Лайли ва Мажнун” қиссаси вариантлари, Аваз Ўтарнинг “Хамса” дostonларига назира тарзида битилган “Таржибанди хомиса” асари ва тошбосма матбаалардаги Навоий асарлари нашри бунга мисол бўла олади.

Тошкент тошбосма матбааларида Хоразм таржима мактабидан фарқли равишда якка буюртмачилар, ноширлар саъй-ҳаракати билан асарларнинг таржима қилиниши, мумтоз асарларнинг нашрга тайёрланиши йирик кўламдаги адабий жараённи ҳаракатга келтирди. Ривожланаётган тезкор жараёнлар Алишер Навоий дostonларини оммабоп усулда нашр этириб, халқ орасида янада кенгрок тарғиб қилишни тақозо этар эди. Давр талаби билан “Хамса” дostonларининг илк бора тўрттаси ношир Мир Махдум томонидан насрийлаштирилиб, тошбосмада чоп этилди.

²⁹ Солиқова Ҳ. Уйғур дostonчилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий “Хамса”сининг ўрни. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент: 1995. – 268 б.

Ўзбек адабиётида насрий баёнлар XX асрнинг 1939-40 йилларидан бошлаб аниқ принциплар асосида яратилиб, ўз йўналишига тушиб олган бўлса-да, қарийб икки асрлик тарихга эга, дея оламиз. Истеъмолда бўлган бугунги насрий баёнлар қаторида мумтоз наср тили ва баёнчилик услубида яратилган илк насрий баёнлар ҳам ўз даврининг маҳсули сифатида қадрланади.

Адабиётшунослар Н.Маллаев, С.Эркинов, Ғ.Саломов, Н.Комилов, Ҳ.Солиҳова, А.Эркинов, А.Ҳайитов бу силсиладаги асарлар таҳлили чоғида уларга нисбатан *насрий қисса*, *насрий табдил*, *насрий талқин*, *насрий баён* атамаларини қўллашади. Мазкур асарлар ижодкор мақсади ва ижод этилиш услубига кўра фарқланганидек, уларга қўлланадиган атамалар орасида ҳам маъно айирмалари мавжуд. Айрим ўринларда атамаларнинг ҳар учаласи бир асарга нисбатан аралаш қўлланадики, қуйида уларни вазифавий фарқлари бўйича таърифлаб ўтишга зарурат сезилади.

Улар сирасидан энг фаол қўлланувчи – “талқин” атамаси табдил ёки насрий баёнга нисбатан кенг қамровли бўлиб, маъно қўламига кўра асосни турли кирралари билан акс эттиришга уринади. Атаманинг лотинча муқобили – интерпретациянинг дастлабки вақтлардаги вазифаси “бирор асарнинг мазмунини замондошларга мослаб аслидагидай қайта яратиб беришга қаратилган фаолиятни ифодалаган”³⁰ бўлса, бугун унинг вазифа доираси анча кенгайган. Талқиннинг мазмуний вазифасидан бир асарни илмий тадқиқ қилиш, танкидий таҳлил қилиш ва ҳоказо кўп тармоқли вазифаси етакчилик қилади. Талқин кўпроқ матн мазмунини тушунтиришга қаратилган жараёнларни англашиб, исталган масофада, кенг доирада ҳаракатлана олади. Достонлардан ижодий фойдаланиб яратилган қиссалар ҳам давр руҳияти ва услуби акс этган насрий талқинлар бўлиб, “Хамса”нинг халқ қиссаси шаклида талқин этилишини англатади. Уларнинг барчасини достонларга яқинлиги жиҳатидан қай даражада бўлишидан қатъи назар “Хамса”нинг насрий талқинлари деб атайдиган бўлсак, муайян даврларда яратилган қисса ёки насрий баёнларни жамловчи аҳамият касб этади.

³⁰ Йулдошев К. Йулдошева М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б. 323.

“Табдил” ҳам насрий баёнга нисбатан кенг ва умумийроқ маънога эга. Табдил арабча “бадал” сўздан ясалган бўлиб, *эваз, айирбошлаш, ўзгариш, ўзгартириш, алмаштириш* маъноларини англатади. Сўзнинг лугавий маъносидан “ўзгартирилган” маъноси етакчилик қилади. Агар “Хамса” ва унинг насрий баёнларига нисбатан табдил атамасини қўлласак, назм – насрга, байтлар – оддий жумлаларга, мураккаб сўзлар – содда муқобилларига алмаштирилган, матн таркиби, баён услуги ўзгариб, маъноси сақланаётган матнни тушунамиз. Ҳозирда табдил сўзини жорий алифбодаги мумтоз матнни содалаштириб, қайта яратилган матнга қўллаш шартли тусга кирган (Навойнинг насрий асарлари табдиллари, “Бобурнома” табдили каби). Яна араб алифбосидаги матнни жорий алифбога айлантиришга ҳам табдил дейилмоқда. Шу маънода араб алифбосидаги шеърини матнни ўз даври китобхони учун яна араб алифбосида насрийлаштириб беришни *табдил* деб атаганимизда *аслидан ўзгартирилган* матнни тушунамиз.

Алишер Навоий “Лисон ут-тайр”, “Сабъаи сайёр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Мажолис ун-нафоис” асарларида табдил сўзини бир неча Уринларда қўллайди. Жумладан, “Сабъаи сайёр”да салафлари ижодидаги Баҳром образининг номувофик жиҳатларини кўрсатиш учун насрий сарлавҳада “*табдил воқеъ бўлгоннинг узрин қўлмоқ*”³¹, - дея таъкидласа, “Мажолис ун-нафоис”да “*Мавлоно Наргис – ҳирийдидур. Мазкур бўлгон тахаллус била назм айтур эрди. Ани “Оҳий”га табдил қилди*”³², дейди. Ҳар икки ишорада ўзгартирилган, ўзгарган деган маъно англашилмоқда.

Адабиётшунослар Ғ.Саломов ва Н.Комилов табдил атамасини қўллаганда, аслидан ўзгартирилган баёнларни назарда тутишган³³. Сабъаи ҳар икки олим таҳлилга тортган асарлар орасида халқона вариантлари ҳам, “Хамса” дostonларининг Умар Боқий томонидан яратилган ўзлаштира маёнлари борлиги учун ҳам табдиллар дея, Унинглар меъёрига қараб, уларни таснифлайдилар.

³¹ Алишер Навоий. Хамса. Сабъаи сайёр. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. -483.

³² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. -67.

³³ Саломов Ғ. Таржимаи гашвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. -192 б; Комилов Н. Ну адимий сивъат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -192 б; Комилов Н. Таржимаи ёдвалин? (Ҳамонинг насрий баёни хусусида) / Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – II 303-310.

Герменевтикада жараёни англатувчи *тушуниш, тушунтириш, интерпретация, деструкция, деконструкция, реконструкция*; герменевтик доирани ташкил қилувчи *матн, маъно, тил, семиотика* тушунчаларини “Хамса”нинг насрий баёнларига татбиқ қилиб кўрамиз. Талқинга нисбатан вазифаси ўзгачароқ бўлган насрий баён тўлиғича ушбу методологиянинг ҳамма ўлчовларига мос келавермайди, шунга кўра айрим яқин келувчи қирраларини кўрсатиш мумкин.

Дастлабки мураккаблик герменевтик доирани ташкил этувчи матн ва мазмундан бошланади. Доиранинг марказида дoston матни, сўнг ундан англашиладиган маъно, мазмун туради. “Хамса” энгил қабул қилинувчи содда матн эмас. Унда юқорида айтилганидек, тил хусусиятлари, диний-тасаввуфий тушунчалар замиридаги ҳақиқат, бадий санъатлар қобигида берилган бир сўзнинг бир неча маъно қирраларини англаб етишдаги мураккаблик оқибатида герменевтик жараён бошланади.

“Хамса”ни тушуниш – китобхон томонидан қутилган истак ва эҳтиёж. Тушуниш жараёндаги мутолаадан кейинги уриниш бўлиб, китобхон томонидан бўлиши қутилади. Китобхон матнни мутолаа қилишни бошлайди ва биринчи галда унда бугун адабий тилда истемолда бўлмаган қадим туркий сўз бирикмалари, араб, форс-тожик тилидаги сўзларга рўбарў бўлади ва кўшимча ёрдамга эҳтиёж сезади. Ҳар сафар луғат излаб, истаб ўтириш китобхонни толиқтириб кўяди. Матндаги шаклий гўзалликдан ташқари маъно гўзаллигини англашга, чуқурроқ киришга ожизлик қилади. Насрий баён худди шу доирада эҳтиёж ҳосиласи сифатида матнни қулай ва соддалаштириш билан юзага чиқади. Насрий баён кўпроқ герменевтик доирада ҳаракатланади, баён қилувчининг иш жараёни матн устида кечади.

Навойнинг бадий маҳорати, эътиқоди, мавзу ва ғоялар олами, тасаввуфий мазмун ва ҳоказоларни кенгрок ёйиб, тушунтириб бериш насрий баён қилувчининг вазифасига кирмайди, айна дамда бу маъно қирраларини унинг ўзи тушуниши муҳимроқ. Бу ўринда умумийликдаги тушуниш яқкаликка ўтади ва яқкаликдаги тушуниш умумийлик учун хизмат қилади. Тушунтириш жараёнини аслият

билан китобхон ўртасидаги воситачи шахс бошқаради. Қийин сўзлар устида ишлаб, матн ва мазмун мутаносиблиги учун курашади. Муаллиф измидан, аслиятдаги мазмун қолипидан чикиб кетмаган матн тайёр ҳолича китобхон ҳукмига ҳавола этилади. Тушунтириш бу жараёнда талқинга нисбатан аслиятга яқинроқ ўринда туради. Насрий баён матн қолипидан чикиб кетмаслик билан чекланади, яъни матндан таҳлиллар, талқинлар ўсиб чикмайди ва баҳолаш, талқин қилиш китобхоннинг ихтиёрида қолади, аслиятга яқин муаллиф “мен”и билан ёлғиз суҳбатга киришади. Талқиндаги бутун ва қисм тушунчасига қиёсан солиштирсак, насрий баён бутун билан ишлайди ва унга асар яхлитлигини таъминлаш юклатилади.

Тушунишга бўлган ҳаракат герменевтик жараён бошланганини кўрсатади – китобхон доирадан юқорига ҳаракатланади. Бу жараёндаги тушуниш барча китобхонлар уддасидан чиқувчи вазифа бўлмагани учун тушуниш тушунтирувчи орқали ўтиб боради.

Насрий баён тушунишни хоҳлаган китобхон учун тушуниш сари йўл очадиган восита бўлса-да, тўлигича тушунтиришга қаратилмаган. У шарҳ ва изоҳга нисбатан маънони бир қарра ўзида сақлайди. Тушунтиришни тўлиқ қўзлаган герменевтик жараён объектни бутун қирралари билан кашф этишга интилади, китобхон англаши лозим бўлган ҳақиқатларни очиб боради, изоҳлайди, шарҳлайди. Матн замиридаги мазмунни юзага чиқаради. Насрий баён ундан фаркли равишда аслият матнини китобхон яшаётган муҳит, тил, даврга мос ҳолда қайта тиклаб, нисбатан мураккаб сўзларни содда сўзларга айлантириб боради. Китобхон талқин қилиши лозим бўлган изоҳлар, таҳлиллар, тасаввурлар сари йўл очади. Шарҳ, изоҳларда илмийлик мезони устунлик қилса, насрий баён бадийлик ичра ҳаракатланади. Аслиятдан чикиб кетмаслик учун интилади (“назмда ракиб, насрда кул” иборасига мувофик). Шунинг учун насрий талқин, насрий табдил тушунчаларига нисбатан насрий баён атамаси хусусийроқ ва аниқроқ. У бадий асар материали бўлган матн устида ишлайди, луғат билан иш кўради. Бу жараёнда тушунтиришнинг кучи баён қилувчининг қанчалик тушунгани ва аслиятдаги маънони берувчи матнни қай даражада тиклай олишида кўринади.

Бадий асар ва китобхон ўртасидаги воситачи шахс – рецепиентга кўп нарса боғлиқ. Муқаддас китоб Куръони каримни тафсир қилувчи муфасссирдан талаб қилинадиган ахлоқий сифат ва диний билимлар захираси каби Навоий дostonларини тушунтиришга бел боғлаган насрий баён талабгорларидан ҳам етарли билимлар захираси талаб этилади. Хусусан, Н.Комилов “минг йиллар мобайнида шаклланган тасаввур-тушунчалар, халқ онгида сақланиб келаётган афсона ва ривоятлар негизида яратилган ташбеҳ-истиораларни; шоир яшаган даврнинг кенг илмли зиёлисига мўлжалланган тағдор киноя-рамзларни чуқур фаҳмлайдиган нуктасанж, нуктадон кишигина Навоий байтларининг мазмунини тўла англаб, бизга тушунтириб бера олади”³⁴, – дейдилар.

Герменевтик жарёндаги талқин тушунчасининг насрий баёндан вазифаси ўзгачароқ ва бу тушунча тадқиқотларда тугал ўз ечимини топган. *Деструкция* жараёнида талқинчи асар яратилган даврга кўчиб ўтади. Сабаби давр ва дунёқарашлардаги тафовутлар “кўчиб ўтиш”ни тақозо этади. Худди шу тушунча бўйича герменевтикада икки хил қараш мавжуд: ўша давр, асарнинг ўз давридаги англашган маъносини тиклаш учун кўчиб ўтиш шарт дейилса, иккинчи жиҳати матнни ҳар бир давр янгидан кашф этади, ўз давридан туриб, ўзгача нигоҳ билан ҳам қараш мумкин, деб ҳисоблашади. “Хамса” матнини англаш ва англатиш йўлида деструкция жараёнининг ҳар икки кўринишидан фойдаланилади. Бу ўринда насрий баён ижодкорининг “кўчиб ўтиши” ижобий натижа беради. Навоийнинг сўздаги фикрини, руҳиятини илғаш, сингиб кетиш ва юзага олиб чиқишда матнга кўчиб қирган баён муаллифининг ишигина аслиятга яқин бўлади (бу ҳолатни роль ижро этаётган актёр қаҳрамон руҳиятини бера олишига қийинлаш мумкин). Китобхон асарни янгидан кашф этиши учун ҳам баён қилувчи шоирнинг матн ортидан уфуриб турган қалб ҳароратининг сўздаги ифодасини тиклаб бериши лозим.

Реконструкция жараёнидаги қайта тиклаш вазифаси ҳам насрий баён яратишга айнан мувофиқ келади. Бунда баёнчи дoston матни ва

³⁴ Комилов Н. Таржимами ё талқин? (“Хамса”нинг насрий баёни хусусида) / Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 286.

мазмунини насрий кўринишда қайта тиклаш йўлида меҳнат қилади. Нисбатан мураккаб сўзларни бугунги муқобилларига алмаштиришда унинг тарихан англаган маъноси ва адабий қимматини, софлигини таъминлашга ҳаракат қилади.

Насрий баёни бир қатор тадқиқотчилар жанр, адабий тур деб қарашса ҳам ҳали назарий адабиётларда жанр деб тан олинмаган. Ҳ.Солиҳова уйғур адиби Мулла Сиддиқ Ёркандий баёнлари таҳлили чоғида насрий баён таърифига махсус тўхталган. Жумладан, унинг қуйидаги фикрларига эътибор қаратамиз: “Насрий баён катга гоъвий-бадий кимматга эга бўлган поэтик асарнинг (масалан, дostonнинг) наср билан ифодалаб берилган нусхаси бўлганлиги сабабли асл манбага хос ҳамма компонентларни сақлаб қолади. У асл манба билан тенглаштириладиган даражада бадий киммат касб этмаса-да, ўзида образлиликни, демак, бадийликни сақлаб қолади”³⁵. Олима билдирган фикрлар ўринли, бироқ насрий баёнларда аслиятнинг барча унсурларини сақлаб қолишнинг иложи йўқ. У ҳолда ҳар иккисининг фарқи нимада кўринади, деган савол туғилади.

Насрий баён кўпроқ ифода усули сифатида яшайди. Ўзига хос белгиланган шакл ва мазмун мундарижаси билан аслиятга эргашиб боради. Насрий баёни бир жанр доирасида чеклаб бўлмайди, у жанрлараро ҳаракат қилади, уни газалга, рубойга, мумтоз адабиётимизнинг барча шеърий жанрларига татбиқ этиш мумкин.

Насрий баёнларнинг мумтоз асарларни тушунтиришдаги қулайлиги қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади:

Назми бир улкан жимжимадор иморат деб олсак, насрий баён унинг ичига йўл тополмай турган китобхонга йўл кўрсатади, унинг бор гўзаллигини тушунтиришга хизмат қилади. Навоий асарлари лексик қатламини англашга ожиз бўлиб турган китобхон учун сирли сўзларнинг калити сифатида насрий баёнлар ёрдамга келади. Қийин жумлалар, ибораларнинг мазмунини чақиб беради. Асл манбага киёсланганда улар сирли ечилади, “шу йўл билан Алишер Навоийнинг мяъинвий-гоъвий образлар дунёсини янада чуқурроқ тушуниш,

³⁵ Солиҳова Ҳ. Уйғур дostonчилиги ва насри тараккиида Алишер Навоий “Хамса”сининг ўрни, Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент: 1995. – Б. 179.

шеърятининг ўзига хос, такрорланмас гўзаллиги, тилининг бойлиги, ҳар бир асарида мавзу ва муддао тақозоси билан услубининг ўзгариши ва ранг-баранг товланишларини кузатишга кенг йўл очади”³⁶.

Насрий баён Навоий асарларини тарғиб этишнинг бир йўлидир. У ўқувчини Навоийнинг ижод оламига олиб киради, асарни тезроқ англаб етишга ёрдам беради. Уни ўқиб, маънавий завқ ҳиссини туйган зийрак китобхонда албатта, аслиятни мутолаа қилиш истаги туғилади ва бу ҳолат Навоий ижодини тарғиб қилиш йўлидаги кутилган натижалардан биридир. А.Қаюмов ҳақли таъкидлаганларидек, агар назмда битилган асарлар халқона тилда оммалаштирилмаганда, тор доирадаги мутахассислар доирасида қолиб кетган бўлар эди³⁷.

Насрий баённинг қулайлиги билан бир қаторда чорасизлик тақозоси ўлароқ нуқсонлари талайгина эканлигини ҳам қайд этиш лозим. Маълумки, шеърӣ асарларда лирика, муסיқийлик кучли бўлади. Айниқса, Навоийнинг қалб кўри билан дунёга келган, ҳар бир сатрлари бетакрор жозиба, ранг-баранг товланишларга эга байтлари насрий матнга айлантирилганда ундаги жозиба, сеҳр ўз кучини йўқотади. Гўзаллик суви билан йўғрилган, минг хил жилва билан бир-бирига ҳамоҳанг қофияланиб келувчи мисралар оддий сўзларга айланади. Аслида шеърятнинг кишини ўзига ром этувчи бор гўзаллиги унинг шеърӣ вазнида, муסיқийлигидадир. Насрий баёнларда эса назмнинг гўзаллигини сақлаб қолишнинг иложи йўқ. Вазн, қофиялар бой берилиши эвазига мазмун сақлаб қолинади, холос. Бироқ китобхонга мазмун-моҳиятни етказиб бериш зарурати туфайли бу йўқотишларга кўз юмилади. Қолаверса, насрий баён нисбий моҳиятга эга, уни ҳар доим замонга мослаб, янгилаб туришга эҳтиёж сезилади. Вақт ўтиши билан ундан кенг фойдаланиш имконияти камайиб боради. Моҳиятан насрий баён ўқувчига бадиий асарнинг бор гўзаллигини кўрсатиб, руҳан тайёрлаб, аслият сари олиб

³⁶ Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 67.

³⁷ Қаюмов А. Асарлар. VIII-жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – Б. 13.

чиқиши лозим. Аслият эса ўлмас, ўзгармасдир. Ҳар доим янги талқинларга йўл очиб, асосий манба бўлиб хизмат қилаверади.

Навоий асарларининг бу йўл билан тарғиб этилиши мунозарали бўлиб келган. Жумладан, А.Абдуғафуров ўз эътирозини қуйидагича изҳор қилади: “Бу тарғиботни билим доираси бўш, адабиёт, санъат намуналарига бефарқ, бадиий завқ-шавқдан бебахра ёки узок бўлган китобхон савияси, дид-фаросати даражасига тушириш керакми ёки, аксинча, китобхонни фаолликка даъват этиб, унинг билим доирасини кенгайтириш, гўзалликни ҳис этиш қобилиятини тарбиялаш, бадиий завқини ошириш йўлидан бориб, Навоий асарларини мустақил тушуниш ва бевосита шавқлана олиш даражасига кўтариш керакми?”, – дея ҳозирги насрий баёнлар китобхонни ялқовликка ўргатиб қўйишини қуйинчаклик билан таъкидлайди³⁸.

Олим билдирган мулоҳазалар ўринли. Асл ижод дурдоналарини қадрловчи ҳар бир кишининг кўнглидан кечадиган ўй-фикрлар. Бироқ, санаб ўтилганлар эътиборга олинганда ҳам барча китобхонларни зукко, идрокли китобхон сафига киритиб бўлмайди. “Гарчи биз шартли равишда хос деб номлаётган тоифа миллатнинг ўзлигини белгиласа-да, жамият бир ҳовуч хослардан иборат эмас”лигини³⁹ яхши биламиз. Ҳатто “назмнинг пояси бийикрак” бўлиб турган Навоий даврида ҳам китобхон савияси фаркланган. Насрий баён ўша бўшлиқнинг ўрнини тўлдиришга кўмаклашади.

Яна қайд этиш лозимки, насрий баён Навоийнинг сўзлари мазинани чақиб, етказиб бериб, ўқувчини яқинлаштириши билан бирга ундан узоклаштириши ҳам мумкин. Чунки айрим китобхонлар тайёр насрий баён мутолаасидан сўнг аслиятни ўқиб кўришга эҳтиёж сезмайдилар, унинг ўзи билан қаноатландилар. Насрий баённи ўқиб, Навоий асари шу экан, дегувчилар оз эмас⁴⁰.

Герменевтикадаги когнитив билиш босқичи билишга қаратилган ҳар қандай усулдан фойдаланишни маъқуллайди. Аслида насрий баён

³⁸ Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. – Б. 64-65.

³⁹ Зодавоя Р. “Саботул ожизин” манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 95.

⁴⁰ Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. – Б. 66.

хам “Хамса” матнини тушуниш йўлидаги когнитив фаолиятнинг бир кўринишидир.

Насрий баён масаласи таржима адабиёти билан ҳам боғлиқ равишда ўрганилади. Адабиётшунослар “Хамса”нинг насрий баёнларини ҳам даврдан даврга бир карра таржима қилиш, деб атайдилар⁴¹. “Таржима деганда биринчи галда бир тилдан иккинчи тилга ўгириш тушунилади. Бироқ адабиётда насрийлаштириш ёки табдил, шарҳ, тафсир каби амаллар борки, муштарак вазифани бажаргани учун уларга ҳам таржимачиликнинг бир тармоғи сифатида қараш мумкин”⁴². Агар ўрта асрларда Қутбнинг “Хисрав ва Ширин”, Ҳайдар Хоразмийнинг “Махзан ул-асрор” таржималари назмдан назмга ўгирилган бўлса, кейинроқ шеърий асарлар кўпроқ насрий йўл билан таржима қилинган. Улардаги Шарқ эпик шеърляти учун умумий бўлган маснавийдан насрга таржима қилиш ҳамда бир тил доирасида маснавийдан насрий баён қилиш каби умумий жиҳатлар таҳлилларда қиёсий фойдаланиш имкониятини беради. Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзининг насрий таржималари билан бу борадаги ишларни амалда асослаб берди. XIX аср охири китобхони учун аслиятдан кўра таржиманинг шуҳрати ортиб кетган бир пайтда халқона услубдаги “Шоҳнома”нинг насрий таржимаси ва унинг XX аср бошларида оммавий нашр этилиши, Хоразм, Тошкент таржима мактабларида бажарилган насрий таржималар насрий баёнларнинг шаклан ва услубан қиёфа олишига тайёр андоза бўлиб хизмат қилди.

“Насри Хамсаи беназир”га қадар китобхон эҳтиёжини қондириш мақсадида бажарилган таржима ва талқинларда баёнчи услуби устунлик қилиб, асарнинг аслий хусусиятидан анчайин узоқлашилган. Хомуший таржимасидаги насрий “Шоҳнома”да ҳам аслиятнинг барча хусусиятлари тўлиқ сақланмаган. Огаҳий таржимасидаги Саъдийнинг “Гулистон”, Низомийнинг “Ҳафт пайкар”⁴³ асарларида ёки Тошкентда амалга оширилган ишларда ҳам таржимонлар халқнинг диди, талабига мос ҳолда ўгирар экан, ўз

⁴¹ Саломов Ф. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 96.

⁴² Ҳайитов А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 12.

⁴³ Қаюмов А. Асарлар. 8-жилд. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2009. – 432 б. – Б. 4-100.

мяҳоратини намоиш этишга интилишган. “Хамса” дostonларининг дастлабки насрий баёнлари ҳам ана шу тарика муаллифлашган, ўз ижод намуналари киритилган асарлардир. Мунаққид Ғ.Саломов Навоий асарларига бўлган эҳтиёжни қондиришга хизмат қилган бундай асарларга бугунги кунда зарурат йўқлиги ва насрий баёнлар имкон қадар аслиятни ифодалаши шартлигини таъкидлайди⁴⁴.

Умуман олганда, бугунги кунга қадар яратилган насрий баёнлар тарихида уч босқич қайд этилади:

1. Илк насрий баёнлар (XIX асрдан XX аср бошлари).
2. Собиқ шўролар давридаги насрий баёнлар (1939 йилдан кейинги насрий баёнлар).
3. Мустақиллик арафасидаги насрий баёнлар.

Насрий баёнларнинг мустақиллик даврига назар ташласак, уларнинг маъно ва мазмун жиҳатидан алоҳида бир босқичга қўтарилганини кўрамиз. Бобларнинг тўлиқ сақланиши, диний-таъсаввуфий тушунчаларнинг тўғри талқин қилиниши, ҳеч қандай мифкура тазйиқига бўйсундирилмагани, аслиятни имкон қадар сақлашга бўлган интилиш насрий баён яратишда сифат босқичига ўтилганини кўрсатади. Бугунги кунда “Хамса”нинг яхлитлигини бунинч, аслий хусусиятини сақламаслик жиддий хатолик экани маълум. А.Ҳожиаҳмедов томонидан тайёрланган насрий баёнлар, парчалар замон китобхони учун маънавий-маърифий мақсадларни қўлаб наشر этилмоқда.

XX аср ўзбек адабиётида кенг оммалашган насрий баён яратиш услуларининг асосий қисми Навоий дostonлари устида бажарилди. “Хамса” дostonлари бу борада энг кўп тажриба ва амалиёт жараёнини кечирган, шеърӣ асарни насрийлаштириш конун-қоидаларини ёниқдан ўтказиш учун манба бўлган йирик объект ҳисобланади. Насрий баён ана шундай асрлар синовидан ўтган ўзининг тадрижий такомил йўлини босиб ўтди, илмий-назарий қоидалари, принциплари, инч услуби ишлаб чиқилди. Насрий баён яратиш тажрибаси йиллар синовидан ўтиб, такомиллашиб бордики, айни жараён китобхон

⁴⁴ Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 149.

билан боғлиқ равишда ҳали давомий яшаш даврини босиб ўтиши ҳам аниқ ҳақиқатдир.

Жаҳон халқлари адабиёти, маданияти тарихида мумтоз матнни тушуниш ва тушунтириш жараёни алоҳида ўрин тутади ҳамда герменевтик методологиянинг асосий объекти сифатида тадқиқ этилади. Шу маънода ҳар бир давр, илм-фан аҳли юксак тафаккур дурдонаси бўлган бадиий асарларни кенгрок тарғиб қилиш йўллари йўлаб топишлари, бу йўлда изланишлари табиий ҳолдир.

2. “Хамса” дostonлари табдиллари ва “Насри Хамсаи беназир”

Туркий халқлар адабиётида “Хамса” дostonларининг ижодий таъсир чегарасини бир жанрдаги асарлар билан чеклаб бўлмайди. Кейинги давр адибларини ижод сари чорлаган бу маънавий обидалар давр кифасини белгилаб беришда асосий таъсир манбаи бўлиб хизмат қилди. Дostonлардан ижодий таъсирланган адиблар уларга эргашиб дostonлар, қиссалар яратдилар. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётни турфа мазмундаги асарлар билан бойитган анъанавий сюжетлардаги ижод намуналарини жамлаган ҳолда уларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Ижодий таъсирланиш ёки анъананинг давом эттирилиши – “Хамса”нинг айрим дostonларига жавоб ёзиш, Навоийнинг ҳикоятнавислик маҳоратидан ибрат олиб, шу йўналишда асар яратиш (Ғарибий “Баҳром ва Дилором”, Низорий “Фарҳод ва Ширин”, Нишотий “Ҳусну дил”, Аваз Ўтар “Таржибанди хомиса”).

2. Халқ оғзаки ижодида қайта ишланиши – дoston сюжетларининг халқ оғзаки ижодига кўчиши (қисса, эртак шаклида).

3. Насрий баён қилиш – ўзлаштирма ва изоҳловчи баёнлар (Умар Боқий, Мир Махдум баёнлари).

Анъана ва адабий таъсирланиш соф бадиий ижод жараёнида кечиши билан бир қаторда китобхон томонидан Навоий ижодига бўлган талабнинг қондирилиши, халқ орасида оммалашишида “Хамса”нинг халқона талқинлари, қисқартирилган ўзлаштирма баёнлари ҳам катта вазифани бажарди.

Достонларнинг ғоявий манбалари ва кейинги асрларда халқ оғзаки ижодида тарқалиши ўз даврининг етук олимлари Фитрат, М.Афзалов, Н.Маллаев, С.Эркинов ва бошқа кўплаб адабиётшунослар томонидан ўрганилган, Умар Бокий ва Махзун таъдиллари мисолида таҳлил қилинган. Ишда шу туркумдаги асарларнинг бир қанча қўлёзма ва тошбосма манбалари аниқланиб, қисман таҳлилга тортилди.

“Хамса” достонларининг кейинги асрларда талқин қилиниш ҳолатини махсус ўрганган олим А.Эркинов улардаги икки босқични қийд этади – ғарбона фикрлаш тарзи кучайган даврдаги талқинлар ва ўзбек халқи “тафаккур ва яшаш тарзи ҳали шарқона бокиралигини оқчиб”⁴⁵ турган даврдаги талқинлар. Таҳлилга тортилган манбалар XX асрнинг 1910 йилларигача бўлган, яъни классик адабиётнинг руҳи ва шукуҳи сақланган давр маҳсулидир.

Қўлёзмалар фондидаги “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Искандарнома”, “Баҳром ва Дилором” номли асарларни Ғ.Саломов ҳамда Н.Комиловнинг шу туркумдаги асарларга таъбиқан қўллаган таснифларига асосланиб, қуйидагича тақсимланди:

а) соф насрий қиссалар – эркин таъдиллар. Навоий достонларидан фойдаланиб, мустақил ижод этилган қиссалар, сюжет йўналиши маълум қадар сақланган, бироқ жанр, ифода услуби тўлиқ ўзгартирилган матнлар;

б) ўзлаштирма таъдиллар – Алишер Навоий достонини китобхонга содда, оммабоп услубда етказиш мақсадида бажарилган, мазмуни сақланган, ифода усули ва жанри ўзгартирилган таъдиллар;

в) изоҳловчи таъдиллар – достоннинг ҳар бир мисраси мазмуни сақланган, назм насрга ўзгартирилган таъдиллар.

Ашъанавий мавзуларнинг халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга, ёзма адабиётдан эса халқ оғзаки ижодига ўтиб юргани маълум. Достонларнинг ҳар бири алоҳида маънолар маҳзанига тўлиқ йирик шеърини роман. Улардаги образлар хатти-ҳаракати, ўй-фикрлари, асарнинг сюжет йўналиши, композицион қурилиши, деярли барчаси

⁴⁵ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. асарлари топиш. – Тошкент: 1998. – Б. 63.

адибнинг кўзлаган ғоявий ниятини юзага чиқаришга хизмат қилади. Достонлардаги Фарҳод, Баҳром, Искандар образлари Навоийнинг улуғ мақсадларини ифодалаш учун бир восита бўлган бўлса, халқ қиссаларида уларнинг қаҳрамонликлари, бошидан кечирган саргузаштларини ҳикоя қилиб бериш асосий ўринга чиқади. Ровийлар тилидан қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилиб, китобхонни ўзига жалб этувчи қисса жанрининг “марказида ҳамиша қаҳрамон туради. Яъни роман учун қаҳрамон восита, қисса учун мақсаддир”⁴⁶. Қисса жанрида яхлит сюжет олиниб, асосий эътибор бош қаҳрамон ҳаёти тафсилотларига қаратилади. Бу қиссалар дoston бўйича борса-да, асар охиригача қаҳрамон ҳаётининг ёритилиши бош вазифа ҳисобланади.

Масалага халқ оғзаки ижодидан туриб баҳо берадиган бўлсак, оғзаки ижод унсурлари дostonларда яхши ифода этилган. Насрнинг назмга нисбатан фикрни эркин ифода этиш имконияти, китобхонни толиктириб қўймайдиган хусусиятлари насрий қиссалар яратишда қўл келган. Ўзининг фольклордаги заминлари билан боғланган “Хамса” дostonлари кейинги давр халқ оғзаки ижоди учун ҳам асосий манба вазифасини ўтаган.

Қардош халқлар адабиёти сингари ўзбек адабиётида ҳам дostonларнинг халқ орасида тарқалиши ва қайта яратилиши (халқ қиссаси ёки насрий баён учун танланиши) турлича борган. Дostonлар сирасидан севги-муҳаббат мавзуидаги “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларининг тарқалиши кенгрок бўлган. Қуйида “Хамса” дostonларининг кейинги асрларда тарқалиши, ижодий таъсир, анъана ва ўзига хослик ҳамда шоир ижодини англайтиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар натижаси бўлган турли талқинларга эътибор қаратамиз.

“Фарҳод ва Ширин” дostonи талқинлари. Фарҳод образининг генезиси, ғоявий манбаларини махсус кузатган олим С.Эркинов таъкидлаганидек, хамсанавис адибларнинг шу йўналишдаги асарлари “Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари бисотида яшаб

⁴⁶ Қуронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademyashr, 2013. – Б. 388.

келаётган жуда кўп афсона ва ривоятларни ёзма адабиётга олиб кирган бўлса, ўз навбатида бу классик дostonлар кейинги давр халқ оғзаки ижодида қатор асарларнинг яратилишига замин бўлиб хизмат килди”⁴⁷. Ўзбек ижодкорлари яратган айрим асарларда ҳам Низомий, Дехлавий дostonлари таъсири сезилиб туради. Бироқ туркий халқлар адабиётига Алишер Навоий ижодининг таъсири ва тарқалиш миқёси кенг бўлгани учун кейинги давр адабиёти ривожидида Навоий дostonларининг ўрни алоҳидалиги эътироф этилади. Шунинг учун уларни Навоий “Хамса”сининг халқ вариантлари, деб аташ одатий ҳолга айланган.

XVIII аср охири XIX аср бошларида Хоразмда яшаб ижод этган иноир Умар Боқий Хива хони Авазбий Иноқ топшириғига кўра “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларининг насрий баёнларини яратади. Сарой муҳитида “Хамса” дostonларини ислиятдан ўқиб, мазмун-моҳиятини англаб, чуқур идрок кила оладиган ўқимишли кишилар кўп. Бироқ кенг халқ оммаси ҳам баҳра оладиган ҳолатга келтириш янада муҳимроқ. Насрий баёнларни тайёрлашни буюрган хон Навоий ижодидаги чуқур инсонпарварлик гояларини халққа сингдириш, уларга маънавий-маърифий таъсир этишини кўзлайди. Ушбу насрий баёнлар халқ орасида Навоий ижодини оммалаштиришга, кейинги насрий баёнларнинг яратилишига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Умар Боқий баёнидан фарқли эркин ижод этилган Маҳзун қиссаси ўтган тадқиқотларда кўп бора таҳлилга тортилган бўлсада, унга яқин вариантлар борлиги учун қисман тўхталиб ўтилди⁴⁸. “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”нинг яна бир қўлёзма нусхаси⁴⁹ Маҳзун қиссасига жуда яқин. Воқеалар содда баёнчилик услубида ҳикоя қилинган. Масалан, Фарҳоднинг тоғда тош кесаётгани қуйидагича ифодаланади: “*Шаҳзода Фарҳод айдики: андоғ бўлса бўлсун, хизмат бизга бўлсун. Чароки, Шириннинг ҳукми бўлса, деб айди. Эй одамлар,*

⁴⁷ Ирвинсон С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 58.

⁴⁸ Маҳзун. Қиссаи шаҳзода Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Ғуломия матбааси, 1910. Ушр ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 683. – 118 б.

⁴⁹ Фарҳод ва Ширин (қиссалар билан бирга). Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2122/Л. – Б 1-151.

ман ҳам дурадгордурман. Бул тоғни мундогчилар бирла кесиб бўлмас, манга бир улуг қозон тофиб беринглар, чароки мунинг иложин ман қилай, деб эрди. Мунча одамлар ҳаммаси ҳайрон бўлди. Шунча одамнинг қўлидаги болту тешасини олиб қозонга солиб эритиб, бир болту бир теша тайёр қилди. Андин кейин ул тоғқа андог болту урар эрдик, бир болту урганда тошлар мисли тарракдек ёрар эрди. Шунча одамга жавоб берди, айди: Сизлар туринглар, бу хизмат бизгадур, - деб андог тоғ кесар эрди” (2).

Маҳзун қиссасида Михимбону, Ширин ва Фарҳод, Шофурларнинг учрашиш сахнаси мардикор бозоридан – Фарҳод ва Шофурнинг саройга ариқ қазииш учун олиб келинганидан бошланади. Саройда Шириннинг ҳуснини кўрган Фарҳод ҳушидан кетади. Михимбонунинг бу ҳолатдан жаҳли чиқиб, хизматкорларни қойийди, сўнг Фарҳод тоғ қазийди, Шофур от боқади. Қўлэзмада эса Фарҳод ва Шириннинг учрашиш манзараси Навоий достонига яқин. Михимбону тош кесаётган Фарҳоднинг дарагини эшитиб кўргани келади:

“Михимбону ҳайрон бўлди, андин Шириннинг олдига борди, айдики: Эй малика, ман шундог хабар эшиттим, агар маъқул бўлса, бориб кўрайлик. Малика айди: шул хабар манга ҳам келди, - деб жаами канизлари бирла малика отланиб, иковлон жаами лашкари бирла ўшалки тоғқа келдилар. Кўрарларки, ул одамларнинг айгонидин зиёдадур. Ул ерда анинг кўрдилар, аммо бир йигитдурки, анинг ҳусн-жамолини коғозга нақш этиб бўлмас. Баногоҳ Ширин гулруҳни юзидин шамол келиб кўтарди. Шаҳзода Фарҳоднинг кўзи ул гулруҳга тушиди, беҳуш бўлди, ерга йиқилди” (3).

Достонга ҳамоҳанг Фарҳод ва Шириннинг танишув лавҳасидаги бу ҳолат асарнинг бадиий нафосатини сақлашга хизмат қилган. Қисса ижодкори Навоий достонидан ҳам Маҳзун қиссасидан ҳам унумли фойдаланган. Кўринадики, “Фарҳод ва Ширин” сюжетидаги асарларнинг икки хил манбалари мавжуд: Навоий достони бўйича баён қилинган Умар Боқий, Мир Маҳдум баёнлари; Маҳзун қиссаси ва унга яқин сюжетдаги қўлэзма нусха.

“Лайли ва Мажнун” достони талқинлари. Кейинги давр ижодкорларига Навоий “Лайли ва Мажнун”и қаторида Низомий,

Дехлавий, Фузулий ва халқона услубдаги Андалиб дostonларининг ҳам таъсири катта бўлган. Қўлёмалар фондидаги 5176 инвентарь рақамли “Лайли ва Мажнун”⁵⁰ қиссаси ўзгача мазмуни, ширали тили билан ажралиб туради. Адиб “Лайли ва Мажнун”ни ижод килар экан, уни бир қатор янги лавҳалар билан бойитиб, образлар тизимига ҳам ўзгартириш киритади. “Хамса”да Лайлининг сирдоши энагаси бўлса, мазкур қиссада устози сирдош вазифасини бажаради. Совчи қўйилиши ва рад жавоби олиниси, Мажнуннинг тоғу даштга чиқиб кетиши, Каъбатуллоҳ зиёрати – барчаси бир сюжет чизигида давом этиб, одатдагидек якун топади. Қисса якунида “Фарход ва Ширин” вариантларида бўлганидек эранларнинг туш кўриш мотиви берилган.

Салохийнинг “Гул ва булбул”⁵¹ асари қўлёмасида ҳам ўзгача мазмундаги “Лайли ва Мажнун” қиссаси мавжуд. Анъанавий ҳамду санолардан сўнг кўпдан бери қутилган фарзанд туғилади ва унда илк вломотлар зоҳир бўла бошлайди: *“Туй-тамошолар бериб, ўглини отини Қайс қўйди ва хурсандликдин ҳидояларга кўп ҳайрат қилур эрди. Аммо бир кун ўглини қўлига олиб юзига тамошо қилур эрди. Кўрдиким, гўё жамоли офтоби жаҳонородек мунаввар, лабларидин шиаҳду-шакарлар ва шарбатлар томадур ва ҳар кўрганида орзуси келур эрдиким, ул гўдакни қўлумга олиб навозишлар қилиб жамолига тамошо қилсам дер эрди. Аммо Худои таоло ул гўдакни вужудини ўзини ишқ-муҳаббат бирла яратиб эрди. Чунон йиғлар эрдиким, на кеча-кундуз тинмас эрди, ошиқлар иши доим йиғламоқдур. Аммо ул гўдак ўзидек ҳусни зебони кўрса қўлинда ором олур эрди, агар баднамо одам қўлига олса яна йиғи бошлар эрди”* (50).

Мазкур асар билан қўлёмза нусхалар қиёсланганда, унинг 2619, 2515 рақамли қўлёмза манбаларга ўхшашлиги, 5176, 3050 рақамли қўлёмзалар бирмунча фаркланиши маълум бўлди. Бадиий буюкдорлиги, тил хусусиятларига кўра 5176 рақамли қисса алоҳида ижрилиб туради. Қўлёмзаларда насрда ифода этилган солихларнинг туш кўриши, Носирхожа қиссасида эса шеърый мисралардан иборат

⁵⁰ Қиссаи Лайли ва Мажнун. Қўлёмза. 1303. ЎзР ФА ШИ. Инв № 5176. – 163 б.

⁵¹ Қиссаи Лайли ва Мажнун. Қўлёмза. 1297. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2814/II, 2515/II (49-1306).– Б. 198-271.

севишганлар билан Мункар Накир савол-жавоби каби қатор ўринларни киёслаш, Носирхожа асарининг кейинги давр ижодкорлари томонидан қайта ишлангани ва бир-бирига яқин вариантларнинг яратилишида ёндош манба бўлиб хизмат қилганини кўрсатади.

5285 рақамли “Лайли ва Мажнун” қиссаси юқоридаги қиссалардан фаркланади⁵². Унда бошқа қиссалардан фаркли ўларок Қайс туғилишидан олдин отаси туш кўради: *“Санга худои таоло бир ўғул беради, аммо ул ўғил бизнинг фарзандимиз бўлмай... Бу воқеани тушида кўруб уйгонди. Эрса кўнглига ўғлум бўлубдур, деб хушвақт бўлур эрди, гоҳи девона бўлур, деб бедимоғ бўлур эрди. Алқисса, андин сўнг хотинининг бўйнида ҳомиладор бўлди. Анда ширин шарбат бериб тарбият қилди. Тўққиз кун, тўққиз ойда бир ўғул пайдо бўлди”* (236).

Анъанавий сюжет чизигининг бири бўлган фарзандга зорлик, узоқ кутилган фарзанднинг туғилиши, оиладаги шод-хуррамлик, арабларни чакириб, етти кеча-кундуз тўй-томошалар қилиниши – барчаси одатдаги тартибда давом этади. Қайснинг табиатида ўзгача аломатлар зоҳир бўла бошлайди:

“Бетоқат бўлуб йиғлар эрди. Ҳамсоясинда бир қиз бор эрди. Бир кун бу ўғлонни кўрмакга келди. Ўғлоннинг юзидин очиб кўрди. Анда ўғлоннинг кўзи қизнинг юзига тушди, эрса ўғлон йиғламади ва яна юзин ёпғоч йиғлади ва яна юзин очти йиғламади. Анда ул қиз кўлига олди. Оқшомгача кўтариб турди, агар ерга қўйса яна йиғлар эрди. Алқисса бу қизнинг ота-онасига етиб, ул қизни бу ўғлоннинг ёнида қўйдилар. То ул ўғлон улуг бўлгунча шул қиз тарбият қилди, анга ҳамроҳ бўлди. Анинг учунки ўғлоннинг тани жони ишқ билан азалда сугорилиб эрди” (237 б).

Ушбу лавҳалар қиссаларда фаркланиб, уч хил талқин қилинади: Қайсни аёллар кўтарса йиғидан тўхташи; уни овутиш учун ён қўшнисининг қизи катта қилиши; йиғидан овунмаган Қайсни Лайлини ёнида қўйса йиғидан тўхташи. Кўринадика, бу давр

⁵² Қиссаи Лайли ва Мажнун. Шоҳ Машраб қиссаси. Ҳувайдо газаллари. Қулёзма. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 5285 – Б. 237-269..

ижодкорларига “Хамса” дostonлари билан биргаликда халқона услубдаги Андалиб дostonининг ҳам таъсири катта бўлган. Мазкур асарларнинг барчаси анъанавий сюжет чизиғидан узоклашиб кетмаган, қўшимча лавҳалар билан бойитилган талқинлардир.

Қўлёмалар фондидаги “Лайли ва Мажнун”нинг насрдаги манбаларини талқин этилишига кўра қуйидагича гурухлаш мумкин:

а) Носирхожа қиссаси ва унга мазмунан яқин қўлёмалар;

б) Андалиб қиссасига яқин 5285 рақамли қисса;

в) Навоий дostonи бўйича бажарилган Умар Боқий насрий баёни ва “Насри Хамсаи беназир”даги “Қиссаи Лайли ва Мажнун” насрий баёни.

“Сабъаи сайёр” дostonи талқинлари. Юқоридаги икки дostonга нисбатан “Сабъаи сайёр” туркумидаги асарлар нисбатан эркинрок. Туркий халқлар адабиётида бу сюжетнинг Баҳром ва Дилором – Баҳром ва Гуландом номлари билан боғлиқ версиялари кенг тарқалган. Баҳром образининг эволюцияси, унинг бадий адабиётдаги талқинларини тадқиқ қилган олим М.Муҳиддинов ўз тадқиқотида икки туркумдаги – “Баҳром ва Гуландом”, “Баҳром ва Дилором” (Баҳром Гўр сюжети мисолида) номли асарларни ўзаро қиёслади⁵³.

Биринчи туркумга кирувчи асарлар – хамсанависларнинг шу сюжетдаги дostonлари, Навоий дostonига ўхшатма тарзда ўзбек тилида ёзилган уйғур адиби Ғарибийнинг “Шоҳ Баҳром ва Дилором” шеърий дostonи, Огаҳийнинг Низомий “Ҳафт пайкар”и таржимаси. Уйғур адиби Муҳаммад Сиддик Ёркандий дostonни уйғур тилига байтма-байт таржима қилган. Манбалар орасида Навоий “Сабъаи сайёр”и бўйича ижод этилган қиссалар ёки ўзлаштира табиллари яникланмади. Дostonнинг ўзбек адабиётидаги илк насрий баёни бу “Насри Хамсаи беназир” таркибидаги “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”дир.

“Баҳром ва Гуландом” туркумидаги асарлар “Хамса” дostonларидан анча узоклашган қаҳрамонлик-саргузашт асарлардир. Халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган “Баҳром ва Гуландом”нинг

⁵³ Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Тошкент: Фан, 2007. - 168 б.

Доро уч васиятини айтади ва жон таслим қилади. Ушбу уч васият ҳам дoston билан ҳамoҳанг. Кашмир шoҳининг ўгли Ферузнинг отаси қилмишларидан уятда эканлигини маълум қилиб айтган узри, Кашмир тилсимини ечишда ўт-шамолнинг oғзини бойлаб, олов йўқ бўлгани учун овқат пиширолмаган ошпазларнинг фиғонли сўзлари ҳам ўхшаш. Чин хоқонининг элчи қиёфасида келиши, ота-ўғил тутиниши, хоқоннинг совғалар тортиқ қилиши, хоқон совға қилган кизнинг ваҳшийни енгиши, ваҳшийнинг Бориқ Барбарийни олиб келиши деярли дoston билан бир хил. Асар тил хусусиятларига кўра “Насри Хамсаи беназир”га жуда яқин. Уни мутолаа қилган китобхонда “Садди Искандарий”нинг насрий баёни эмасмикан, деган фикр уйғонади. Бироқ воқеалар кейинги ўринларда ўзгача давом этган.

Асар жуда кенг қамровли, янги тўқималарга бой. Кўп воқеалардан сўнг Искандар дарёларни сайр қилиб, умри анъанавий дostonлардаги сингари хотима топади. Енгил сюжетли халқ қиссаларидан фарқли ўларoқ асарнинг ҳажман йириклиги, воқеалар қамровининг кенглигидан уни ҳақиқий саргузашт роман дейиш мумкин.

Мулла Азим Тошкандий форс-тожик тилидан ўгирган “Искандарнома” ўзбек адабиётида Искандар тарихи ҳақидаги маълумотларни бойитган манбалардан биридир⁵⁶. Баҳром, Жамшид, Афросиёб образлари ҳам иштирок этган ушбу йирик асар Искандар тафсилотининг туркий ва форс-тожик халқлари орасидаги машҳур талқини бўлиб, асар воқеалари “Шoҳномаи туркий”даги Искандар тарихига яқин. Таржимон асарни ўзбек халқ эртаклари сингари “*Бул сўзлар мунда турсин, эмди икки калима сўзни ... эшитинг*”, тарзида воқеадан воқеага ўтиб, асарни ўқимишли, қизиқарли усулда ўгирган.

Ўз даврида Навоий ижодидан таъсилраниб, ўзга тиллардаги манбаларидан ҳам озиқланган бу каби қатор “халқ китобларининг туғилиши романнинг фольклор, фирибгарлик, авантюристтик саргузаштли, рицарлик, мемуар-автобиографик, маърифатпарварлик,

⁵⁶ Искандарнома. Форс тилидан Мулло Азим Тошкандий таржимаси. Тошбосма. – Тошкент, 1332. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3083. - 506 б.

сентиментал, ҳажвий утопик ва бошқа жанрларнинг туғилиши улкан роман-эпопея ёки эпопеянинг пайдо бўлиш вақтини яқинлаштирди”⁵⁷. Қолибловчи туркумдаги хикоятлардан иборат “Баҳром ва Дилором”, “Баҳром ва Гуландом”, Маҳзун талқинидаги Фарход ва Ширин саргузаштлари, йирик воқеалар тафсилотини камраб олган “Искандарнома” каби асарларни таҳлил қилиш насрчиликнинг янги босқичга ўтиш жараёнидаги таянч асослари ўз заминидан шаклланишини кўрсатади.

Қўлёзмалар фондидаги “Искандарнома”лардан Навоий достонининг айнан насрий баёни “Насри Хамсаи беназир” таркибидаги “Искандарнома”, Намангоний “Искандарнома”си, Мирзо Иброҳим Мавлавий тартиб берган “Искандарнома”лар⁵⁸ мустақил асарлар ҳисобланади.

Ўзбек адабиётида ХХ аср бошларига қадар “Хамса” достонларининг халқ қиссалари ва эркин насрий баёнлари яратилган бўлса-да, достоннинг айнан насрий баёни ҳали яратилмаган эди. Илк изоҳловчи насрий баён “Насри Хамсаи беназир” худди шундай этилиб келган муҳит ва орттирилган бой тажрибалар замирида пужудга келди. Албатта, юқоридаги асарлар билан “Хамса”нинг насрий баёнлари ўртасида катта тафовут бор. Уларга мурожаат қилиш айтиш тадқиқотнинг мавзусидан келиб чиқадиган вазифасига кирмаслиги ҳам мумкин. Бу ҳолатни кейинги даврларда насрий баён халқона сюжетлардан ажралиб, алоҳида тадрижий такомиллашиб боргани, қисса ўз даври чегарасида қолиб, тил ва услуб хусусиятларига кўра ҳам фарқланиб бориши ҳамда такрор ижод этилмаганлиги каби сабаблар билан изоҳлаш мумкин.

Масалага бошқа жиҳатдан қарасак, уларнинг кўпгина умумий жиҳатлари борлиги ойдинлашади. “Насри Хамсаи беназир” ва мазкур талқинларни бир умумий давр, китобхон эҳтиёжи, услуб, тил хусусиятлари ва бошқа қатор жиҳатлар бирлаштириб туради. Муштарак жиҳатлар уларнинг ҳаммасини умумий давр фондида

⁵⁷ Адабий турлар ва жанрлар. I-жилд (Б.Назаров таҳрири остида). – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 21.

⁵⁸ Қисси Искандар. Ибн китоб Мирзо Иброҳим Мавлавий. Қўлёзма. - 101 б. – Б 26-68. 1333. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 4505, 5113 - 87 б.

Ўрганишни такозо этади. Ўз навбатида бу ўрганиш насрий баёнларнинг юзага келиш жараёнини англашга кўмаклашиб, таҳлилларда турфа хосликларни баҳолаш, қиёслаш имконини беради. Қиссалар ҳам, насрий баёнлар ҳам халқ эҳтиёжига кўра яратилган эди. “Насри Хамсаи беназир” ижодкори Мир Махдум яшаган даврда тошбосмада нашр этилган қатор халқ китоблари, “Шоҳномаи туркий”, Умар Боқий насрий баёнлари, Маҳзун қиссаси нашри оммабоп бўлиб, баённинг юзага келишига таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Мир Махдум улардан муайян даражада услуб, йўналиш олиб, халқнинг диққатини қиссадан юксак бадиийлик томон жалб этди.

Ҳар бир давр маҳсули ўрганилар экан, унинг яратилиш тарихи, адабий муҳит, даврга хос бўлган омиллар назардан ўтказилади. Мазкур насрий баённинг ўзбек адабиётидаги ўрнини белгилашда баҳо мезонлари ўзгачароқ олинади. Биринчидан, у соф бадиий ижод жараёнида, ижодкорнинг илҳом лаҳзаларини қозоғга муҳрлаётган оригинал асар эмас, балки яратилган асарни мутолаа қилиш ва ҳис этиш билан боғлиқ ҳолда китобхонни кўзлаб кечаётган ҳаракатлар маҳсули. Шу маънода насрий баённинг ўз даврида эътироф этилиши, китобхон баҳоси, яшаш даври, таъсир доираси каби масалаларни кўриб чиқиш ҳам ўз ўрнида аҳамиятга молик. Унинг китобхонлар томонидан яхши қабул қилингани, маънавий-маърифий таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Насрий баён классик ва замонавий адабиёт ўрин алмашаётган, Европа руҳи ва маданияти кириб келаётган, ўзбек адабий тилини ислоҳ қилиш йўлидаги ҳаракатлар кечаётган бир пайтда нашр этилди. Гарчи 1939-40 йиллардаги насрий баёнлардан сўнг истеъмолдан чиқиб кетган бўлса-да, илк бора байтма-байт бажарилгани, баёнчиликнинг иш услубларини амалда шакллантиргани ўзбек адабиётининг ютуғи дейилса, арзийди. Уйғур адабиётида Муҳаммад Сиддиқ Ёркандий насрий баёнлари йирик адабий ҳодиса сифатида ўрганилишини назарда тутиб, “Насри Хамсаи беназир”ни ҳам ўзига хос адабий ҳодиса сифатида ўрганиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Адабиётимиз тарихида насрий баённинг

яратилиши, муаллифлиги масалалари ҳақидаги маълумотлар кам ва тарқок бўлгани учун қуйида бу масалаларга тўхталиб ўтамиз.

XIX аср охири, XX аср бошларида Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида фаолият юритган тошбосма матбаалар ўзбек китобатчилиги тарихида янги бир даврни бошлаб берди. Қўлёзмадаги китобларни қўп нусхада чоп этиш имконияти ушбу давр зиёлиларини фаол ҳаракатга йўналтирди. Танланган асарларнинг ишончли манбалар асосида нашрга тайёрланиши ўзбек матншунослигининг кейинги ривожига таъсир кўрсатди. Тошбосма матбаалардаги “босма нашр учун нусхаларни саралаш ҳамда нашрга тайёрлаш жараёнида уларни қиёсан ўрганиш, лозим бўлганда матний тафовутларни бартараф этиш, хатоларни аниқлаб, ягона матнни тузиш ишлари кейинги давр матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига замин яратди”⁵⁹.

XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, адабий жараённинг боришида Тошкент шаҳрининг ўрни алоҳида. Шаҳарда мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирган Мискин, Хислат, Тавалло, Камий, Сидқий Хондайликий каби ижодкорлар яшаб ижод қилдилар. “Мамлакатнинг Андижон, Бухоро, Наманган, Самарқанд, Қўқон сингари шаҳарларида узоқ даврлар мобайнида шаклланган адабий муҳит бўлган. Тошкентда ҳам ана шундай муҳит мавжуд бўлиб, бу муҳит қатнашчилари Тошкентнинг машҳур мадрасалари қошида фаолият олиб борганлар”⁶⁰. Янги нашрдан чиққан асарлар, шаҳардаги янгиликлар муҳокама этилиб, фикрлар алмашинадиган, қилинажак ишларнинг режаси тузиладиган даргоҳлардан бири бўлган.

Ушбу даврда ўзига хос адабий муҳитнинг вужудга келишида шоир ва ёзувчилар қаторида адабиётнинг ривожланишига туртки берган, ижод қилишга рағбат уйғотган, зарурат туғилганда ҳомийлик қилган зиёли қатлам ҳам мавжуд эди. Зеро, “миллий адабиёт тарихини изчил тизимга солиш ва илмий асосда қайта ишлаб чиқиш ишида нафақат биргина олимнинг фаолияти, балки ўша вақтдаги

⁵⁹ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 46.

⁶⁰ Қаримов Н., Баракаев Р. Тошкент шоирлари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 3.

адабий зиёлиларнинг иштироки масаласи ҳам”⁶¹ катта ўрин тутишини инobatга олиш лозим. Ҳукмдорлар, амалдорларнинг асрлар давомида адабиёт ва санъатга эътибори, ҳомийлиги сабаб шоҳ асарлар яратилгани маълум. Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон Феруз ҳомийлигида йирик асарлар таржимага тортилган бўлса, Қўқонда Амир Умархон буйруғи билан Алишер Навоий асарлари юзлаб нусхада кўчирилган. Хоразм, Қўқон адабий муҳитидан фарқли равишда Тошкентда кўпроқ йирик сармоёга эга амалдорлар, тижоратчилар асарлар ҳақида ўз фикрларини билдириб, уни чоп қилишга ундаб, моддий қўллаб-қувватлашган. Таржима асарларда ҳам ноширлар бу каби ташаббускор шахсларни меҳр билан тилга олишади. Шаҳарнинг йирик тижоратчилари ҳам зиё сари элтувчи йўлни илм-маърифатли бўлишда, деб ҳисоблашган ва бу ишда ғоя муаллифи, моддий таъминотчи вазифасини бажаришган. Мавжуд тошбосма китобларнинг титул варақлари, сабаби таълиф қисмлари, хотима ва ҳошиялардаги қайдлар ўша даврдаги кўплаб ижодкор “Тошкандий”лар, саховатпеша ҳомийлар ҳақида маълумот беради, Тошкент адабий муҳити ҳақидаги тасаввурларни қисман бўлса-да тўлдиради.

Давр адабий жараёнида фаол иштирок этган зиёли қатламдан бири –ноширлардир. Амалга оширган ишларига баҳо бериб, ноширларни тафтишчи, матн муҳаррири, таснифчи, тартиб берувчи ҳамда классик мерос тарғиботчилари дейиш мумкин. Улар мукамал кўлёмани аниқлаб, асар матни устида ишлаб, халқнинг диди-талабига мос ҳолда нашр қилишган. Тарихчи А.Мирзорахимов тошбосма китоблар тарихи ҳақидаги тадқиқотида ноширларнинг хизмати халқнинг маънавий савиясини ошириш, илм-маърифатли қилишдан иборат бўлганини таъкидлаб, уларга қуйидагича таъриф беради: “китоб савдоси билан ҳамма шуғуллана олмаган, фақатгина турли тилларни мукамал биладиган, турли фанлар ҳақида кўплаб маълумотларга эга бўлган, аҳолининг ижтимоий талабини тўлиқ

⁶¹ Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: Адолат, 2004. – Б. 26.

тушуна оладиган кишиларгина бу соҳада муваффакият қозонишган”⁶².

Ўз даврида халқнинг маънавий эҳтиёжларини англаб етган, мумтоз асарлар нашрига бутун кучи ва маблағини йўналтириб, халқни ушбу асарлардан баҳраманд қилган, “Хамса” дostonларининг ўзбек адабиётидаги илк насрий баёнлари ижодкори ношир, китоб тожири Мир Махдум ибн Шоҳюнус Тошкандий ана шундай маърифат фидойиларидан биридир.

Мир Махдум ибн Шоҳюнуснинг ижтимоий келиб чиқиши, таржиماи ҳоли ҳақида тўлиқ маълумот мавжуд эмас. Унинг ноширлиги ва ҳомийлигида нашр этилган тошбосма китобларнинг титул вараги, котиблар ёзиб қолдирган қайдларга таяниб, ноширнинг ижодий фаолияти ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин. Жумладан, “Шоҳномаи туркий”нинг охириги саҳифасига босилган муҳрада қуйидагича маълумот мавжуд: *“Тошқанда Себзор даҳасига тобеъ, Табибқўча маҳаллалик Мир Махдум Шоҳюнус саъй-харажати ила эҳтимомига етти”*⁶³.

Демак, Мир Махдум Тошкент шаҳри Себзор даҳаси Табибқўча маҳалласида истиқомат қилган. Табибқўча маҳалласи номидан маълум – табиблар истиқомат қиладиган маҳалла бўлган. Бирок Тошкент тарихига оид манбаларда маҳалланинг номидан бўлак маълумот учрамайди.

Албатта, ноширлик бу тўлиқ маънодаги ижодкор, дегани эмас. Бирок уларнинг мумтоз адабий меросни оммалаштиришдаги саъй-ҳаракатлари бу борадаги хизматлари эътирофга сазоворлигини кўрсатади. Баён муаллифининг ижодий фаолияти ҳақида қисқа бўлса-да, тасаввур ҳосил қилиш учун у нашр эттирган асарларга эътибор қаратилди.

⁶² Мирзороҳимов А. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент: 2009. – Б. 70.

⁶³ Китоби Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий. Хомуший таржимаси. Тошбосма. – Тошкент: Порцев матбааси, 1905. ЎзР ФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди. Инв № 2484, 6165. – Б. 670.

“Мубаййин”нинг тўлиқ нашри илк бор Мир Махдум саъй-ҳаракати билан 1905 йилда нашр этилган⁶⁴. Ношир ўқувчилар диққатини жалб қилиш учун асарнинг титул варағини ҳадис билан бошлайди ҳамда “Мубаййин ул-ислом” (Ислом дини қоидалари) дея номлайди. Рус олими Евгений Березин 1857 йилда асарнинг учинчи қисмини нашр қилдиради. “1917 йилда нашр этилган “Император Бобурнинг шеърлари” тўпламининг сўз бошисида А.С.Самойлович “Мубаййин”нинг тўла нашрини нашрга тайёрлаётганини билдиради”⁶⁵. Бирок, олим чоп этишга улгурмайди ва китоб номаълумлигича қолади. Асарнинг нашр этилиши зарурат бўлиб турган бир пайтда ўзбек ношири бу ишни биринчилардан бўлиб амалга оширган эди.

Ношир 1904 йили Порцев матбаасида “Ҳазор саволи маликаи донишманд” ва “Саволи мутафарриқа” асарини нашр қилдиради⁶⁶. Мазкур асарлар ўз даврида жуда машҳур бўлиб, китобхонлар талабига кўра 1905-06, 1908-09, 1913-14 йиллар давомида турли ноширлар томонидан нашр қилинган.

Мир Махдум саъй-ҳаракати билан нашр этилган “Калила ва Димна” асарининг титул варағи пастки ҳошиясида куйидаги маълумот мавжуд: *“бо штимоси аҳли Тошканд, мувофиқ ал-луғати Туркистон ва Фарғона, мазкур китоб мутабаррук қадр оинасига янғидин турки либосин кийдуруб, туркия муштоқларин назарига монанд, тароват ва латофатлик ахборотлар бирлан таҳрир ва тафсир айлаб, туркия муштоқларин мутолаа ва музокарати орзусида толиб рағбат этган сабабдин Мулло Мир Махдум Шохюнус марҳум ўғли. Табъ бўлмоқга тараддуд қилдим”*⁶⁷.

Ношир хошияларда китобхонга қулай бўлишини кўзлаб, мураккаб жумлаларнинг изоҳини берган. Бу каби маълумотлардан

⁶⁴ Бу китоб ҳақида қаранг: Жураев Ж. “Мубаййин”нинг 1905 йилги нашри / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2008. 4 апрель. – Б. 4.

⁶⁵ Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 25.

⁶⁶ Китоби ҳазор саволи маликаи машҳур донишманд. Саволи мутафарриқа. Ношир Мир Махдум ибн Шохюнус. Тошбосма. – Тошкент: Ильин, 1904. ЎЗР ФА ШИ. № 4144. - 63 б.

⁶⁷ Калила ва Димна. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1906. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3974. - 572 б.

Мир Махдум кўз ўнгимизда билимдон ношир, саховатпеша ҳомий сифатида гавдаланиб боради.

Уйғур шоири Хароботийнинг “Куллиёти маснавийи Хароботий”⁶⁸ асари ҳам Мир Махдум ҳомийлиги ва ноширлигида чоп этилган. Китобнинг қўлёзмалар фондида “Куллиёти Хароботий”, “Маснавийи Хароботий” номли нусхалари мавжуд. Китобни кўчирган котиб Мулло Махмуд Сайидхон асар сўнггида Мир Махдумга атаб ажойиб шеър битади:

Соҳиби тасниф эрди хуш зоти,

Ҳақга маълумдур анинг оти.

Тилида эрди зикри Аллоҳ,

Дилида доим муножоти.

Ҳар таманно учун киши бор эса,

Чиқар эрди қошида ҳожоти.

Муҳтаммим табъ торихисига деди:

Билингиз жами харажоти (199 б).

“Соҳиби тасниф” дея таърифланиши Мир Махдумнинг асарларни таҳрир ва тасниф қилиб, шарҳ ва изоҳлар билан тартиб берувчи ношир сифатида ном чиқарганини билдиради. Кимки олдига бирон юмуш билан борса, албатта ҳожатини чиқарадиган хожатбарор, саховатпеша инсон, илм-фан ҳомийси, дея таърифланади. Мир Махдум ношир сифатида Тошкентдаги адабий муҳитни чуқур хис қилган, китобхонларнинг талаб, эҳтиёжидан келиб чиқиб иш юритган. У танлаган китобларнинг барчаси илк маротаба унинг ўзи томонидан оммалаштирилган. Китоблар учун танланган шакл, услуб, безаклар кейинги ишларга намуна бўлган.

Мир Махдумнинг шахсий ўй-кечинмалари, бадий-эстетик диди, дунёкарашини у нашр қилдирган китоблардан аниқлаш мумкин. Ёобурнинг “Мубаййин” асаридан сўнг ношир ислом фикршунослигига оид яна бир улкан асарни нашрга тайёрлайди. Зеро, ушбу даврда “маънавий жиҳатдан камолга етган ноширлар бу

⁶⁸ Куллиёти маснавий Хароботий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1329. ЎзР ФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди. Инв №3697, 335. - 200 б.

борадаги йирик диний, фикхий, ижтимоий ва тарихий асарлар нашр”ига қўл уришган⁶⁹.

XV асрда яшаб ижод этган Масъуд ибн Юсуф Самарқандийнинг “Салоти Масъудий” номли фикҳ илмига оид нодир асари қўқонлик адиб Муҳаййир ва тошкентлик Раҳимхўжа Эшон Алихўжа Эшон ўғли томонидан ўзбек тилига таржима қилинган⁷⁰. Таржиманинг яна бир нусхаси Мир Махдум саъй-ҳаракати билан “Салоти Масъудийи туркий” номи билан чоп этилган⁷¹.

Мир Махдум ҳар икки таржимани – Муҳаййир ва тошкентлик Раҳимхўжа Эшон таржималарини шу соҳа вакиллари қўлига таҳрир учун топширади ва бу жараёни китоб аввалида маълум қилиб ўтади: *“Ва яна махфий қолмасунким, ушбу “Салоти Масъудий”ни иккинчи чоп қилинмоғига мутаржим Раҳимхўжа Эшонни умрлари вафо қилмай, марҳум ўлдилар. Аллоҳ таоло раҳмат ва шойистаи жаннат қилгай, омин. Сайид амиралмирсалин мазкур марҳумнинг китоблари ҳама атрофга марғуб бўлуб, чунончи Фарғона ва Бухоро атрофларига тарқаб, ҳама масжидларда ўқумоқ расм бўлуб етушмай қолди. Шул сабабдин камина Мулло Мир Махдум Шоҳюнус марҳум ўғли иккинчи чоп қилмоқга эҳтимом қилиб, ушбу китоб баробарида чоп бўлгон хўқандлиг фозилнинг таржима қилгон туркий “Салоти Масъудий”лари билан бирла Раҳимхўжа Эшон қилгон туркий “Салоти Масъудий”ларини уламоларга имтиёз қилиб бермоқга топшурдим. Муддати икки ой мулоҳаза қилиб кўрдилар. Сўнгра камина илтимос қилдим: “Ушбу нусхаларни қайси бирига жавоб берсалар, қилсам”, – дедим. Жаноби олийлари дедиларки: “Ҳар икки нусхани бир-бирига хўб тадбиқ қилиб кўрдик. Иккови ҳам бир боғни гулидур”, – деб ҳар икки мутаржимнинг қилгон диққатларига офарин деб, ҳақларига дуойи хайр қилдилар. Аммо аз рўйи табаррук Раҳимхўжа эшон марҳумнинг китобларига жавоб*

⁶⁹ Мирзорохимов А. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 66.

⁷⁰ Дехонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 110.

⁷¹ Масъуд ибн Юсуф Самарқандий. Салоти Масъудий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1911. ЎзР ФА ШИ. Инв № 10401. - 448 б.

бердук, дедилар. Камина иккинчи тасхихга бериб, чоп қилмоқ тараддудига туштум”.

Китобнинг биринчи ва охири саҳифасида ношир асарга бўлган талабни шу тарзда батафсил изоҳлаб ўтган.

Шоир Мулла Мир Маҳмуд Қорийнинг “Девони Қорий”⁷² тўплами ҳам Мир Маҳдум томонидан нашр этилган. Ношир Мухаллий тайёрлаган “Баёзи Мухаллий”⁷³ китобига ҳам ҳомийлик қилади. Хаттот – Сирожиддин Маҳдум. Хислатнинг яқин ўртоғи Сирожиддин Маҳдум Сидқий Хондайликий баёзни тошбосмага кўчирган. Сидқий Хондайликий Хислат нашрга тайёрлаган Умар Боқий насрий баёнларига Шавкат Искандарий тахаллуси билан суратлар ишлаган. Мир Маҳдум ҳам “Хамса” дostonларининг насрий баёнларини нашрга тайёрлаган. Табиийки, ижодкорлар бу ишлардан хабардор бўлган, Тошкент шаҳридаги ижодий муҳитда ўзаро ҳамфикр бўлиб ҳаракат қилганлар. Бироқ Сидқий Хондайликий ва Хислат ҳаёти, ижодига доир маълумотларда Мир Маҳдум номи учрамайди. Унинг замондоши Фитрат ва Фитрат асарларини нашрга тайёрлаган О.Шарафиддинов ва Н.Каримов ҳам Фитрат аниқлаган маълумотлардан ўзга хабар маълум эмаслигини айтадилар⁷⁴.

Мир Маҳдумнинг иш фаолиятини кузатар эканмиз, аср бошларидаги жадидчилик ҳаракати ёки янги руҳдаги асарлар тарғиботида учратмаймиз. Нашр қилинган китобларнинг барчаси мумтоз адабиёт намуналари. Кўринадики, ношир мумтоз адабиётни тарғиб қилишни мақсад қилган ва шу йўналишда меҳнат қилган.

Қуйида тадқиқотга жалб этилган китобни ношир фаолиятининг ийрим кирраларини ёритиш учун қуйироқда бериш лозим топилди. Хомуший таржимасидаги “Шоҳномаи туркий” 1905-1908 йиллар давомида уч марта нашр этилган. Унинг илк нашрини ҳам “биринчи ўзбек ношири, китоб тожири, хаттот Мир Маҳдум амалга оширади”⁷⁵. “Шоҳномаи туркий”нинг биринчи нашри 1905 йил Порцев

⁷² Мир Маҳмуд Қорий. “Қорий” девони. Тошбосма. – Тошкент: Фуломия матбааси, 1330. ЎзР ФА ШИ. Инв № 4020. – 192 б.

⁷³ Баёзи Мухаллий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1916. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулеймон фонди. Инв № 2953, 525, 6321. - 144 б.

⁷⁴ Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 131-132.

⁷⁵ Ҳомидий Ҳ. Фирдавсий А. Шоҳнома. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2013. – Б. 5.

матбаасида чоп этилган⁷⁶. Хаттот Мулло Махдум Сайидхўжа. Иккинчи нашри 1908 йил жадидларнинг “Ширкати хайрия” ташкилоти томонидан⁷⁷, учинчи нашри ҳам шу йили Орифжонов матбаасида чоп этилган⁷⁸. Бу нусхалар 1905 йилдаги нашридан фаркланади. Мир Махдум нашр қилдирган китобга суратлар ишланмаган. Мулло Сайид Ақобир ва Мулло Муртазо эҳтимоми билан чоп этилган нашрига қирқдан зиёд суратлар ишланган, безаклар билан сайқал берилган. Хаттот Раҳматуллоҳ ибн Абдушукур. Мусаввир ҳам хаттотнинг ўзи.

“Насри Хамсаи беназир” ижодкори, ношири, ҳомийси Мир Махдум ибн Шоҳюнус бўлса, хаттот ва мусаввир Раҳматуллоҳ ибн Абдушукур. “Шоҳномаи туркий”да алоҳида фаолият юритган шахслар мазкур китоб нашри жараёнида биргаликда ишлашган. Хаттот хатни майда, нафис қилиб кўчирган ва асар мазмунига мувофиқ қирқдан зиёд суратлар ишлаган. “Шоҳномаи туркий” китобидаги безаклар такрорланган.

Мир Махдум томонидан яна “Рашаҳот”, “Қаҳрамони қотил”, “Рисолаи марғуб”, “Девони Машраб” номли асарлар ҳам нашр этилган. Тарихчи А.Мирзороҳимов ўз тадқиқотида ноширларни учга ажратади: адиб ноширлар, ижодкор бўлмаган зиёли ноширлар ва китоб савдогарлари⁷⁹. Биринчи гуруҳга Сидқий, Хислат, Иброт, Авлонийни киритсак, иккинчи гуруҳга Мир Махдум сингари мадраса кўрган, ўқимишли ноширларни киритиш мумкин.

Юқоридаги асарларнинг халқ орасига кириб бориш давомидаги ноширнинг хизматларидан хулоса чиқариб айтиш мумкин, Мир Махдум халқимиз орасидан етишиб чиққан маърифат фидойиси, ҳомийси, ўнлаб асарларни оммабоп шаклда халққа етказиб берган ношир ва китоб тожири эди. Биргина Навоий дostonларининг насрий

⁷⁶ Китоби Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий (Хомуший таржимаси). Тошбосма. – Тошкент: Порцев матбааси, 1905. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2484, 6165. – 680 б.

⁷⁷ Шоҳномаи Фирдавсий Тусий. Тошбосма. – Тошкент: Ширкати хайрия, 1908. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3528. – 642 б.

⁷⁸ Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ Ҳ. Сулаймон фонди. Инв № 2940.

⁷⁹ Мирзороҳимов А. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 55.

баёнларини тайёрлаб, ўз маблагига нашр қилгани унинг кўп қиррали шахс бўлганини кўрсатади.

Туркистонда китоб савдоси ва китоб тожирларининг фаолияти ҳақида маълумот берувчи тадқиқотларда машҳур китоб тожирлари Сиддикхўжа Хўжандий, Мулло Зуфар Шермуҳаммад, Мулла Мирзааҳмад Мирзакарим ўғли, Ҳожи Абдуллохбек саххофлар қаторида Мир Махдум номи ҳам учрайди⁸⁰. Тўғри, китоб тожирлари китоб савдосидан моддий манфаатдор бўлишган. Бироқ бу фаолият халқнинг маънавий дунёқарашини ўстириш, онгли, зиёли инсонни тарбиялаш каби умуммиллий масалалар ечимига олиб боришдаги энг мақбул йўл эканлиги маълум. Рус танқидчиси В.Г.Белинский китоб сотувчиси Новиков ҳақида у ёзувчи сифатида ҳеч нарса ёзмаган, лекин адабиётга кучли ҳаракат, йўналиш берди, дейди. Мана унинг олдига китоб излаб ёш китобхонлар, турли хил одамлар келади. У чет тилини биладиган таржимонга асар таржима қилишни, шоирга шеър, носирга насрий асар ёзишни буюради ва шундай қилиб адабиётни ҳаракатга келтиради. Пушкин, Карамзиндек адиблар у билан мислаҳатлашади, ҳамкорликда ишлайди. У қурувчи эмас, лекин адабиёт қурилиши учун қурувчи ва қурилиш материалларини тайёрлади, дейди⁸¹. Бизнинг заҳматқаш ношир, хаттот, китоб тожирларимиз фаолияти ҳам ўз даврида миллат эртаси учун қийгурган ҳар бир зиёли зиммасидаги вазифалардан бири эди. Алоҳида шахсларнинг қўлидаги асарларни аниқлаш, уни шу соҳа иккиллари назаридан ўтказиб, нашр этиб халққа етиб боришигача бўлган жараён кўплаб зиёлиларни ўзаро уюштирди. Улар адабий жараённи ҳаракатга келтиришда, халқ орасида бадий асар тарғиботида етакчи, иштирокчи бўлдилар. Бироқ бу даврда фаолият юритган зиёлилар ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Қўлёзмалар фондидаги тошбосма китоблар бу фаолиятни ёритиш учун бой манба вазифасини ўтайди. Уларнинг фаолияти амалга оширган ишлари

⁸⁰ Аюнджинов Э. Очерки по истории книги и книжного дела в Средной Азии. – Ташкент: ИЛИ Сина, 1993. – С. 146-147.

⁸¹ Белинский В. Собрание сочинений в трех томах. III. ОГИЗ. – М.: 1948. – Б.146.

мисолида ёритилиши Тошкент тарихи, маданияти, адабий жараён ҳақидаги маълумотларнинг бойишига ҳисса бўлиб қўшилади.

Энди ўзбек адабиёти тарихида “Насри Хамсаи беназир” ҳақидаги маълумотлар кам ва тарқок бўлгани учун баён муаллифи ҳақидаги фикрларга тўхталиб ўтамиз. Мустақиллик йилларига қадар “Насри Хамсаи беназир” ҳақида сўз кетганда адабиётшунослар Мир Махдум томонидан “китобат қилинган” сўзлари билан чекланишган. Мир Махдум шахсияти, ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотларнинг йўқлиги сабаб баён муаллифи тўлиқ кўрсатиб ўтилмаган. Дастлабки маълумот Фитратнинг “Фарҳод ва Ширин” достони тўғрисида” номли мақоласида берилади. Фитрат Навоий достонини юқори ўринга қўйган ҳолда, унинг ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодидаги турли вариантлари ҳақида мулоҳаза юритади ва ушбу манбага ҳам қисқача тўхтади: “Булардан бошқа яна бир “Фарҳод ва Ширин” достони бор. У сўнгги замонларда Мир Махдум ибни Шоҳ Юнус томонидан “Насри Хамсаи беназир” унвони билан насрга айлантирилган Навоий “Хамса”сининг айнан насрга айлантирилгани бўлиб, айрича ҳеч бир аҳамиятли нуқтаси йўқдир”⁸².

Фитрат қисқа хулосада “Хамса”дан четга чиқмаган айнан насрий баён эканлигини назарда тутиб, уни халқона вариантларга қиёслашнинг ҳожати йўқлигини айтади. Агар муаллифи борасида бошқа маълумотлар бўлганда, олим ўз давридаги тўғри маълумотни албатта қайд этган бўлар эди.

М.Афзалов “Фарҳод ва Ширин”нинг фольклор вариантларини таҳлил қилар экан, мазкур баённинг Навоий асаридан четга чиқмаслигини таъкидлайди⁸³. Адабиётшунос М.Муҳиддинов “Сабъаи сайёр” ва шу тизимдаги қолипловчи асарлар қаторида “Насри Хамсаи беназир” таркибидаги “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”ни дostonга қиёсан кенг таҳлил қилади⁸⁴.

⁸² Фитрат А. “Фарҳод ва Ширин” достони тўғрисида // Аланга. 1930. № 1-2. Қайта нашри: Танланган асарлар. II-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 131-132.

⁸³ Афзалов М. “Фарҳод ва Ширин”нинг халқ варианты ҳақида. Филол.фан. номз... дисс. – Тошкент, 1950. – Б. 35-36.

⁸⁴ Муҳиддинов М. Талқинларда оламча маъно. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б. 106-229.

Айрим ўринларда насрий баён муаллифи Умар Боқий, дея берилган кўрсатмалар бўйича матн синчиклаб қаралганда ҳам бирор ўринда бошқа кишининг исм-шарифи учрамади. Манбашунос олим М.Ҳақимов Алишер Навоий асарларининг қўлёзма ва тошбосма манбаларини тасниф қилиш жараёнида қуйидагича маълумот беради: “Китобнинг ношири Мир Махдум ибн Шохюнус деб кўрсатилган. Достонларни насрий вариантга ким айлантиргани айтилмаган. Агар ўша вақтдаги ноширларнинг Навоий асарларидан жуда яхши хабардор бўлганлигини назарда тутсак, “Хамса” достонларининг насрий вариантини ноширнинг ўзи – Мир Махдум ибн Шохюнус тайёрлаган бўлиши мумкин”⁸⁵.

Бу давр ноширлари мумтоз меросимиз намуналарини танлаб, таҳрир қилиб нашрга тайёрлашган. Китобхонлар талабига кўра бир асарнинг қайта-қайта нашр этилиши уларнинг яхши ўзлаштириб олишларига имконият яратган. Мир Махдум бу даврда тажрибали ижодкор, етук тасниф, таҳрир эгаси сифатида шаклланган ношир эди. Алишер Навоий достонларини насрда ифода қилиш учун у ижодий изланишлар жараёнида ўсиб борди. Зеро, Навоий ижодини ўрганиш, тарғиб этиш барча даврларда ҳар бир ижодкор учун олий мақсад бўлган.

Қарийб бир аср давомидаги ноаникликларга адабиётшунос Қодиржон Эргашев аниқлик киритади: “Афсуски, Мир Махдумнинг бу меҳнати ҳозирга қадар ўзининг муносиб баҳосини олган эмас. Навоий асарларининг насрий баёнлари ҳақида сўз кетганда, адабиётшунослар, асосан, Умар Боқий баёнларига тўхталдилар. “Насри Хамсаи беназир” ҳақида бир неча жумлаларда маълумот бериш билан чекланиб, уни тадқиқот доирасига тортмайдилар”⁸⁶. Қ.Эргашев аниқ далиллар, мисоллар асосида унинг бошқа насрий биъбилардан афзаллигини, муаллифнинг назмни насрда табдил этиш маҳоратини аниқ кўрсатади.

⁸⁵ Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.

40.

⁸⁶ Қодиржон Эргаш. Насри Хамсаи беназир / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009, 18 декабрь.

Китобнинг титул varaғида берилган *“Мир Алишернинг “Хамса” манзумаларидин наср тартибида дурфишонлиқ айлаб Мир Махдум бин Шоҳюнус эҳтимоми бирлан”* жумласининг ўзида насрий баён муаллифи ҳам, хомий ҳам Мир Махдум эканлиги таъкидланади. Бу маълумот асарнинг сабаби таълиф қисмида яна бир бор уқтирилади: *“Ўтган азизлар арвоҳ таиббаларидин истионат ва ёру биродар ҳимматларидин онат тилаб, густоҳлик қилиб, китоби “Хамса”и амир Навоий раҳматуллоҳнинг бўстонларини сайр қилиб, очилгон ранго-ранг гулларидин териб, назмнинг гириҳини ечиб, наср риштасига тиздим”*⁸⁷.

Бу давр зиёлилари мадрасаларда таҳсил олган, араб, форс-тожик тилларини пухта ўзлаштирган, диний-дунёвий илмлардан хабардор инсонлар бўлгани маълум. Ноширнинг энг сара асарлар нашридаги муҳаррирлик фаолияти унинг интеллектуал салоҳиятидан далолат беради.

“Насри Хамсаи беназир” 1908 йилда Тошкент шаҳри Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида нашр этилган. Китоб 351 саҳифадан иборат, хат қаторлари 23 йўл, ҳажми 17х26 см. Матн насталиқ хатида чиройли ҳуснихатда битилган ва юқори савияда кўчирилган. Китобда дostonлар баёни куйидагича жойлаштирилган: “Искандарнома”, “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”.

Дostonлар алоҳида рақамланган: “Искандарнома” 100 саҳифа, “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром” 88 саҳифа, “Қиссаи Лайли ва Мажнун” 52 саҳифа, “Қиссаи Фарҳод ва Ширин” 111 саҳифа. Титул варақнинг ўрта қисмида асар номи берилиб, юқори ва пастки қисмларида ноширнинг исм-шарифи, нашр жойи ҳақидаги маълумотлар қайд этилган. Жумладан, пастки қисмида куйидаги ёзувлар битилган: *“Жаноби шоири фасиҳ ул-лисон Мир Алишернинг “Хамса” манзумаларидан наср тартибида дурфишонлиқ айлаб Мир*

⁸⁷ Насри Хамсаи беназир. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв № 4721. - 351 бет. – Б. 2. (Кейинги ўринларда мисоллар ушбу манбадан олинади).

Махдум ибн Шоҳюнус эҳтимоми бирлан Тошкент шаҳри матбаи Фуломияда чоф ўлунди”.

Ҳар бир дoston баёнидан сўнг ҳижрий 1326 рақами қайд этилган, бу милодий 1908 йилга тўғри келади. Китоб хаттот томонидан 1908 йилда нашр учун кўчирилган ва шу йили чоп этилган.

Шарқшунос олим А.А.Семёнов 1940 йил қўлёзмалар фондида мавжуд Алишер Навоий асарларининг нашрий нусхалари каталогини тузиб чиқади⁸⁸. Тошбосмада чоп этилган китоблар қаторида насрий баёни ҳам тавсифлаб, ношири Мир Махдум ибн Шоҳюнус эканлигини айтади ва тахминан 1900 йил чоп этилган деб кўрсатади. Семёнов келтирган тахмин тўғри эмас, нусхаларда бу сана учрамайди. Орифжонов матбаасининг тарихига оид маълумотлар бу масалага ойдинлик киритади. Қўлёзмалар фондида ҳам асосан, 1907-1908 йиллардан кейинги нашрлари кўпроқ.

Хаттот ва мусаввир Раҳматуллоҳ ибн Мулло Абдушукур. Мазкур маълумот китобнинг бир неча саҳифаларида учрайди. Масалан, “Искандарнома”нинг якунида қуйидагича ёзилган:

Роқим, тасвирот, фақир ал-ҳақир Раҳматуллоҳ ибн Мулло Абдушукур.

Роқим, тасвирот Раҳматуллоҳ ибн Мулло Абдушукур шаҳри Тошкандий.

“Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”нинг 9-саҳифасидаги суратда ов манзараси тасвирланган. Баҳром отда, қўлида камон билан кийик отмоқда. Дилором юқорида канизлари билан. Сурат четида тилиборни жалб қилмайдиган тарзда: “*Тасвирот бу Раҳматуллоҳ ибн Абдушукур*” сўзлари битилган. Ушбу баёнининг 65 саҳифасидаги сурат юқорисида ҳам мусаввир ўзи тўғрисида қуйидагича маълумот беради:

Бўлди бу беш ҳикояи зебона

Раҳматуллоҳ нақш этиб тасвир

Ибн Мулло Абдушукур Тошкандий.

⁸⁸ Семёнов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нём. – Ташкент: Гостехиздат, 1940. – Б. 10.

Манбашунос олим М.Ҳақимов Навоий асарларини кўчирган 25 хаттот ҳақида маълумот беради⁸⁸. Раҳматуллоҳ ўгли Абдушукур битта нашр матнини кўчирган, шекилли, Навоий асарларининг бошқа тошбосма нашрларида унинг исм-шарифи учрамайди.

Қўлёзмалар фондидаги “Насри Ҳамсаи беназир” нусхалари гарчи шакл, саҳифалар рақамланиши, хат қаторлари бўйича бир хил бўлса ҳам, нашрда дostonларнинг қамраб олиниши, ҳажмига кўра фарқланади. Шунинг учун қуйида улар тўлиқ нашр ва алоҳида нашр сифатида кўрсатилди.

“Насри Ҳамсаи беназир”нинг тўртта дoston баёни ўрин олган нашрлари:

4721-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ.

4722-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ.

4723-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ. Нашрда баёнлар ўрни алмашган: “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”, “Искандарнома”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”.

10673-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ⁸⁹.

20925-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ⁹⁰.

2880.I-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди.

232-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА Давлат Адабиёт музейи.

31- инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА Давлат Адабиёт музейи.

Насрий баёнларнинг учтаси ўрин олган нашрлар:

2880. II-инвентарь рақамли нусха. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Насрий баёнлар “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”, “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун” кетма-кетлигида жойлаштирилган.

⁸⁸ Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 42.

⁸⁹ Мазкур манба “Ўзбек тилидаги тошбосма китоблар каталоги”да (Тошкент: 2014. - 364 б.) Умар Боқий қаламига мансуб деб кўрсатилган. Аслида насрий баён юқоридаги баёнлар билан бир хил. – Б. 90.

⁹⁰ Китоб муқовасининг ички томонида “Сер. Малов, Тошкент, 1924, июль”, – дея қайд этилган. 1925 йилда олим ўз дастхатини Умар Боқий насрий баёнининг китоб тожири Мирзо Аҳмад Мирзо Карим ўгли чоп эттирган нашрида ҳам шу тарзда қайд этган (1910 йил. № 21002).

1185-инвентарь рақамли нусха. ЎзР ФА Адабиёт музейи. Китобдан қуйидаги насрий баёнлар ўрин олган: “Искандарнома”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”.

Алоҳида нашрлар:

696-инвентарь рақамли нусха. Искандарнома. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди.

2332-инвентарь рақамли нусха. Қиссаи Лайли ва Мажнун. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. 52 бет.

4723. I-инвентарь рақамли нусха. Қиссаи ҳафт манзари Баҳром. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. 88 бет.

4723. II-инвентарь рақамли нусха. Искандарнома. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. 100 бет.

4723. III -инвентарь рақамли нусха. Қиссаи Лайли ва Мажнун. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. 52 бет.

40632-инвентарь рақамли нусха. Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонанинг Нодир қўлёмалар бўлими.

“Насри Хамсаи беназир”нинг бирга ва алоҳида нашр этилган ўн олти дона тошбосма нусхаси аниқланди. Тошбосма учун кўчирилган қўлёмма нусхаси аниқланмади. Китоб саҳифаларида унинг неча нусхада чоп қилингани қайд этилмаган. Нашрда баёнлар ўрни илмашганига қарамай матннинг жойлашиш тартиби, суратлар бир хил. Нашрий тафовутлар талаб ва эҳтиёжларга кўра уларнинг бирга ва алоҳида нашр этилганини кўрсатади. Ушбу насрий баёнга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи фақат Мир Маҳдумга тегишли бўлгани, титул варақдаги “*Ноширдин беижозат нашр қилмоқлари манъдур*” сўзларига кўра ношир тириклик вақтида бошқа ноширлар томонидан чоп этилмаган.

Китобга асар мазмунига мувофиқ қиркдан зиёд сурат сурат ишланган. Мусаввир асар мазмуни билан таниш бўлгани, матнни ўзи кўчиргани учун суратларни қайси матн остида жойлаштиришни яхши билган. Сурат ва асар мазмуни орасида уйғунликни ташкил эта олган. Дастонлардан энг кўп сурат “Фарҳод ва Ширин” баёнига ишланган.

Мазкур давр ижодкорлари ижодида миллий анъана билан биргаликда Европа китоб безаш ва иллюстрация ишлаш санъати уйғунлашиб борган. Бу борада ушбу мусаввирнинг ижоди айричалиги санъатшунослар томонидан эътироф этилади⁹¹.

Насрий баённинг ушбу давр асарлари қаторида тилга олинмаслигига бир неча сабабларни кўрсатиш мумкин: тошбосма матбаалар фаолияти ўтган асрнинг йигирманчи йилларига қадар давом этган. Сўнг лотин, кейинроқ кирилл алифбосининг жорий этилиши билан бу каби асарлар кўлёзма, тошбосма нусхаларда қолиб кетган ва мумтоз адабиётимиз сафидан ўрин олган. Бадиий асарлар тилининг ислоҳ этила бориши билан у ўз даври чегарасида қолган. Агар илгарироқ, хонликлар даврида яратилганда эди, то XX аср бошларига қадар эътироф этилган бўлар эди. 1939-40 йиллардаги насрий баёнларни амалга оширган адибларимиз ушбу манбадан фойдаланганми, иш услубини ўрганганми, ҳар ҳолда уларга ёзилган сўзбошиларда насрий баён ҳақида маълумот учрамайди. Насрий баёнчилик тарихида “Насри Хамсаи беназир” эътиборга олинмасдан, Навоий дostonларининг аслиятга яқин бўлган изоҳловчи баёнларини яратиш 1939-40 йиллардан бошланган, дейилади.

Умуман олганда, фондлардаги насрий асарларни “Хамса” дostonларига қиёсан ўрганиш ва “Насри Хамсаи беназир” манбаларини кузатиш натижалари куйидаги хулосаларни беради:

Кейинги даврлар халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт ривожиди Навоий дostonларининг ўрни ва таъсири катта бўлди. Дostonларнинг сюжетлари халқ оғзаки ижоди учун тайёр манба вазифасини ўтади, улар наср ва назм усулида қайтадан ишланди, халқ орасида кенг тарқалди. Мустакил ижод этилган қиссалар шу номдаги халқ дostonларининг яратилишига сезиларли таъсир кўрсатди. Ўзбек насрини халқ китоблари номини олган турфа асарлар билан бойитди, халқнинг воқеабанд асарларга бўлган эҳтиёжини маълум маънода қондирди.

Анъанавий сюжетларнинг насрий таржималари ҳам китобхон эҳтиёжига кўра бажарилди ва ўзбек адабиётидаги мавжуд талқинлар

⁹¹ Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати. – Тошкент: Санъат, 2001. – Б. 168.

сафини кўпайтирди, қолаверса, улар таржимачилик соҳаси ривожига ҳам ҳисса бўлиб қўшилди. Китобхон Навоий дostonларини ардоқлагани ҳолда “Баҳром ва Гуландом”, “Искандарнома” каби таржималарга Искандар, Баҳром хақидаги кўшимча маълумотларни берувчи манба сифатида мурожаат қилди.

Мазкур даврда ижтимоий ҳаётда рўй берган янгиликлар, Тошкент шаҳрининг марказ сифатидаги ўрни унда яшаган кишиларни ҳар томонлама жадал фаолиятга етаклади. Халқнинг маънавий савиясини ўстиришни зарурат деб билган зиёлилар даврдаги етакчи куч бўлдилар. Чоп этилган асарлар миллат маънавиятини, ижтимоий-сиёсий онгини ўстиришга катта таъсир кўрсатди. Даврнинг фидойи зиёлиси Мир Маҳдум мустақил бадиий асарлар ижод этмаган бўлса-да, кўлёма нусхаларни ишончли манбалар асосида, Тошкент хаттотлари назаридан ўтган, нодир китоблар кўчирилаётган муҳитда яшаб, уларни кўп нусхада чоп эттирди. Бугунги кунда танқидий матни яратилиши лозим бўлган асарларнинг манбаларини кўпайтирди.

Алишер Навоий “Хамса” дostonларининг насрий баёнлари халқ қиссалари, таржима асарлар нашри халқ томонидан яхши қабул қилинаётган бир пайтда омма эҳтиёжига кўра яратилди. “Насри Хамсаи беназир” XX аср бошларида бадиий адабиётни тарғиб қилиш масъулиятини зиммасига юклаган ноширларнинг хайрли ишларидан бири сифатида майдонга келди. Ўз даврида халқ қиссалардан фарқли ўлароқ Навоий ижодининг мазмунини тушунтириш, асар замиридаги улугвор ғояларни тарғиб қилишга хизмат қилди.

II БОБ. НАСРИЙ БАЁНДА ПОЭТИК ТАЛҚИН МЕЗОНИ ВА МАТННИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

2.1. “Насри Хамсаи беназир”да “Хамса” композициясининг тикланиши

Бадий адабиётда яратилаётган ҳар бир ижод намунаси учун жанр талабидан келиб чиқадиган мезонлар, шартлилик меъёри мавжуд. Герменевтика доирасидаги матн талқини герменевтиканинг принципларига, назарий-методологик қонуниятларига таянади. Хўш, мустақил равишда ижод этилмаган, аслиятдан узилиб қолиши мумкин бўлмаган шеърий асарнинг насрий баёнига мезон, шартлилик қай даражада тегишли? Бу каби саволларга жавоб беришдан аввал *насрий баён мезони* тушунчасига аниқлик киритиб олсак.

Мезон сўзи русча *критерий* сўзининг таржимаси бўлиб, турли қирралар шаклига мувофиқ мослаштирилаётган ўлчов тушунчасини англатади. “Хамса”нинг насрий баёнларига мезон тушунчаси татбиқ қилинганда, ҳар икки манба объект сифатида олинади. Достон матни бирламчи манба, яъни баённи насрда тиклаш учун мезон қолипи. Насрий баён эса талаб қилинаётган мезонлар доирасида шаклланиши лозим бўлган иккиламчи манба. Мезон – бу достоннинг барча унсурларидан андоза олиб, янгидан тикланаётган матннинг сиғими, ўлчами десак бўлади, яъники таянишга асос бўладиган тайёр қолип бор. Мезон ўлчов маъносида қўлланганда, насрий матндаги асарнинг композицион бутунлиги ва маъно тугаллигининг тикланиш даражасини текширади. “Насри Хамсаи беназир”даги аслиятдан фаркланувчи композицион қурилма ва ўзгартиришлар, XIX аср охири ва XX аср бошларига хос бадий тил хусусиятлари уни аслиятга қиёсан ўрганишни тақозо этади.

Шеърий матн насрий матнга айлантирилаётган бўлса-да, ундаги маъно ва мазмун, композицион воситалар, сюжет аслидаги сингари қайта тикланиши лозим. Аслият бутунлиги насрий баёнда изма-из тикланиб борар экан, бу жараёнда $2=2$ сони мувофиқ келяптими ёки ундан пастроқ шаклланганми, текшириб таҳлил қилишга тўғри

келади. Баъзида кейинрок яратилиб, аввалгисига қиёсланаётган матн биринчи муаллифидан ўзиб ҳам кетиши кузатилади. Бирок бу дахо ижодкорларга, айниқса Навоий ижодига нисбатан қўлланмайди. Навоий шеърятининг насрдаги ифодасига тенглик деган фикр нисбий, бундай бўлмаслиги маълум, таҳлилларда кўрсаткич юқори бўлиши насрий баённинг қимматини белгилаб беради.

“Хамса”нинг насрий баёни бўйсунитиши шарт бўлган катъий мезонлардан биринчиси, сюжет ва композициянинг сақланиши бўлса, иккинчиси, шу сюжет ва композициянинг маъзида ҳаракатланаётган маънонинг тугал ифода этилиши. Насрий баёнчи орқали ўтиб, китобхонга етиб бориш жараёнида маъно ва мазмун қанчалик тугал ифода этилмоқда, ўзгартиришлар меъёри қай даражада, сюжет, композиция, умуман асар яхлитлиги таъминландими, каби саволларни ўйлаб кўришга тўғри келади. Баёнчи асосий иш объекти бўлган дoston матни билан иш кўрар экан, ундаги боблар, боблардаги байтлар миқдорини ақл тарозусида чамалаб кўради, хаёлан тиклайди, тафтиш қилади, саралаб олади. Маъно тугаллигидаги бир байтни бир жумлага сиғдиришда байтдаги тугал фикр қолипидан чиқиб кетмайди.

Матнни талқин қилишда бутун ва қисм тушунчаси бор. Қиёсий таҳлил бутундан бошланиб, қисмларга қараб боради. Насрийлаштиришдаги поэтик мезонлардан бири бўлган асар сюжети на композициянинг сақланиши бутунни тақозо этади. Қайта шикллантириш жараёни қисмлардан бутунга қараб боради ва бутунликни тиклаш асосий мақсад қилиб олинади.

Маълумки, лиро-эпик асар композицияси билан насрий асар композицияси ўзаро фарқланади. Сабаби уни яратган шоир лирик асар хусусиятларига, дostonчилик анъанаси ва принципларига таяниб яратди. Маънодан фарқли ўларок, дostonлар композицион кўрилишини қайта тиклаш баёнчига катта қийинчилик туғдирмайди. Бобларга тақсимланиш, насрий сарлавҳалар, боблардаги муқаддима, баронти истихлoл, хотима байтлар насрий кўринишда тикланади. Шунинг билсада, насрий баён оригинал насрий асар бўлолмайди, у

шеъриятнинг насрдаги ифодаси бўлгани учун аслиятга эргашиб боради.

“Насри Хамсаи беназир”да “Хамса”нинг бутунликдаги композициясининг тикланишини кўриб ўтамиз. Маълумки, “Хамса” дostonлари анъанавий тартибга эга. Бу тартиб дostonдан дostonга ўтиб боришда мазмундаги тадрижийликни таъминлаб, шоирнинг ижодий ғоясини ўзида намоён этиб боради ва бешликнинг яхлитлигидан чиқариладиган хулосани тўғри англашга йўналтиради. Асрлар давомида “Хамса” дostonлари кўчирилганда ҳам бешликнинг сақланишига жиддий эътибор қаратилган.

Ўз йўналишини ривожий асарлар услубидан олган “Насри Хамсаи беназир” “Хамса” дostonларининг айнан насрий баёни бўлгани учун аслиятга қиёсан ўрганилади ва аслиятнинг аслий хусусиятларини сақлаши қатъий талаб этилади.

Насрий баёнларда анъанавий тартибни сақлаш қийинроқ. Бешта дostonнинг бир муаллиф томонидан насрийлаштирилиши мураккаб вазифа. Бу ишни удалаган муаллифлардан бири уйғур тилига насрий таржима қилган Муҳаммад Сиддиқ Ёркандий (“Ҳайрат ул-аброр” ўрнига “Лисон ут-тайр”ни таржима қилган), иккинчиси Мир Махдум ибн Шохюнус (“Ҳайрат ул-аброр”дан бешта ҳикоятни насрий баён қилган). Муаллифлар иш жараёнида ижодий режаларига кўра анъанавий тартибни ўзгартиришган. Мир Махдум кириш ва муқаддима бобларни қисқартиргани учун баёнлар матнини бир жилдга сиғдирган.

Насрий баёнга дostonлардан тўрттаси танланган. Ягона сюжетга эга бўлмагани учун “Ҳайрат ул-аброр” тўлик олинмай, ундан бешта ҳикоят танланган. “Навоий дунёқарашининг баённомаси”⁹³ бўлган “Ҳайрат ул-аброр”ни насрий баён қилиш муаллифдан чуқур фалсафий, диний, тасаввуфий билимни талаб этади. Бизнингча, ижодкорнинг иқтидори бундай масъулиятли вазифани бажаришга етарли бўлган. “Хамса”даги тўртта дostonнинг насрий баёни, шунингдек, унинг таҳрири остидаги энг сара асарлар нашри бунга

⁹³ Комилов Н. Таржимамми ё талқин? (“Хамса”нинг насрий баёни хусусида) / Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 286.

далил бўла олади. “Хамса”ни яхлит олиб, унинг насрий баёни “Насри Хамсаи беназир”даги ўзгаришлар ва уларнинг сабабларини кўриб ўтамиз.

Насрий баённинг эътиборни тортадиган биринчи жиҳати, унинг номланиши. Баён муаллифи назмда битилган “Хамса”дек тенги йўқ асарнинг насрдаги ифодаси эканлигига ишора қилиб, “Насри Хамсаи беназир” деб номлайди (Одатда, асарларнинг насрда эканлиги номида кўрсатилган. Мулла Сиддик Ёркандий насрий баёнлари ҳам “Насри Хамса” ва унга ҳомийлик қилган ҳоким шарафига “Насри Муҳаммад Ҳусайнбак” номи билан аталган). Баёнлар “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Искандарнома”, “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром” деб номланган.

“Нух манзар” киссаси ва туркум сюжетли асарларни таҳлил қилган С.Тоҳиров “манзар” сўзи Абдуллоҳ Хотифийнинг “Ҳафт манзар” асари орқали кириб келгани, унда Баҳром учун қурилган қасрлар шу ном билан аталганини айтади⁹⁴. Ношир бу ўринда Баҳромнинг етти қасри ва қасрларда ҳикоят эшитиб ўтказган кунларига урғу берган ва баённи номлашда унинг қадимий шухратига ишора қилган. Асарлар давомида Навоий дostonларини кўчирган хаттотлар ҳам шу каби ўзгаришларга йўл қўйишган. Жумладан, “Садди Искандарий” “Искандарнома” номи билан кўчирилган. Хаттотларнинг бу каби “дostonлар номларини ўзгартиришда, аввало, Низомий бешлиги дostonлари номларига мослаштириш ҳолати кўроқ бўлади”⁹⁵.

Анъанавий тартиб китобда ўзгартирилган ва “Искандарнома”, “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Қиссаи Фарҳод ва Ширин” кетма-кетлигида жойлаштирилган. Навоийнинг хотимавий фикрларини ифода этувчи “Садди Искандарий”нинг биринчи ўринда берилишига муносабат билдиришда дostonлар мавзун-моҳияти ва ноширнинг улардан кўзлаган муддаосига эътибор келтириш лозим бўлади. Чунки “Садди Искандарий” дostonи йирик

⁹⁴ Тоҳиров С. Ўзбек мумтоз адабиётида туркум сюжетлар ва “Нух манзар”. Филол. фан. номл. дисс. – Самарканд, 2005. – Б.76.

⁹⁵ Эрминов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 182.

фалсафий-тарбиявий асар бўлиб, “унда Навоийнинг бир буюк мутафаккир сифатидаги ҳаётга, жамиятга, инсонлар фаолиятига муносабати ўз аксини топган”⁹⁶. Навоий образларга юклаган хислатлар, асар моҳиятидаги китобхонни огоҳликка ундовчи Искандарнинг ибратли умр йўли барча замон кишиси учун бирдек тарбиявий аҳамиятга эга. Достондаги ота ва ўғил, шоҳ ва халқ муносабати, фарзанд тарбияси, илм-маърифатнинг қадрланиши, ҳар қандай бойликдан устун инсонийлик, инсон умри моҳияти каби масалалар ношир яшаган давр одамлари учун ҳам ибрат эди. Достонда кўтарилган бу каби етакчи ғоялар ношир томонидан яхши англаган ва уларни ўз даврига йўналтириб талқин қилган. Яъники, ношир Навоий ижодидаги умумбашарий ғояларни назарда тутиб, шоир нима демокчи ва у одамларга қандай таъсир кўрсатади, деган маърифий талқинга бўйсундирган.

Қ.Эргашев достонлар тартибидаги ўзгариш сабабини қуйидагича изоҳлайди: “Мир Махдум “Хамса”даги ижтимоий мазмунни биринчи ўринга қўяди ва насрий баёнда достонларни ўзининг ана шу қарашларига мувофиқ жойлаштиради. Албатта, ижтимоий мазмун ва ғоялар “Хамса”нинг барча достонларида бор. Лекин “Садди Искандарий”да бу гоё Искандар образи, унда мужассамлашган одил шоҳ, маърифатли ҳукмдор сиймоси орқали жуда яхши ифодаланган”⁹⁷. Бу каби фикрларни “Сабаъи сайёр” достони мисолида ҳам айтиш мумкин. Шоҳ Баҳромнинг ишқий ва шоҳлик ишларидаги номутаносиблик, ҳикоятлардан чиқариладиган тарбиявий хулоса уни олдинга қўйишга мувофиқ келади. Демак, ношир Искандар, Баҳром сиймосида ўз даври амалдорларини тасаввур қилган. Бу билан уларни шахсий мақсад йўлидаги бойлик орттириш, халқ ҳаётига бефарқлик каби иллатлардан фориғ бўлишга, огоҳликка чорлаган. XIX аср охирлари XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар, аҳолининг маданий-маънавий савиясини ошириш зарурати бадий адабиётнинг

⁹⁶ Қаюмов А. Асарлар. III-жилд. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2009. – Б. 334.

⁹⁷ Қодиржон Эргаш. Насри Хамсайи беназир / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009. 18 декабрь.

тарбияловчилик вазифасини яна бир карра оширди. “Навоий асарларининг ўз давридаги тарбиявий аҳамиятини яхши тушунган. Бунини у ҳукмдорларни адлу инсофга, сахийликка чакириш”⁹⁹, деб билган ношир китоб таркибига саккизта насрий ва икки шеърий ҳикоят¹⁰⁰ киритади ва уларни беришдан мақсадини куйидагича изҳор қилади: *“Искандар бирла Баҳром шоҳ қиссалари юқорида зикр қилиндики, ушбулар, балки бошқа подшоҳи оламгирларни ҳикоялари офоқга машҳурдур. Ҳаммаси адл қилмоқ ва карам қилмоқ ва шариатни риоя қилмоқ ва афв қилмоқлари бирла мартабалари баланд бўлди. Маълумдурки, дигар одамлари ҳам ушбу сифатларга мусавваф бўлса, халойиқ ичра иззат ва ҳурмат кўргусидур. Бас, камина иншо қилгучига биров қадимгиларни қилгон афв ва карам ва адлларидин баён қилмоқ лозим ўлди”* (70).

Муаллиф изоҳига кўра, инсонни улуғликка етакловчи бундай ҳислатлар унинг замондошларида ҳам бўлиши зарур. Ҳикоятларда ҳукмдорларнинг адолат, карам ва саховатлари ҳикоя қилинган ва куйидаги кетма-кетликда берилган:

1. Бағдод шаҳрида Мўмин халифа давридаги сув танқислиги муаммоси ва халифанинг қийналган бир кишига мурувват кўрсатгани (“Маснавийи маънавий”дан олинган).

2. Марҳаматли Айюб ва ўғри ҳақида (“Ҳайрат ул-аброр”, XLVII-боб).

3. Шоҳ Ғозий ва адолат истаб шоҳ марҳаматидан Золи зарга айланган кампир ҳикояти (“Ҳайрат ул-аброр”, XXVII-боб).

4. Султон шоҳ Мулк Салжукий паррандани туттириб, гўштини оғзини ва шу парранда орқасидан оиласини боқадиган пиризолга миҳамат кўрсатгани.

5. Оёғи сирпаниб подшоҳ бошига овқат тўкиб юборган кул ҳикояти (“Ҳайрат ул-аброр”, LXIII-боб).

⁹⁹ Муқимдинов М. Нурли қалблар гулшани. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 86.

¹⁰⁰ Шеърий ҳикоятлар “Лайли ва Мажнун” баънидан сўнг берилган. Улардан биринчиси “Маблаи нур”даги Хорун ар-Рашид билан Мажнуннинг сўхбатидан иборат парча бўлиб, кейин қилинган киритилган.

6. Подшоҳ қариндошларига зиён етказиб қочган, сўнг гуноҳлари учун шоҳ хузурига тавба қилиб келган киши, натижада подшоҳнинг афв қилгани.

7. Имом Фахр ар Розий билан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳаммомдаги суҳбати (“Ҳайрат ул-аброр”, XLIII-боб).

8. Пок имон Зайнул Обидиннинг кичик қизининг улуғларга хос сўзлари, гарчи у кичиклиги туфайли бегуноҳ эди (“Ҳайрат ул-аброр”, LV боб).

Юқоридаги икки дostonга мос танланган ушбу ҳикоятлар асар замиридаги ғоявий йўналишни таъкидлашга ёрдам беради.

“Хамса” структурасидаги вазифаси асар бадиий концепциясини аниқ йўналтириш, умумий композицион доирани таъминлаш, кейинги тўрт дostonга этик ва эстетик замин¹⁰¹ ҳозирлаш бўлган “Ҳайрат ул-аброр” дostonи ноширнинг диққат марказида турган. Насрий баён матнини тиклашда ундан ғоявий йўналиш олган. Демак, “Хамса”нинг бешликдаги бутунлиги, кетма-кетлик тартиби, номланиши баён муаллифининг ўз даврига хос сабаб ва омилларга таянган иш услубига кўра шакллантирилган. Қуйида дostonларнинг ички композицион тузилиши ва уларнинг насрий баёнда қайтадан тикланиши бўйича фарқларни кўриб ўтамыз.

Баён учун қиссачилик услуги танланган бўлса-да, дostonлар мазмунан қиссага айлантирилган эмас. Насрий баён Навоий асари билан ҳамоҳанг давом этади. Унда дostonларнинг асосий сюжет йўналиши – тугун, воқеалар ривож, кулминацион нуқта, ечим ўз ўрнида сақланган, фақат бобларнинг тикланишида ўзгаришлар мавжуд. Уларнинг қайта жонланишини баёнчининг маҳорати билан баҳолаш мумкин.

Насрий баёнларнинг композицион қурилиши воқеабанд боблар асосига қурилган. Муқаддима ва хотима боблар баёнга тортилмаган. Дoston композициясидаги асосий мазмунга йўналтирувчилик ва хулоса вазифасини бажарувчи мазкур бобларнинг тушириб қолдирилиши ўз ўрнида дoston бутунлигига путур етказди. Улар

¹⁰¹ Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол. фан. д-ри...дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 30.

асосий мазмунга киришдан олдин китобхонни рухан тайёрлайди. Навоийнинг фалсафий-ахлокий қарашларини ўзида ифода этиб, дostonдан кўзлаган мақсадини англатишга кўмаклашади.

Ўтган йиллар давомида “Хамса”ни насрийлаштиришда йўл қўйилган энг катта камчилик, бу муқаддима ва хотима бобларнинг тушириб қолдирилгани бўлди. Насрий баёнларни тадрижий тадқиқ қилган А.Ҳайитов 1978-80 йиллардаги қисқартиришлар аслида тибдилчиларнинг нуқсони бўлмай, турғунлик йилларидаги ҳукмрон мафкура талабларига кўра бажарилганини айтиб, мавжуд сабабларни «трофлича изоҳлайди»¹⁰². “Насри Хамсаи беназир” яратилган даврда бундай мафкуравий таъқиқлар мавжуд эмас эди.

Умар Боқий насрий баёнларидаги кириш ва хотима қисмларнинг тушириб қолдирилиш сабабини Н.Маллаев унинг “Навоий “Муқаддимот”и ва “Хотима”сига бефарқ қараши эмас, балки жанрнинг ўзига хос талаби, баён усули ва услуби ифодасидир”, – дея, ушбу боблар унга катта маънавий-эстетик озуқа бериб, ижодий илҳом бағишлаганини таъкидлайди¹⁰³. Бу ишни бажарувчи Мир Махдум ўз ондига тўлиқ насрийлаштиришни мақсад қилиб олмаган. Насрий баённи Умар Боқий сингари жанр талабига мослашда қисқартиришларга ижобий ёндашиб, тўлиқ воз кечиш йўлидан бормаганини Навоийнинг шоҳ Баҳромни тушида кўриши, Эрон шоҳлари таърифи, Искандар умри хотимаси каби кўплаб бобларнинг еттиб қолинганида ҳам кўриш мумкин.

Насрий баённинг кириш қисмидаги ҳамд ва наътлар “Шоҳномаи туркий”нинг “Ширкати хайрия” нашридан қисқартириб олинган (“Қиссаи жангномаи подшоҳ Жамшид”, “Қиссаи Қаҳрамони қотил” каби халқ қиссалари ҳам худди шундай бошланмага эга). Ҳар бир насрий баён аввалида муқаддимадаги ҳамд ва наътлардан парчалар берилган. “Искандарнома”да дostonдан парчалар берилмаган. “Сибъали сайёр” баёнида 4 байт, “Лайли ва Мажнун”да 4 байт,

¹⁰² Ҳайитов А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 85.

¹⁰³ Маллаев Н. “Фарҳод ва Ширин” дostonининг Умар Боқий томонидан ишланган халқ вазитли нарийнати // Адабий мерос. – Тошкент, 1973. № 3. – Б. 135.

“Фарҳод ва Ширин”дан ҳам баён матни бошланмасида 4 мисра парча берилган. Суратлар четида ҳам мисралар ёзилган.

Воқеалар ривожини ёритилган бобларни саралаб олган ношир асосий мазмун билан чамбарчас боғланган фалсафий-ахлоқий бобларни ўз ўрнида қолдиради. Достондаги ҳар бири ўзида йирик маъно ташийдиган боблар тарқатилиб, мазмунан яқин боблар бирлаштирилгач, бобларнинг ички тузилишида ҳам ўзгаришлар юз берган. Маълумки, достонда боблар “бароати истихлолдан иборат муқаддимаси, тавсиф ва тасвир қисми, лирик хотима”дан иборат ҳолда ташкил этилган¹⁰⁴. Баёнда боблар муқаддимаси ўрнига оғзаки баёнчилик услубига хос *ул вақтки, ровий айтур* бошланмалари қўлланиб, тавсиф ва тасвир қисми сақланган. Боб якунида келувчи лирик хотимани танлаш боб мазмунига қараб ҳар хил борган.

“Садди Искандарий” достони мураккаб композицион тузилишига кўра бошқа достонлардан фарқ қилади. Достонда “Искандар воқеаларининг бир қисми ҳикоя қилингач, унинг ортидан дунё, жамият ҳаётини тадқиқ этувчи фалсафий қарашлар изҳоридан иборат боб келади. ... унинг кетидан ўша фикрларни исботловчи ҳикоя, сўнг хулоса қилувчи ҳикмат келтирилади”¹⁰⁵. Достон тузилишидаги бундай мураккаблик ҳар қандай табдилчини қийин аҳволга солиб қўйиши тайин. Шунинг учун бобларни танлаш ва ягона марказ атрофига уюштириш оқилона йўл тутишни тақозо этади.

Достондан баён учун танланган бобларни қуйидаги жадвал асосида кўриб ўтамыз:

№	Насрий баён қилинган боблар	Бобларнинг қисқача мазмуни
1	XI	Қадимги форс-эрон шоҳлари таърифи. Биринчи табақа Пешдодий шоҳлар шажараси баёни.
2	XII	Иккинчи табақа Каёний шоҳлар таърифи.

¹⁰⁴ Эркинов С. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони ва уни қиёсий ўрганишининг баъзи масалалари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1974. – Б. 259-260.

¹⁰⁵ Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – Б. 21.

3	XIII	Учинчи табақа Ашконийлар таърифи.
4	XIV	Тўртинчи табақа Сосонийлар таърифи.
5	XV	Искандар достонининг ибтидоси. Искандар
6		насаби ҳақида турли хил фикрлар, Файлакуснинг Искандарни вояга етказгани ва тахтни васият қилиб, боқий дунёга рихлат қилгани.
7	XVI	Ҳимматлилик, саҳийлик ҳақида.
8	XVII	Искандар билан гадолик йўлини тутган подшо ёхуд подшоликка етган гадо ҳикояти.
9	XIX	Искандарнинг салтанат тожидан бош торгани ва Рум аҳли унинг оёғига бош уриб илтижо қилганлари, натижада тахтга ўтириб, тож-тахт ишини қўлига олиб жаҳонни ёритгани.
10	XXI	Шоҳ Маҳмуд тушида отаси Масъудни жаннатда кўргани ва бу даражага қандай етишганини сўраб билгани.
11	XXII	Искандарнинг Арастудан қандай одил бўлиш мумкинлигини сўраб, керакли жавобни олгани.
12	XXIII	Искандар дунё кезиб шаҳарларни фатҳ қилгани, бунёдкорлик ишлари, Доро подшоҳнинг элчиларига жавоб бергани ҳақида.
13	XXVII	Доронинг Искандар сўзларидан аччиғланиб, лашкар тўплагани ва унга қарши юриш қилгани, жангчиларнинг кураш тушганлари, хоин вазирлар Искандарга мактуб юбориб, Доронинг умрига зомин бўлганлари, Доронинг кизи Равшанакни ва бутун тож-тахтини Искандарга васият қилиб жон бергани ҳақида.
14	XXXI	Искандарнинг Доро тахтига ўтириб, хазиналарни ҳисоблатгани ва аёнлар, аскарлар, халқга мурувват кўрсатгани, дунё шоҳлари келиб Искандарга таъзим қилгани, фақатгина уч мамлакат – Кашмир, Ҳинд, Чин подшоҳлари ташриф буюрмаганлари ҳақида.

15	XXXV	Искандар сафарга чиқиб Аррон Қорабоғида кишлагани, Хуросон, Балх, Марв, Самарқанд шаҳарларини барпо қилгани, Кашмир сари равона бўлиб, Маллунинг сеҳру-жодуларидан воқиф бўлгани.
16	XXXIX	Искандар Кашмир шаҳрига боргани, Кашмирдаги Маллунинг тилсим қўрғонидан ел билан ўтни ўғирлагани, Афлотун тилсимни ечгани ва бекитилган ел билан Маллунинг умри хароб бўлгани, Искандар ўрнига ўғли Фирузни тахтга ўтказгани.
17	XLIII	Искандарнинг Кашмирдан Ҳиндистон сари равона бўлгани, ҳинд подшоҳи ўз гуноҳига тавба килиб, узр сўрагани, Искандар Нигор ўрмонзоридан сайру-томоша қилгани.
18	XLIV	Шоҳларнинг кечиримлилиги, афв фазилати ҳақида (Бу бобдан қисқача онанинг фарзанд тарбиялашдаги машаққатини ифода этувчи байтлар олинган).
19	XLVII	Искандарнинг Ҳиндистондан чиқиб, Чинга қараб йўл олгани, Чин ҳокони элчи жўнатиб, номувофиқ жавоб олгани, лашкарлари тўзиб, охири ўзи чора излаб, элчи кийимида Искандар олдига келгани.
20	XLVIII	Чин ҳокони элчи кийимида келиб ичкари киргани, Искандар билан суҳбат қуриб, ота-ўғил тутингани
21	LII	Ҳокон Искандарни меҳмонга чақиргани, турли ноз-неъматлар билан меҳмон қилиб, беҳисоб совға-саломлар ҳамда сеҳрли ойна билан ажойиб Чин гўзалини тўхфа қилгани.
22	LVI	Искандар ойнага маҳлиё бўлиб, олимларга бир тилсим яратишни буюргани, олимлар устурлоб билан ойнаи жаҳоннамони яратгани.

23	LX	Искандарнинг икки гўзалга уйланиб, вақтини хушнуд ўтказгани, Мехрнознинг рашк қилгани, Искандар Чиндан чиқиб Африка давлатларига азм қилгани.
24	LXIV	Искандарнинг чумолилар тўдасига хужум қилиш учун ўз кўшинини сафга тузгани ва девсифат одамлар келиб улар қаршисида саф тортгани, неча номдор паҳлавонлар енга олмай, Чинлик паҳлавон киз уларни бартараф қилгани, натижада Искандарнинг шод бўлгани.
25	LXVIII	Искандар Мағриб шаҳарларини фатҳ қилиб Румга йўл олгани, йўлда Қирвон ўлкаси яъжуж-маъжужлар зулмидан шикоят қилгани, Искандар улар билан курашиб, уларнинг балосини рад қилиш учун сад-девор қургани.
26	LXXII	Искандарнинг жаҳонгирликдан сўнг усталарни чорлаб кема қуришга амр қилгани ва уч минг кема қурилгандан сўнг денгизга тушириб, тезлик билан юриб, денгиз ости ва устини томоша қилгани.
27	LXXVI	Искандарнинг жазирадаги шаҳарларни қўлга олиб, муҳитга тушгани, денгизда бир йилу тўккиз ой юриб океаннинг ўртасига келгани, одамларнинг қийналгани, соғлиги ёмонлашиб қуруқликка қайтгани, темир қалкон остида ҳаётдан умидини узгани.
28	LXXVII	Искандар умрининг хотимаси ҳақида яқунловчи бобнинг баёни.
29	LXXX	Искандарнинг ўлим талвасасида онасига васият хати жўнатгани ва вафот этгани, онаси пешвоз чиқиб, тобутни бешиқдек кучоқлаб, тупрокка топширгани.
30	LXXXI	Искандарнинг вафотидан сўнг онаси васиятларга тўла амал қилгани, етти ҳаким

		кўнгил сўраб насихат қилганлари.
31	LXXXV	Ҳақимларнинг насихатномалари.

Баён учун танланган боблар билан танишиб чиқилганда, аксарият Искандар тафсилотларига оид бобларнинг олингани маълум бўлади. Навоийнинг фалсафий-ахлоқий фикрлари ифода этилган боблар, шу фикрлар мисолидаги ҳикоятлар, Арасту билан Искандарнинг савол-жавобидан иборат боблардан кам танланган. Ваҳоланки, мазкур ҳикоят ва ҳикматларнинг дostonда ўзига хос ўрни бор. Улар “етакчилик мазмун билан бевосита алоқага киришади, уни изоҳлайди, тўлдиради, далиллайди, бош ғоя янада ёрқинроқ ва асослироқ очилишига хизмат этади”¹⁰⁶. Ўзида чуқур фалсафий маъно ташувчи мазкур бобларнинг насрга тортилмаслиги баённинг қимматини пасайтиради, уларни қўллашдан Навоий кўзлаган мақсадларнинг очилмай қолишига олиб келади.

Энди ушбу ҳолатга муносабат билдиришда баён муаллифининг иш жараёнидаги имкониятларини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади. Фалсафий бобнинг насрга тортилиши табиличидан катта меҳнатни талаб этади. Унинг мақсади асосий сюжетни олиб, асарни китобхонга қулай ва қизиқарли тарзда етказиш. Қолаверса китоб ҳажмини ҳам инобатга олади. Навоий асарлари нашри тошбосма матбааларда етакчилик қилаётган бир пайтда фалсафий-ахлоқий қисм билан танишишни ўқувчининг ўзига ҳавола этади.

Насрий баёнда муқаддимадаги Эрон шоҳлари таърифи берилган тўрт боб (XI, XII, XIII, XIV) тўлиқ сақланган. Фалсафий-ахлоқий бўлимдан ҳиммат, саҳийлик ҳақидаги (XVI), сўнг ушбу фикрларни тўлдирувчи Искандар билан гадо суҳбати келтирилган (XVII) боб олинган. Ҳикоятлардан шоҳ Масъуд отаси Маҳмудни тушида жаннатда кўргани (XXI) ва унинг давомидан Искандарнинг Арастудан қандай одил бўлиш мумкинлигини сўраб, керакли жавобни олгани ҳақидаги (XXII) боб танланган. Одиллик, адолат, ҳиммат, саҳийлик хислатлари улуғланган мазкур боблар китобга киритилган ҳикоятларга ҳамоҳанг. Фалсафий боблардан яна XLIV

¹⁰⁶ Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. – Б. 49.

бобдан онанинг фарзанд тарбиясидаги машаққатли меҳнатини ифода этувчи байтлар олинган. Искандар умрининг хотимаси, якуни ҳақидаги LXXVII боб ҳам тўлиқ баён қилинган. Кўринадики, ношир дostonдаги ижтимоий мазмунга урғу берган ва фалсафий-ахлоқий бўлимдан ҳам шу мазмундаги бобларни саралаб олган.

Насрий баён Эрон шоҳлари шажараси таърифи билан халқ кассалари сингари куйидагича бошланган:

1. *Аммо ровиёни фақир ва ноқилони ширин хабарлар таворихлар умбдаси “Низом ут-таворих”да андоғ келтурубдурларки, тарзида бошланиб, сўнг Эрон шоҳлари таърифланади. Ушбу бўлим дostonдаги XI, XII, XIII, XIV бобларни ташкил этади, баёнда улар ахлит битта бобга бирлаштирилган.*

Баённинг Искандар туғилиши воқеасидан эмас, Эрон шоҳлари шажараси таърифидан бошлангани муқаддима боблардан ноширнинг оқилона фойдаланганини кўрсатади. У иш жараёнида бош қаҳрамон ҳаёти билан боглиқ тафсилотлар, уларнинг асар мазмунидаги етакчи ўрни ва бундан Навоийнинг кўзлаган мақсадини инобатга олган. Шунинг учун баён давомида улардан бутунлай воз кечмаган. Тарихий маълумот берувчи Искандарнинг насл-насаби, аждодлари таърифи дostonнинг сюжет йўналишида экспозиция вазифасини бажаради. Китобхонни шу насл давомчиси бўлган бош қаҳрамоннинг ҳаёти ва фаолияти тафсилотларига тайёрлайди. Баёнда улар кетма-кет таърифланиб, умумий хулоса билан якун топган. XIV бобдаги 6 байт лирик хотима ўрнига кейинги бобда келувчи XV бобдаги дастлабки 4 байт ушбу бўлим учун хулоса вазифасини бажарган:

“Ушбу тўрт хил подшоҳларнинг зикри адо бўлди. Булар кўк тоқига садолар солиб эрдилар, буларни давронлари тўрт минг уч юз ўттиз икки йил ўн ой хизматда ўз вақтларида подшоҳи жаҳондор бўлуб эрдилар. Булардин баъзилари беш юз йил, балки минг йил ўз имонларида ҳукмронлик қилдилар” (7).

Дostonда ушбу мисралар кейинги боб учун ибратли муқаддима вазифасини бажарса, баёнда Эрон шоҳлари сулоласи таърифига хотима сифатида қўлланади. Демак, ношир бобларнинг ягона

бошланма, асосий қисм ва шу мазмунни яқунловчи хулосага эга бўлиши учун байтларни саралаб олган.

2. *Искандарни достонининг оғозиким, Аллоҳ таоло фазлу карами билан итмомига еткургай. Искандарнинг насабида ихтилоф қилмишлар ва яна хилоф айтиб ҳақиқатин билмишлар* (7 бет; “Хамса”да XV боб, 651 б).

Достонда мазкур фасл сарлавҳаси узунроқ жумлаларни ташкил этади. Бароати истихлолдан иборат биринчи байт баён қилинмаган. Юқоридаги бобга хулоса қилиб олинган 4 байт давомидан келувчи 5 байт ҳам баёндан тушириб қолдирилган. Агар қолдирилган байтларнинг мазмунига эътибор берилса, уларнинг онгли бажарилгани маълум бўлади:

*Бу мужмалки васф айладим зотини,
Қилай эмди борининг исботини.
Ҳамул тўрт хайлики ёздим сутур,
Икидин сўнг Искандар этти зуҳур*¹⁰⁷.

Шу ўринда Навоийнинг шахсий фикр-мулоҳазалари ифода этилган байтлар, яъни муаллиф нутқи атайин берилмагани ойдинлашади. Баён тўғри Искандарнинг туғилиши воқеасидан бошланган.

3. *Ҳикмат* (XVI боб), деб қисқача номланган бобда ҳиммат, сахийлик хислатлари улуғланади. Навоий тарғиб этаётган ушбу инсоний хислатлар “ўша даврдаги олижаноб тамиз аҳли ўртасида барқарор бўлган қарашларга асосланган”¹⁰⁸ эди. Бу каби инсоний фазилатлар XX аср бошлари кишисига ҳам жуда зарур эди. Бу билан ношир замондошларига маънавий таъсир этишни ҳам кўзлайди. Бобнинг бароати истихлол, тавсиф, тасвир ва лирик хотима қисмлари тўлиқ сақланган.

4. *Искандар билан ул гадолик ихтиёр этган подшоҳ, балки филҳақиқат подшоҳликга етган гадо ҳикоятиким Искандар ани узлат чоҳидин чиқориб, салтанат тахтига (коҳига) ўлтуртмоқ*

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Хамса (Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев). – Тошкент: ЎзбФА нашриёти, 1960. -854 б. – Б. 651. (Кейинги ўринларда ушбу нашрдан фойдаланилади).

¹⁰⁸ Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд. 2-қисм. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б. 350.

истади ва ул тож таркин қилиб бошидин тарки тож хаёлин чиқармоғи (12 б; XVII боб).

“Хамса” дostonларини англаб етишда, улардаги композиция, пейзаж, асосий сюжетга илова бўлиб келган кичик ҳикоятлар Навоийда муҳим аҳамиятга эга. Кўпинча шоир ўз муддаосини асосий воқеалар сюжетидан кўра, ана шу иккинчи даражали туюлган ашёлар воситасида беради¹⁰⁹. Дostonнинг асосий мазмуни билан чамбарчас боғланган, шoҳнинг маънавий киёфасини очиб берувчи Искандар билан гадо ҳикоятининг ташлаб кетилиши баёндаги жиддий хатолик бўлар эди.

Мазкур бобда ҳам муқаддима, асосий мазмун ва хотималар ўз ўрнида сақланган, қисқартиришлар кузатилмайди. Матн “*Вақтеки, Искандар жаҳон аҳлига комгор ўлди*”, – деб бошланиб, “*Ул дарвешки, анинг ҳиммати баланд бўлса, подшоҳларнинг баландлиги ани олдида нистдур*”, каби аслият бўйича яқунланган.

4. *Алқисса келдук дostonнинг аввалига, чун Файлақус Руми оламдин ўтти, тож ва тахтни Искандарга топшурди* (13 б; XIX боб).

Мазкур бобдан дostonнинг асосий воқеалари бошланади. Файлақус оламдан ўтади, Искандар эса тож-тахт ишидан бош тортади. Халқнинг мурожаатидан сўнг тахтга ўтириб, салтанатни бошқаради. Баёнда Искандарнинг тахтга ўтирганидан бошлаб, амалга оширган ишлари ва Рум халқи унинг адолатидан манфаатдор бўлган ўрнигача қамраб олинган. Бобнинг давомидаги адолат таърифидан иборат фалсафий боб қолдирилиб, тўғри ахлоқий бўлимга ўтилган. Султон Маҳмуд вафот этгани, ўғли Масъуд уни тушида жаннатда кўргани ҳақидаги боб хулоса қисмига қадар тўлиқ сақланган. Фалсафий-ахлоқий бўлимларда хотималар тўлиқ сақланиши сабаби Навоийнинг соқийга, муғаннийга мурожаати берилмай, ҳикоятга яқун исовчи ибратли хулоса билан тугатилган. Демак, ношир боблардаги муқаддима ва хотима қисмлардан уларнинг баён мазмунидаги ўрнига қираб саралашларни режали олиб борган.

¹⁰⁹ Ҳайитов А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 37.

5. Эмди келдук ҳазрати Искандар Зулқарнайн ҳикоятининг бошига, чун ҳазрати Искандар тахтга ўлтурди (18 б; XXII, XXIII, XXVII боблар).

Мазкур бўлимда Искандар билан Арасту суҳбати (XXII боб) ҳам берилган. Аслиятда алоҳида берилган ҳикмат ва асосий боб мантиқан бир-бирининг давомидир. Яъни, Искандар адолатли бўлиш учун қандай йўл тутиши лозимлигини сўраб билади. Арастунинг жавобидан кўнгли таскин топиб, унинг насиҳатига амал қилади ва жуда кўп ишларни амалга оширади. Фалсафий бобдаги қуйидаги мисралар хулоса ясаб, асосий воқеалар бошланмасига йўналтирган:

Неким қилди ул деса, айтай, киши,

Туганмас ўқуб қарнлар ул иши.

Бори қилгонин демак осон эмас.

Деганга тугатмаклик имкон эмас.

Муносиб бу келдики ҳар ҳол ила,

Десам аввал аҳволин ижмол ила,

Ки комим раво айламиш бўлгамен,

Ҳадисин адо айламиш бўлгамен (668).

Насрий баёнда ушбу байтлар қуйидагича ифодаланган: “Анинг ҳама қилгонларини баён қилсалар, йиллар-йиллар ўқуб тамом қилголи бўлмас. Ҳама қилгонларини айтиб тугатиб бўлмас, муносиб улдурки, мухтасар айтганимиз ва тўлароқ ажойиблар бор ишни баён қилгонимиз ва анинг сўзларини айтқон бўлгонимиз” (20).

Ушбу бўлимда Искандарнинг тахтга ўтиргандан бошлаб қилган ишлари, Доронинг элчилари билан мулоқоти, Доронинг лашкар йигиши, жанг манзараларининг барчаси қисқаришларсиз баён қилинган.

6. Валлоҳи аълам достон ҳазрати Искандар подшоҳ Дорони мулкларига подшоҳ бўлуб, хазиналарин сипоҳлари ва раияларига эҳсон қилгони. Оламдаги подшоҳларга элчи юбориб ҳамалари фармонбардор бўлуб, уч подшоҳ бўюн тўлвагони. Бир Кашир подшоҳи, бир Ҳиндистон шоҳи, учинчи ҳоқони Чин. Ҳазрати Искандар Кашир тарафига лашкар тортиб бориб, тилсимларни бузуб Каширни фатҳ қилгони (27 б; XXXI, XXXV, XXXIX боблар).

Кейинги бӯлимлар сарлавҳалари йирикрок. Баён муаллифи сарлавҳаларнинг “ҳажми асардаги бобларнинг мазмуни: бобда тасвирланган воқеа, фикр ёки кечинмалар билан узвий боғлиқ эканлигини”¹¹⁰ назарда тутган ҳолда саралаб олган. Учта бобни яхлитлаб, асосий кўрсаткичларни сарлавҳага чиқарган. Дастлабки XXXI боб одатдагидек муқаддима байт ўрнига “*ровийлар андог ривоят қилурларким*”, тарзида бошланиб, кейинги икки байт тушиб қолади. Воқеа Доронинг ўлгани ва Искандарнинг тахтга ўтирганидан бошланган.

7. *Валлоҳи аълам достон ҳазрати Искандар Меҳрнозни никоҳига киргузгони, андин бориб Ҳиндистонни фатҳ қилгони* (53 б; XLIII боб).

Достонда Искандар Кашмирдан Ҳиндистонга равона бўлиб, лашкари билан Нигор ўрмонзоридида қишлайди. Табдилда эса сарлавҳада Меҳрнозни никоҳига киритди, деб берилишига сабаб куйидаги мисралар бўлиши мумкин:

Тўқуз парда кейнида пинҳон қилиб,

Ҳаримида шамъи шабистон қилиб (735 б).

Ушбу мисралар насрий баёнда “*Андин кейин синглиси Меҳрнозни эъюз-икромлар била тўққуз парда ичига никоҳ қилиб кийгуздилар*”, тарзида берилган. Бизнингча, баёнчи *тўққиз парда* сўзини чимилдик маъносида тушунган.

Баёнда ушбу бӯлимнинг ташкил этилиши алоҳида эътибор билан бажарилган. Воқеалар давом этар экан, унинг давомидаги фалсафий бобдан (XLIV) мисралар саралаб олинган. Бобни яқунлаш учун кейинги XLVII бобдан Искандарнинг Нигор ўрмонзоридида қишлагани ҳақидаги муқаддима байтдан кейинги 17 байт хотима ўрнида қўлланган. Аслиятда ушбу байтлар кейинги боб учун муқаддима, экспозиция вазифасини бажарган.

8. *Валлоҳи аълам достон ҳазрати Искандар Ҳиндистондин чиқиб Чин кишварига етгони. Ҳоқони Чин ани эшитиб беҳад ва беҳисоб лашкар тортиб чиқиб, илгари анга муваффақиятчилик тилаб, элчи юбориб Искандардин номувофиқ жавоб эшитгони* (59 б; XLVII, XLVIII боблар).

¹¹⁰ Қурбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. – Тошкент: Meriyus, 2016. – Б. 10.

Дастлабки 17 байт юкоридаги боб хотимаси учун олингач, вокеалар Искандарнинг Чинга қилган юришидан бошланади. Достонда фалсафий-ахлоқий қисм иштирок этмаган XLVII ва XLVIII бобларни битта бобга жойлаштиришда бу ҳолат қулайлик яратган.

9. *Валлоҳи аълам достон ҳоқони Чин ҳазрати Искандарни меҳмондорлиг қилғони. Ҳазрати Искандарни фармойишлари билан ҳукамолар иттифоқ қилиб устурлоб оинасини ясоғони. Искандар Равшанак била Меҳрозни олиб Чин шаҳрида ишрат қилғони* (68 б; LII, LVI, LX боблар).

Ҳоконнинг Искандарга қилган тортиқлари таърифи алоҳида боб. Юкоридаги суҳбат можаросида нима бўларкин, деб иккиланиб турган китобхонда кўнглида илиқлик уйғонади. Чин ҳоқони тортиқ қилган совға-саломлар ва паҳлавон қизни Навоий маҳорат билан тасвирлайдики, баёнда ҳам улар тўлиқ сақланган. Боб Искандарнинг тўйи, Меҳрозн ва Равшанакларнинг ноз-финоқлари ва мўр хайли воқеаси бошланмаси билан ниҳоясига етади.

10. *Валлоҳи аълам достон ҳазрати Искандар мўр хайлини шикор этгали лашкарин ясоғони. Ул ваҳший девсифатлик одамлар ҳам саф тортиб, бириси майдонга чиқиб Искандар паҳлавонларини оғиз қилгонда Ҳоқон берган қиз ани тутқони* (77 б; LXIV боб).

Достонда ҳар бир боб ўзининг бошланмаси, воқеалар ривожини, кульминацион нуқта, ечим ва хотимасига эга. Насрий баёнда ҳам бир неча боблар бирлаштирилиб, баъзида битта бобнинг ўзи олинган бўлса ҳам, бу ҳолат мутолаа давомида сезилмайди.

11. *Валлоҳи аълам достон ҳазрати Искандар Мағриб диёри фатҳидин Румга азм этганда яъжуж зулмидин Қирвон шаҳрининг халқи дод тилаганлари ва ҳазрати Искандар балони шиғофтани беркитгали оламдаги устодларни йигиб, яъжуж ва маъжужнинг йўлига саъд қурғони* (82 б; LXVIII боб).

12. *Валлоҳи аълам достон ҳазрати Искандар дарёларни сайр қилғони. Уч минг кема била дарёга юрганлари ва етти дарёни фатҳ қилгонлари ва ўн икки минг жазираларни фатҳ қилгонлари, андин кейин муҳит дарёсини ўртасига етиб андоғ ажойибларни тамошо қилғони* (89 б; LXXII, LXXVI боблар).

Искандарнинг денгиздаги саёхатини ҳикоя қилувчи ҳар икки боб китобхонда кизикарли саргузашт асардек таассурот қолдиради. Сувдаги ажойиботлар ва кишиларнинг денгиздаги ҳолати маҳорат билан тасвирланган. Баёнда улар XX аср бошлари бадий насрининг ширали тилида ифода этилган.

13. *Валлоҳи аълам дoston ҳазрати Искандар огригонларида онасига аза тутмоқни манъ қилиб нома юборгани; ҳазрати Искандар оламдин рихлат қилгони, онаси ўғли тобутини олдиға чиқиб, ўғлини кичик эканда бешук ичинда уйқуда кўргондек тобут ичинда уйгонмайдургон уйқуда кўруб, навозишлар қилгони ва туфроқға топшургони ва етти ҳаким таъзия еткурғони* (92 б; LXXVII, LXXX, LXXXI боблар).

Мазкур бўлимдаги LXXVII боб дostonнинг асосий воқеалар мизмуни ёритилган қисмига кирмайди. Унда Искандарнинг умр йўли ва ниҳояси ҳақида қисқача умумий маълумот берилган. Қиссадан қисса шуки қабилдаги ушбу боб баёнда тўлиқ сақланган. Жумладан, мукаддимада “*Эй биродар, бу жаҳонда ҳеч вафо йўқдур*”, - деб бошланиб, “*Бу воқеа олам аҳлиға хуш ибрат турур, подшоҳларға бу афсона яхши танбеҳ турур*”, - дея аслидагидек хулоса ясалади.

Бобларнинг кетма-кетлик тартиби асарнинг сюжет йўналишига, қяҳрамонлар характерини очиб беришга тўсқинлик қилмаган. Портрет, табиат тасвири, жанг манзаралари ўз ўрнида ифода этилган.

Уйғур адиби Мулла Сиддиқ Ёркандий ҳам “Садди Искандарий”ни байтма-байт насрий таржима қилиш давомида аслиятга бир қанча ўзгартиришлар киритади: Искандарнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни сақлаб, айрим ўринларда унинг давомидан келувчи фалсафий-ахлоқий бўлимни тушириб қолдиради ва кейинги ҳикоятларни сақлаб қолади. Насрий баёни тадқиқ қилган Ҳ.Солиҳова боблар орасидаги узилишнинг дostonга кўрсатадиган таъсирини қуйидагича изоҳлайди: “Буни Мулла Сиддиқ чуқур мушоҳада қилиб кўрган, албатта. Ҳамма гап шундаки, боб таркибида келтирилган ҳикоя ўша бобнинг асосини ташкил қилган Искандар саргузашти билан алоқадордир. Мулла Сиддиқ ўз ижодий иши давомида боблар таркибидаги ҳикояларнинг Искандар ҳақидаги

тасвирлар билан боғлиқлиги ҳолатидан фойдалангани ҳолда бобдаги оралиқ бўлимни (фалсафий-ахлоқий бўлимни) тушириб қолдиришни лозим топади”¹¹².

Мир Махдум ҳам дoston композициясини ўз ижодий режасига кўра шакллантирган. Қайта тиклаш давомида Искандар ҳаёти ва фаолияти, давлатни бошқариши, ҳарбий юришлари, саёхати ва умри хотимаси баёни асосига ташкил қилган. Баёнга тортилган боблардан қисқартиришлар кейинги дostonларнинг насрий баёнларига нисбатан камчиликни ташкил қилади.

“**Сабъан сайёр**” дostonи композицион қурилишини ташкил қилиш ҳам анчайин мураккаброк. Муқаддима ва хотима, бош қаҳрамон ҳаётига доир боблар, асар тўқимасидаги ички занжирни ҳосил қилувчи ҳикоятларни насрда қайта тиклаш катта маҳоратни талаб этади. Баён қилувчи режасига кўра муқаддима ва хотима боблардан воз кечиш осон, бироқ Баҳромнинг ҳаётига дахлдор боблар тузилишида ҳам руҳий ҳолатлар, қасрлар ранги тасвиридан иборат байтлар анчагина бўлиб, боблар ҳам шунга монанд тақсимланган. Дoston қурилишидаги ўзига хослик баёнда қуйидагича ечим топган: Баҳромнинг ҳаёти икки қисмда берилади – Баҳромнинг шахсий ҳаёти (аввалги ва охириги боблар) ва қасрларда ҳикоя эшитгани (ўртадаги боблар). Қасрлар тасвири ва шохнинг қасрлардаги ҳолатини тасвирловчи боблар мусофирлар томонидан айтилувчи ҳикоятларга кўшилган. Яъники, насрий баёнда бу тасвирлар янги бошланаётган тафсилотларга дебоча вазифасини ўтаган. Баҳромнинг қасрларга киргани ва ҳикоят эшитишидан янги боб бошланади. Баён архитекtonикасидаги бундай ўзгариш номланишига мос келади. Боблар тақсимотида ўзгаришлар бўлса-да, дostonнинг сюжет йўналиши ўз ўрнида сақланган. Адабиётшунос М.Муҳиддинов бу тариқа қисқартиришлар, боблар бўйича тақсимотни қуйидагича баҳолайди: “Насрлаштирувчининг айрим ўринларни қисқартириши, баъзи жойдаги тафсилотларни кенгайтириши, қисқа-қисқа иловалар

¹¹² Солихова Х. Уйғур дostonчилиги ва насри таракқиётида Алишер Навоий “Хамса”сининг ўрни. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1995. – Б. 12.

киритганлиги унинг сюжет ичидаги воқеаларнинг насрий тасвир хусусиятини таъминлашга, мувофиқлаштиришга интилишидир”¹¹³.

Насрий баёнда муқаддима (XI боб) ва хотима (XXXVIII боб) қисмлар қолдирилиб, баёнга тортилган матн 9 та йирик бобга тақсимланган. Натижада, Баҳром ҳаёти ва мусофирлар тилидан ййтилиувчи ҳикоятларнинг айнан ўзи қолади. Куйида боблар бўйича тақсимотни кўриб ўтамыз:

1. Бу дoston шоҳ Баҳром шикорга чиқиб Моний суратгарга учраб, Дилоромнинг суратини кўруб ошиқ бўлгони; Хитой хонидин Дилоромни келтуруб мақсудига етгони, анинг офатли жамолига ва яхши нагмасига ошуфта ва беқарор бўлгони; Баҳром кийик шикоридин Дилором таҳсин қилмагондин банди қилиб биёбонда ташлаб, андин пушаймон бўлуб девона бўлгони (Ушбу бўлим “Сабъаи сийёр”даги XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX бобларни таъкил этади; баёнда 1-13 бетлар).

Насрий баён XI бобдан бошланган ва боб аввалидаги бошланажак воқеаларга дебоча вазифасини ўтаган дастлабки 13 байт қолдирилиб, тўғри Баҳром ва отаси таърифига ўтилган. Мазкур боб якунидаги II воийнинг дoston ёзишга киришгани ва мақсади ифода этилган 14 байт ҳам насрга олинмаган, Баён воқеалари кейинги XXII бобга уллар экан, боб аввалидаги тўрт байт ҳам насрга тортилмаган. Жумладан, қолдирилган байтларнинг мазмуни куйидагича:

*Муъбадеким вараққа чекти рақам,
Ким бу навъ ўттилар мулуки Ажсам.
Шоҳ Баҳром ишин қилиб оғоз
Қилди тарих саҳфасига тироз.
Бўйла ёздики: чун сипехри баланд,
Қилди жоҳин анинг фалак пайванд.
Салтанат сурди моҳ то моҳи
Моҳ то моҳи эл шаҳоншоҳи (485).*

Кўринадики, ношир боблардаги Навоийнинг ижодга доир бундай фикрларини четлаб ўтган ва баён қилинаётган мазмунни боғлаб

¹¹³ Муқилдинов М. Нурли қалблар гулшани. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 84-85.

борган. XIII бобда ҳам салкам 30 дан ортиқ байтда ифода этилган Дилором таърифи баёнда атиги икки-уч жумлада берилган.

XVIII бобда Баҳромнинг руҳий ҳолати тасвиридан иборат, бобнинг экспозиция қисми вазифасини бажарувчи дастлабки 17 байт тушириб қолдирилган. Баҳромнинг қасрлардаги руҳияти тасвирини берувчи байтлар қисқароқ олинган ва асосий воқеалар баёнига эътибор қаратилган.

2. *Шанба кун*и шоҳ Баҳром гунбази мушкинга бориб Ҳиндистон подшоҳининг қизи бирла айш-ишрат қилгони ва улуг иқлимдин келтургон мусофир ҳикоят айтқони (13 б; XX, XXI боб).

Ҳикоятга қўшилаётган XX боб насрий матн билан қиёсланганда, тушириб қолдирилган байтларнинг кўплиги, асосий кўрсаткичлар берилгани байтма-байт ифода этилмаганлигини кўрсатади. Бобдаги 28 байт, 56 мисра, 257 сўз ўрнига жами 126 сўз қўлланган. Бароати истихлолдан иборат байтлар, тасвирий ифодалар акс этмаган. Бизнингча, ношир олдида турган катта ҳикоят баёнидан асосий кўрсаткичларни бериш билан чекланган.

3. *Якшанба кун*и шоҳ Баҳром зарбафт либослар кийиб, олтун гунбазга бориб, сариғ ҳуллалик ой юзлук бирла олтун чоғирда май ичгони баёни, иккинчи иқлимдин келган мусофир афсона ўқугани (23 б; XXII, XXIII боб).

Ҳикоятлар берилган бобларни насрий баён қилиш юқоридаги бобларга нисбатан қулай. Сабаби улардаги тигиз воқеълик, қизиқарли сюжет ҳар қандай китобхонни ўзига жалб этади. Ношир улардаги воқеаларни майда тафсилотлар, ишораларигача батафсил баён қилган.

Боб “Чунки якшанба урди меҳри алам, Кийди зарбафт ҳулла кўк торам” мисраларини ифода этувчи “Чун якшанба куни офтоби оламтоб бурж зулумотидин бош чиқарди” жумласи билан бошланади. Олам, қасрлар ва инсон руҳияти орасидаги уйғунликни тасвир этувчи байтлар қисқартирилиб, эътибор ҳикоятларга қаратилган. Жумладан, “Шоҳ ул шуълада самандарваш, Не самандарки, меҳри анварваш”, “Кундуз этти қаро, сариғ тўнини, Кун

сияхтоб қилди олтунини” каби мисралар насрга олинганда баённинг баъдий нафосати янада ошган бўлар эди.

4. Душанба куни шоҳ Баҳром ёшил либослар кийиб ёшил гунбазга ю қўйғони, маликаи сабзатўш била зумрад жомда май ичгани, учинчи иқлимдин келтургон мусофир афсона айтғони (29 б; XXIV, XXV боб).

Бу бўлимда ҳам Баҳромнинг руҳий ҳолати тасвири кискартирилган. Ҳикоятлар кизикарли, саргузаштларга бой бўлгани сабабли тўлиқ насрийлаштирилган. Қасрлар ранги ва жисм-ашёлар, тасвирлардаги ранг ўз ўрнида сақланган.

5. Сешанба куни шоҳ Баҳром гулгуна либослар кийиб қасри дулнорига таважжух қилғони, гулранг ҳуллалик хуршед била ёқут жомда май ичгани, тўртунчи иқлимдин келгон мусофир афсона айтгани (39 б; XXVI, XXVII боб).

6. Чаҳоршанба куни шоҳ Баҳром нилуфарранг либослар кийиб гунбази нилуфарига бориб фируза жомда май ичғони, бешинчи иқлимдин келтургон мусофир афсона айтғони (50 б; XXVIII, XXIX боб).

Сифатлашлар, таъриф тавсифлар барча ўринларда ҳам ташлаб кетилган эмас. Ҳикоятлардаги қаҳрамонлар ҳолати, табиат тасвирини ифода этувчи байтлар ўз ўрнида сақланган.

7. Пайшанба куни шоҳ Баҳром сандал ранг либослар кийиб, гунбази сандалига бориб ишрат қилғони, олтинчи иқлимдин келтургон мусофир афсона айтгани (58 б; XXX, XXXI боб).

“Садди Искандарий”даги янглиғ боб якунидаги лирик хотима насрга олинмаган.

8. Одина куни шоҳ Баҳром кофур ранг либослар кийиб гунбази кофурига борғони, жоми биллурийда бодаи кофурий ичғони, еттинчи иқлимдин келган мусофир афсона айтиб, Баҳром Дилоромдин хабар топғони (68 б; XXXII, XXXIII, XXXIV боблар).

9. Шоҳ Баҳром шикорга боргани ва ул шикорда ажал домига тутилғони, Баҳром, Дилором оламдин ўтгани (73 б; XXXV, XXXVI).

Баёнда Баҳром умри якунидан сўнг ибратли хулоса, хотима ифтидаги 68 байтдан иборат XXXVI боб баёнда 83 та сўзда ифода

этилган. Матннинг “Аммо бу дунё бевафо, бераволигини ёлгуз шоҳ Баҳромга қилмади, балки ҳама шоҳу гадо яксондур. Эмди фурсатнинг ганимат билиб, яхшилиқга мойил бўлуб, келгон балойи қазога сабр айлаб, Ҳақ таоло берган нозу неъматга шуқр қилмоқ бандадин лозимлабдур ва фано туфроқи узра бошин эндурган соқийдур. Валлоҳи аълам билсаввоб” (74), каби фикрлар билан яқунланиши ноширнинг хулосада шахсий фикрлари билан аралашувини кўрсатади.

Асосий воқеалар баёнидан сўнг Навоийнинг шоҳ Баҳромни тушида кўргани ҳақидаги (XXXVII) боб ҳам тўлиқ баён қилинган. Асарнинг ҳаётлигини оширувчи мазкур бобларнинг сақланиши баённинг таъсир кучини оширишга хизмат қилган. Достондан чиқариладиган хулосани Навоийнинг ўз фикрлари билан яқунлаган.

Умуман олганда, мазкур достонда берилган ранг тасвири, руҳий ҳолатлар ва ҳикоятлар орасидаги уйғунликни, улар билан асар замирига сингдирилган етакчи ғояни тиклашда жуда саёзлашиб кетилмаган. Ношир уларни ўз маҳорати даражасида беришга интилган.

Юқоридаги икки достонга нисбатан “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” достонларининг композицион қурилишини ташкил қилиш нисбатан қулай ва енгил. Сабаби муқаддима ва хотима қисмлар ўртасидаги асосий бобларда фалсафий-ахлоқий бўлимлар берилмагани насрий баённи ташкил этишда қулайлик туғдиради. Байтлараро қискартиришлар кўплиги учун уларни композицион қурилиши эмас, сюжетнинг сақланиши бўйича текшириш мақсадга мувофиқ бўлади. Тадқиқот мақсади ва ҳажмини назарда тутган ҳолда улар ҳақида қисқача маълумот бериш билан чекланамиз.

Баёнда учинчи ўринда берилган “Лайли ва Мажнун”нинг насрий баёни китобдаги энг қисқа (55 бет) баён. Насрий баёнда кириш ва хотима қисмлар берилмай, матн X бобдан – Мажнуннинг дунёга келиши ва Лайли билан мактабда танилиши воқеаларидан бошланади: “Оғози достони Лайли ва Мажнун. Мажнун онасидин туғулгани, отаси анга Қайс деб от қўйгани; Қайсни мактабга бергани, Қайс

мактабда Лайлини кўруб, анга минг жон дил била ошиқ бўлуб, девоналик қилгонидин Мажнун от қўйғони” (1).

Баёнда асосий мазмун сақланган ва олти бўлимга тақсимланган. Жумладан, биринчи бўлим X, XI, XII, XIII, XIV, XV; иккинчи бўлим XVI, XVII, XVIII, XIX; учинчи бўлим XX, XXI, XXII, XXIII; тўртинчи бўлим XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX; бешинчи бўлим XXX, XXXI, XXXII; олтинчи бўлим XXXIII, XXXIV, XXXV боблардан таркиб топган.

Боблар қисқариб, яхлит ҳолга келтирилган бўлса ҳам, бу ҳолат нисрий баён ҳажмига катта таъсир қилмаган, улар хикоячилик услубида изчил, равон давом этади. Асарнинг сюжет йўналиши, образлар хатти-ҳаракати, табиат тасвири, руҳий ҳолатлар тасвири, мулоқотлар барчаси ўз ўрнида сақланган.

“**Фарход ва Ширин**”да ҳам насрий баён – XII бобдан, Чин ҳоқони таърифи ва Фарходнинг туғилишидан бошланади. Мазмунан бир-бирига яқин боблар бирлаштирилиб, сарлавҳада уларнинг мазмуни қуйидагича бериб борилади: “*Оғози достон Фарход ва Ширин. Фарход онасидин вужудга келгони ва унга Фарход деб от қўйғони. Фарход илму ҳунар ўргангани, андин кейин паҳлавонлик ўргангани ва ҳоқон Фарход учун тўрт ўрда тузиб, чорбоғ ясағони*” (1).

Баёнга тортилган 41 та боб қуйидагича ўнта бўлимга тақсимланган: биринчи бўлим XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII; иккинчи бўлим XVIII, XIX, XX, XXI; учинчи бўлим XXII, XXIII, XXIV, XXV; тўртинчи бўлим XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX; бешинчи бўлим XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV; олтинчи бўлим XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL; еттинчи бўлим XLI, XLII, XLIII, XLIV, XLV; саккизинчи бўлим XLVI, XLVII, XLVIII, XLIX, L; тўнқизинчи бўлим LI; ўнинчи бўлим LII боблардан иборат.

Қисқартиришлар кўпроқ бадий-тасвирий воситалар ҳисобида қилинган, достон мазмунида етакчи ғоя ташийдиган асосий ўринлар танлаб кетилмаган. Мазкур насрий баён ҳам “Искандарнома” сингари алоҳида эътибор билан бажарилган. Ўз даврида “Фарход ва

Ширин”ларга эҳтиёж кўплиги сабаб ношир уни айрича масъулият билан насрий баён қилишга интиланган.

Умуман олганда, йиллар давомида китобхонлар учун энг олий мутолаа завқини берувчи Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари насрий баён қилинганда, аввало, замон белгилаб берган тамойилларга таянган. Даврлар оралигида бадий асар талқинидан кўзда тутиладиган ижтимоий-сиёсий, тарбиявий-маърифий мақсадлар устуворлик қилган ва шу мазмундаги бобларга урғу берилган.

Сифат босқичига кўра бир асрлик тадрижий йўлни босиб ўтган “Хамса”нинг насрий баёнлари бугун қатъий мезонлар асосида яратилади. Улардаги устувор вазифа Навоий даҳосини англатиш. Дostonлар тўлиқ, ҳеч қандай чекловларсиз насрий баён қилинмоқда. Тахлиллар, талқинларда эса барча даврлардаги сингари муайян қарашлар, давр билан ҳамоҳанг гоёларни тарғиб қилиш етакчилик қилмоқда. Насрий баён яратишда таъсир этган шу каби қатор омилларни назарда тутган ҳолда “Хамса” дostonларининг тузилиши, сюжет йўналишининг насрий баёнларда қайта тикланиши бўйича киёсий таҳлил натижаларини қуйидагича хулосалаш мумкин:

“Насри Хамсаи беназир”да “Хамса” дostonларининг анъанавий тартиби давр китобхонини жалб этиш, маънавий-маърифий таъсир этиш, ижтимоий онгини ўстириш мақсадида ўзгартирилди. Дostonларнинг композицион тузилиши ҳам баён учун танланган жанр талабига мослаштирилиб, мазмунан яқин боблар йирик бобларга бирлаштирилди. Очқич вазифасини бажарувчи муқаддима ўрнига *алқисса*, *ровий айтур* сўзлари қўлланиб, тавсиф ва тасвир қисми сақланди. Боблар якунидаги Навоийнинг ички кечинмалари, хулосавий фикрлари ифодаси бўлган лирик хотима баённинг ички занжирини ушлаб туриш, насрий асар узвийлигини таъминлаш мақсадида қисқартирилди.

Мураккаб композицион қурилмага эга “Садди Искандарий” дostonидаги фалсафий-ахлоқий бўлимдан саралашлар ноширнинг баёндан кўзлаган мақсадига кўра танланиб, ягона марказ атрофида уюштирилди. Ўзида чуқур фалсафий маъно ташийдиган бобларни баёнга тортишда уларнинг дostonдаги етакчи ўрни ва аҳамиятига

тибор қаратилди. Муқаддима боблар, фалсафий-ахлоқий боблар, ҳикоятларни танлашда бош қаҳрамон ҳаётига дахлдор боблар тинланиб, ижтимоий-сиёсий, маърифий моҳиятга урғу берилди.

“Сабаи сайёр” достони композицион қурилишини ташкил қилишда ҳам асосий воқеалар мазмуни ёритилган боблар олиниб, улар шоҳ Баҳромнинг ҳаёти ва қолипловчи ҳикоятларни ўзаро боғлаб турувчи тузилма асосида шакллантирилди. Достон композицион қурилиши насрий баёнда ўзгарган бўлса-да, сюжет йўналиши шаклланди. Ундаги қасрлар ранги билан боғлиқ мазмундаги ранглар, қиракат-ҳолат, руҳият тасвирлари ўз ўрнида насрий баён қилинди.

Умуман олганда, насрий баён ўз даври китобхонига қулай ва оммабоп усулда тақдим этилди. Қискартиришлар, боблар тузилишидаги ўзгартириш-лар уларнинг шунчаки йўл-йўлакай эмас, пухта ишлаб чиқилган режа асосида бажарилганини кўрсатади. “Ҳамса”нинг яхлитликдаги тартиби, достондаги боблар, боблардаги байтлар, энг кичик сўз бирлигига қадар Навоийнинг ижодий ғоясини, бадиий асар руҳини, моҳиятини аниқлашга йўналтирилган. Навоий достонлари бу давргача аслиятдан мутолаа қилинар эди. Насрийлаштириш борасидаги дастлаки иш бўлгани учун ундаги айрим етишмовчиликларни тўғри қабул қилишимиз лозим бўлади.

1.2. “Садди Искандарий” ва “Искандарнома”нинг матний-киёсий таҳлили

Шарқ адабиётида назм насрга нисбатан юқори мавқеда бўлиб келган. Алишер Навоий “Ҳамса” достонлари муқаддималарида назмнинг буюқлигини, унинг таъсир кучи бекиёслиги-ю, ўзига хос жозибага бойлигини қайта-қайта таъкидлайди. Композицион қурилишидан фарқли ўлароқ, мазмунни насрий жумлаларда қайта ифода этиш жиддий ва масъулиятли вазифа. Одатда ўзгаришлар ва қимчиликлар кўпроқ маъно билан боғлиқ кечади. Шоир кўзда тутган маъно кирраларини ўзининг барча товланишлари билан, шеъринг матнидаги бадиий санъатларга йўналтирилган ифода усулини, тасаввуфий-фалсафий мазмун замиридаги маъно қўламини тўғри аниқлай олиш,

бир сўзнинг турли кирраларини яхлит ифода этиш машаққатлари насрий баён яратишнинг мураккаб вазифа эканлигини кўрсатади. Матндаги нозик қочиримлар, бадиий санъатлар, шеърый нутқ, вазн ва кофия эҳтиёжига кўра ўрни алмашган сўз бирикмалари ва шу кўриниши билан гўзал шакл ва мазмун уйғунлигини ҳосил қилган мисраларни насрийлаштириш устида жиддий бош қотиришга тўғри келади. “Билъакс, агар бундай насрий баёндан асл нусханинг барча бадиий фазилатлари, шоирнинг ўзига хос услуби, давр колорити ҳам тарихий-миллий маҳобат, образ ва персонажларнинг анъанавий тантанавор тараннумини бошқа бир адабий жанрнинг проза имконияти доирасида мукамал акс эттириш кўзда тутилса, масала анча жиддийлашади”¹¹⁴.

Шеърый сатрлардаги сўзларнинг жойлашиш тартиби, мазмундан куйилиб келадиган оҳанг ўзига хос ритмик уйғунликни юзага келтиради. Насрийлаштирилганда ундаги уйғунлик ёйилиб, мазмун қолади, насрий жумлага мослашади. “Насри Хамсаи беназир” ижодкори Мир Махдум ҳам назм ва наср имкониятларини ҳисобга олган. Шеърдаги бутун гўзалликни оддий жумлаларда етказиб беролмаслигини яхши билган. Шунинг учун Навоийнинг назмлари “*жондин азиз ва равшан ва дилкаш, ҳувайдо*” эканлигини эслатиб, “*назмнинг гириҳини ешиб, наср риштасига тиздим*”, - дейди.

“Садди Искандарий” ва унинг насрий баёни “Искандарнома” киёсланар экан, уларни яратган ижодкорлар салоҳиятини асло бир-бирига таққослаб бўлмайди. Олим Н.Маллаев таъбири билан айтганда, Навоий қалами билан бунёдга келган асарларга фақат ўзигина тенг ва айнидир. Навоий достони асосида юзага келган асарларга “мутлақият” тушунчаси эмас, “нисбийлик” тушунчаси асос бўла олади¹¹⁵. Олимнинг фикрига қўшилган ҳолда насрий баёнга нисбийлик тушунчаси доирасида ёндашамиз. Аслият матни ўзгармас, насрий баёнлар даврий бўлиб, вақт ўтиши билан ўзгариб туради.

¹¹⁴ Саломов Ғ. “Фарҳод ва Ширин”: табдил, таржима, талқин / Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 123.

¹¹⁵ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б. 240.

Насрий баённи аслиятга қиёслашдан олдин танланган услуб – Ҷулаштирама ва изоҳловчи баённинг имконият ва чекланганлик жиҳатларини ҳисобга олиш лозим. Мустақил асар сифатида тақдим этилиши мумкин бўлган Ҷулаштирама баёнда муаллиф матнга эркин ёндашади, сўзларни эркин қўллаш, қўшимчалар киритиш имкониятига эга. Изоҳловчи табдилнинг имконият доираси чекланган, байтлардан четга чиқилмайди. “Насри Хамсаи беназир”га ҳам худди шу чекланишлар хос. Мир Махдум зиммасида Махзун сингари қўшимча сюжетлар устида бош қотириб, мустақил асар ёзиш мажбурияти йўқ, қулайлиги “тайёр материал билан иш кўради”¹¹⁶. Мисаланинг бошқа жиҳатини олиб қараганда, энг оғир масъулият унинг зиммасида. Мунаққид Ғ.Саломов Ғафур Ғулом тайёрлаган “Фарҳод ва Ширин” насрий баёнини таҳлил қилар экан, шундай ёниди: “Ҳазрат Навоийнинг даҳоси қаршисидаги бениҳоя оғир масъулият; бир томондан, буюк “меҳнатнома” ҳисобланмиш “Фарҳод ва Ширин” ижодкорининг сеҳрли қалами изларига садоқат; иккинчи томондан: уни беш асрдан кейин кўзига суртиб ўқиш иштиёқи билан ёниб турган миллионлаб ҳозирги китобхонларга тушунарли бир тил ва услубда баён қилиб беришдек мушкулот; учинчи томондан эса, жилаводор, нафис назмда бунёд этилган дostonни насрга ўтказиб, мисрани – сатр, тасвирни – баён, қофияни – оддий сўз, санъатни – ижодкор билан алмаштиришдан келиб чиқадиган чорасизлик тикозосидир”¹¹⁷.

Навоий сўзлари мағзини чақиб, замондошларига етказишдек мураккаб вазифага чоғланган Мир Махдум зиммасидаги масъулият бир қарра ошиқроқ. Сабаби, баён яратилган даврда классик назмнинг шукуҳи яшаб келар, кишиларнинг наздида “дурдан дур” тўкилиши лозим эди. Навоий даври олисда қолган бўлса-да, улар ўтмиш ижодкорларга руҳан яқин эди.

¹¹⁶ Салихова Ҳ. Уйғур дostonчилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий “Хамса”сининг ўрни. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент: 1995. – Б. 184.

¹¹⁷ Саломов Ғ. “Фарҳод ва Ширин”: табдил, таржима, талқин / Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 125.

Насрий баёнда аслият маъносининг ифода этилишини “Садди Искандарий”нинг насрий баёни “Искандарнома” мисолида кўриб чиқамиз. Сабаби баённинг алоҳида масъулият билан бажарилгани, танланган бобларда қисқартиришлар камлиги қиёсий-матний таҳлил учун ҳар жиҳатдан мос келади.

Асосий матн таҳлиliga ўтишдан олдин насрий сарлавҳаларнинг кайта тикланишига эътибор берамиз. Насрий сарлавҳалардаги айрим сўзлар оддий китобхон учун тушунарли эмас. Насрий баёнда ҳам улар аслиятга мувофиқ сажъда берилган ва нисбатан мураккаб сўзлар муқобилларига ўзгартирилган. Алишер Навоийнинг бадий маҳоратини намоён этган бу санъатнинг олий кўриниши баёнда халқона сажъ билан алмашинган. Жумладан, куйидаги бобнинг номланишига эътибор берамиз: *“Искандарнинг Доро мамоликига мулкрон бўлуб, кунуз ва хазоинидин меҳр ва саҳобдек зарпош ва дурафшонлиқ қилиб, сипоҳ ва раиятни ул эҳсонлардин обод этиб, олам мамолики шоҳларин тиларга элчилар юборгони ва алар борча анинг амрига инқиёд қилиб, Кашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқуб, Ҳинд ройи бозгуна жавоб бериб, Чин ҳоқони чин сўздин қочишга чин солгони (698).*

Насрий баёнда: *Валлоҳи аълам достони ҳазрат Искандар подшоҳ Дорони мулкларига подшоҳ бўлуб, хазиначарин сипоҳлари ва раияларига эҳсон қилгони, оламдаги подшоҳларга элчи юбориб, ҳамалари фармонбардор бўлуб, уч подшоҳ бўюн тўлгогони. Бир Кашмир подшоҳи, бир Ҳиндистон шоҳи, учинчи ҳоқони Чин. Ҳазрат Искандар Кашмир тарафига лашкар тортиб бориб тилсимларни бузуб, Кашмирни фатҳ қилгони (38).*

Жумладаги мамолик, кунуз, хазоин, зарпош, инқиёд, бозгуна сўзлари мураккаброк. Баёнда мамолик – мулклар, хазоин – хазина, инқиёд – фармонбардор сўзлари билан алмаштирилган. Баён килувчининг вазифаси ўз даври китобхонига дostonни тушунарли тарзда етказиш. Шунинг учун мураккаб сўзларни ўзи яшаб турган давр адабий тилидаги сўзларга алмаштириб боради.

Насрий баёнларнинг ифода усули қиёсланганда, 1941 йилдаги насрий баёнларда ҳам ҳажм сикиклигига риоя қилинган. Улар аслият

билан бақамти берилганда асл муддаони ифодалашга хизмат қилади. Ундан 33 йил олдин яратилган мазкур баёнда ҳажм чекланган бўлса-да, дostonдан айрича берилганда ҳам маъно гализлиги сезилмайди. Сабаби баён қилувчи жумлалар орасидаги ички боғланишни таъминлаб, уни ривоя услубига мослаган. Қуйида ҳар икки насрий баёндан парча келтирамиз:

1908 йилдаги насрий баён	1941 йилдаги насрий баён
<p><i>Подшоҳ бисёр вайронага қараб, беихтиёр отини сурди, этиб кўрдик, бир заифа бир бола тузуб дорулбақога рихлат қилибдур.</i></p> <p><i>Олдида бола зор ва забун ётибдур, гоҳ-гоҳ йиглаб ун чекар, онасига шони рихлат этиб ўғулни гоҳ овози чиқар, гоҳ чиқмас.</i></p> <p><i>Шоҳ Файлақус онасини ҳали кўруб кўнгли бузулуб, тор-зор йиглаб туруб эрди (8).</i></p>	<p>Бахтиёр шоҳ бу вайрона ичига ўз шамолдай чопқир отини беихтиёр суриб кирди.</p> <p>Бир ҳомила хотиннинг туққанини кўрди, лекин унинг жисми ва руҳи бир-бирига яқин эмас эди.</p> <p>Олдида боласи зор-хор ётмоқда, гоҳ-гоҳ йиғлакан каби товуш чиқаради.</p> <p>Онанинг сўнгги куни келган, яъни ўлган, лекин ўғулнинг ҳалигидай товуши келиб турмоқда эди.</p> <p>У чақалоқ ўз товушига йиғламокни аралаштирар, гоҳо онанинг азасига йиглагандай бўлар эрди.</p> <p>Файлақус уларга назар солгач, гоҳо кўнглига оташпараст мажусларнинг ўти тушди (272).</p>

Кейинги насрий баёнда мисралардаги барча сўзлар қамраб олинган. Илк насрий баёнда барча сўзни эмас, бош маънони очиб берувчи сўзларни саралаб олиш мақсадида саралашлар кўзга тинилнади. Аслият билан қиёсланмаса, равон ривоя услубида берилгани учун мутолаа давомида бу ҳолат сезилмайди.

“Хамса” дostonларида муқаддима бобларнинг ўрни катта. Насрий баёнда фақат воқеълик танланган десак, фикримизга чеклов қўйган бўламиз. Халқ китоби “Искандарнома”лар, шу номдаги таржима асарлар тўғри Искандарнинг туғилишидан бошланади. Насрий баён муаллифи аслиятга содиқ қолиб, баённи Эрон шоҳларининг таърифи билан бошлайди. Искандар тарихига кириб келар экан, биров ижодий ёндашиб, Навоий ишора қилиб ўтган ўринларни кенгрок таърифлайди. Искандар ҳақидаги баҳсли тахминларга шоирнинг ўз мулоҳазалари асосида қуйидагича ишора қилади:

“Муни қиссаси “Шоҳнома”да мастурдур ва яна тарихи фурсда дебдурки, Искандар иккитурур. Бири сад боғлаб яъжуж ва маъжуж йўлини банд қилди, бири жанг қилди. Аммо бу ерда Доро размидин Мавлоно Низомий ва Мир Алишер Навоий аҳли таҳқиқ асардин савол қилдилар ва мавлоно Жомий ҳам Искандар икки эрмас, деб жавоб айдилар. Насси қотей гувоҳдур дедилар: охир таҳқиқ ва диққат бирла маълум бўлдики, Искандар Файлақус ўғлидур, “Ғиёс ул-лугат”да ҳам мазкурдурур” (8).

Ношир Искандар тафсилотларига биров тўхтаб, аслиятда бўлмаган яна бир талкинни – Доробнинг қизи йўлда кўзи ёриши ва болани ғорда ташлаб кетиши ҳақидаги машхур сюжетни қисқача келтириб ўтади. Кўринадики, ҳар бир даврда ижодкорлар Искандар туғилишига доир маълумотларни аниқрок билишга интиланган.

Насрий баёнга камроқ жалб этилган фалсафий-ахлоқий боблар баёни асосий боблар баёнига нисбатан тўлиқрок ифода этилган. Улардаги изчиллик билан танишиш мақсадида ҳиммат таърифланган XVI бобни аслият билан бақамти кўриб ўтамиз:

Аслиятда	Насрий баёнда
Бировким анга ҳиммат ўлди баланд, Эрур олам аҳли аро аржуманд.	Бировниким ҳиммати баланд бўлса, олам аҳли ичра аржуманд бўлур.
Киши нақди гар бир қаро мис эмас, Агар ҳиммати бўлса муфлис	Кишини бир қаро мис пули бўлмаса, анинг ҳиммати бўлса муфлис демаслар.

эмас.	
Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати, Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.	Аммо беҳиммат анинг муфлис дерлар, кишини ҳиммати бўлмаса ҳурмати ҳам бўлмас.
Бу расм ўлди ойини дайри фано Ки ҳурмат топар кимда бўлса гино.	Аммо бу олами бевафода ушбу расмдурки, ким гани бўлса ҳурмат топар.
Чу ҳиммат эрур кимиёйи вужуд Ки, андин топар эътибор аҳли жуд.	Кишини вужудига ҳиммат кимёйдурки, андин аҳли жудлар эътибор топарлар.
Бировким, анинг кимиёдур фани, Ани деса бўлғай эл ичра ғаний.	Ҳар киши андоғ кимёни топса, анинг ҳалойиқ ичра ғаний деса бўлур.
Ғинодур чу эл ҳурматиға сабаб, Анга эҳтиром этсалар йўқ ажаб.	Ғинолик элнинг ҳурматиға сабабдур, ажиб эрмаски анинг эҳтиром этсалар.
Бировким анинг ҳиммати йўқтурур, Ғаний бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур.	Кишини ҳиммати йўқтур, агар ғани бўлса ҳам ҳурмати йўқтур.
Тутай, дунсифат кимсанинг ғанжи бор, Туну кун анинг ҳифзидин ранжи бор.	Агар дунсифат кишининг тўла ғанжи бўлса, туну кун ани мухофазат этмоқдин ранж тортар.
Пишизе агар тугди эрса лаим, Мудом очмоғидин топар қўнгли бийм.	Агар лаим киши бир пулнинг тўкса, харажат бўлуридин мудом қўркунчдадур.
Десаким: очай тонгла, ёхуд бугун,	Бугун-эрта очарман, деб яна бир туғиб қўяр,

Тугар ул тутунга яна бир тутун.	
Очардин эмас коми тарқотмоғи, Ғараз бор анга ўзга бир қатмоғи.	аммо муроди очмоқдин харажат эрмас, ғарази ушбуки, яна кўшуб кўймоқдур.
Кўрунмай дирам икдин очмоғи хўп, Дирам ҳар неча кўп, тутун доғи кўп.	Кўб очса ҳам дирамлари асло кўрунмас. Дирам ҳар қанчаки кўб бўлса, тутун андин кўпроқдур.
Очар бўлса андин саросар гирих, Солур кўнглига бир гирих ҳар гирих.	Агар очайинн деса саросар гирихдур ва дилига ҳар бир гирихлари бир гирих солур.
Айиғ лаъбидин жатқаким нон эрур, Ани итга солмоқ не имкон эрур.	
Бижин топса ер, то ичига сигор, Не қолса овортига борин йиғар.	
Йиғоч узра гар бўлса юз минг ёнғоғ Кўмар ерга ҳар не ўғурлоди зоғ.	Чунончи, яғоч устида юз минг ёнғоғ бўлса, ҳар нима андин қарға олса ерга кўмар
Ер остики сичқонга кошонадур, Яна анда ҳар ён ниҳон хонадур.	ва ерни устида сичқон уюми қилур, яна ул уйини ҳар тарафиға пинҳон уйлар қилур.
Разолатни ҳаддин қачон ошурур, Ўзидин доғи туъмасин ёшурур.	Қачон ғалладин йиғиб ҳаддин ошурса, ўзидин туъмасин ёшурур.

<p>Нажосат йўлидин кўюб гулхани, Захирам, деб анбор айлар ани.</p>	<p>Гўлаҳнийлар йўлдин нажосатни йиғиб, захирам деб анбор қилур.</p>
<p>Жуалдур тезак тошимокдин забун Ки, бўлмиш қарориб, юзи сарнигун.</p>	<p>Гўлаҳмиж тезак ташиб, забун ўлуб сарнигун бўлур.</p>
<p>Ани қўймас ўлмақлигин билса ҳам, Неча от оёғига янчилса ҳам.</p>	<p>Агарчандки, отлар оёғида янчилмогин билса ҳам нажосатни қўймайдур.</p>
<p>Кўрар айб дун сарф қилмоқ дирам, Анингдекки, йиғмоқни аҳли карам.</p>	<p>Паст ҳиммат дирам сарф қилмоқнинг айб кўрар, анга ўхшашки аҳли карам дирам йиғмоқни айбга санар.</p>
<p>Карамдин бировким тиҳи жайб эрур, Тиҳи айламак жайб анга айб эрур.</p>	<p>Биров карамдин жайбни тиҳи қилур, аммо лаим тиҳи қилмоқ жайбни айб билур.</p>
<p>Бу иш ҳиммат аҳлигадур ибтило Ки, жайби дирам бирла бўлғай гўло.</p>	<p>Бу ишни ҳиммат аҳлига ози маъдаддур, ҳар қачонки бемоя бўлса анга халқдин кўркунч йўқ</p>
<p>Карамсизки бор уйда махзан анга, Фалокат била фоқадур фан анга.</p>	<p>ва агар ганж хазинаси бўлса, анинг жони қасдиға душман чук.</p>
<p>Емас элки амвол аро бўлса фарк, Алар бирла муфлислар ичра не фарк.</p>	
<p>Десам ҳам бўлурким, эрур фарки кам, Хирад олида кўпдурур фарки ҳам.</p>	

Ки ҳар неча бемоя бўлса лаим, Анга кимсадин йўқдурур ҳеч бойим.	
Вале бўлди чун ганжию махзани, Халойиқ эрур жонининг душмани.	
Қизил тулку ёхуд қаро киш каби Ки бўлғай туки қатлининг мужиби.	Анга ўхшашки, қизил тулки ё қаро кишнинг юнги учун ўлдурурлар,
Садафдекки йиққон учун дурри пок, Қилурлар олур чоғда кўксини чок.	ёинки, садаф дурни сақлагандин кўксини чок этарлар.
Кўнгул ҳиммат аҳлиғаким бўлди кенг, Ғино бирла фақр ўлди олинда тенг.	Аҳли ҳимматнинг кўнгли кенгдур, анга бой, бечоралик тенгдур.
Не ганж ўлса бермақда бордур азиз, Не номус этар бергали бир пашиз.	Аҳли ҳимматни наздида ганж бермоқ азиз эрмас, ёинки анга бир фалус бермоқ номус эрмас.
Мубоҳот қилмас емақдин кулоч, Ғамин бўлмас ар топса ёвғон умоч.	Агар ҳалвой лазиз еса фахр қилмас ва ёвғон умоч еса ғами бўлмас.
Хирад аҳли чунким тааммул қилур, Тафовут бу икида ҳам топилур.	Чунки аҳли ҳиммат тааммул қилур, йўқса ҳар иккисида тавофут топилур.
Не нақдики аҳли қарам сарф этар, Анга халқдин кўп машаққат	

<p>стар.</p> <p>Агар йўқ анга базл этар дастрас, Ки, зоти аро ҳиммати ганжи бас.</p>	
<p>Не элдин топар ҳар замон юз малол, Не аҳволиға юз кўяр ихтилол.</p>	
<p>Кишиким бийикракдурур ҳиммати, Жаҳон аҳлидин камдурур меҳнати.</p>	<p>Ҳар кишининг ҳиммати баланд бўлса, жаҳон аҳлидин меҳнати кам бўлур.</p>
<p>Не қушким баланд ўлса парвоз анга, Ҳалок истамас новакандоз анга.</p>	<p>Ҳар қушики баланд парвоз қилса, тирандозлар анга ҳалок истамаслар.</p>
<p>Агарчи эрур мушак отмок иши, Булут момуғин ўртай олмас киши.</p>	<p>Агарчи киши мушак отқон бирла булут фахтасини ёқолмайду.</p>
<p>Неча тифл қилса пулаб хийралик, Қачон шамъи анжум топар тийралик.</p>	<p>Инчунун, пулаб хийралик қилиб юлдуз шамъиға фўпласа, қачон тийра қилур</p>
<p>Тугайким, бийик тоққа чиқсун паланг, Тўлун ойға секриб етургайму чанг.</p>	<p>ва агар баланд тоғқа паланг чиқиб сакрагон бирла чангали тўлун ой чангига етмасду.</p>
<p>Баланд айлабон ҳиммат ул бениёз, Ки, ҳар неча ҳиммат бийик, меҳнат оз.</p>	<p>Аҳли ҳиммат ҳар қачонки ҳимматини баланд қилса меҳнати оз бўлур.</p>
<p>Бировгаки ҳиммат қилур ёрлик,</p>	<p>Бировгаким ҳиммат ёрлик қилур гадоликни тилар, жаҳондорликни</p>

Гадолик тилар, йўк жаҳондорлик.	тиламас,
Ўзин фақр бирла жаҳондор этар, Жаҳондорликдин вале ор этар.	Ўзини фақирлик бирла жаҳондор этгусидур ва жаҳондорликдин ор қилгусидур.
Дема фақр кўйи гадойин гадо Ки, шаҳлар шаҳи қилмиш они Худо.	Анинг фақиргўй демагил, ўзининг гадосида худо анинг шоҳларнинг шоҳи қилмишдур.
Қилур подшо ул гадолик ҳавас, Нечукким, гадо подшолик ҳавас.	Анинг подшоҳ қилса ул гадоликни ҳавас қилур, нечукким гадо подшоҳликни ҳавас қилгондек.
Магар Ҳақ етургай бу огоҳлик Ки, фақр истагай эл, қўюб шоҳлик.	Бу тарика огоҳликни Ҳақ таоло кимга ато қилгай, ул киши шоҳликни тарк этиб, фақирликни ихтиёр этгай.

Мазкур боб 50 байт, 522 сўздан иборат. Насрда улар ўрнига 433 сўз қўлланган бўлиб, 8 байт баён этилмаган. Бу кўрсаткич сўзга сўз тўғри тушган дегани эмас, албатта. Баёнда маънога қараб юзага чиқарилган сўзлар ҳам қўлланган, бу ҳолатни охириги байт мисолида кўриш мумкин. Ахлоқий-таълимий бобларнинг якунида лирик хотималар йўқлиги учун улар тўлиқ баён этилган.

Насрий баён дoston мазмунини равон англадиб боради. Искандарнинг болалиги, илму хунар ўргангани батафсил баён қилинган. Шоир шу ўринда шоҳ Файлақуснинг умри ниҳоясига етганини ўхшатишлар замирида пинҳон айтади:

*Қадининг хамидин билиб эрди хайл,
Ки жисмига туфроқ сари бўлди майл.
Қувосини заъф айлаган чоғда суст,
Скандар бўлуб эрди шаҳлигда чуст.
Ўзи бўлди тенгерига пўзишпазир,
Скандарга топшурди тожу сарир.
Чу ўғлига тахтини қилди мақом,*

*Ўзи айлади тахта сори хиром.
Ҳамоно ики шох берди дарахт,
Бирин йўндилар тахтау бирни тахт (654).*

Ўгил кучга тўлиб, ўсиб борар экан, ота қариб, жисми заифлашиб бормоқда. Китобхон тасавурида инсон умрининг икки палласини намоён этувчи мазмун қуйидагича насрий баён қилинган: “*Алқисса, отасининг умри тўлуб, қаддининг хамлиги туффроқга мойил қилиб эрди. Ушбу фурсатда Искандар камолга етиб шоҳлиқга лойиқ бўлуб эрди. Алқисса, отаси Искандарга подшоҳликни топшуруб оламдин кетти. Ўғли Искандарни тахт шоҳлиқида мақом қилиб, ўзи тахта тобутга сувор ўлуб, уқбо сари хиром қилди*” (10).

Биринчи мисрада умри тўлиб, қариб қолганини ҳамма билар эди дейилган, баёнда эса ўша ҳамма билиши акс этмаган. Иккинчи байтдаги отасининг жисми аста қариб, сустлашиб бораётганини англатувчи “*Кувосини зафъ айлаган чоғда суст*” мисраси ўрнига қўлланган “*ушбу фурсатда*” сўзи биринчи жумладаги маънога ишора қилмоқда. Учинчи байтдаги “*Ўзи бўлди тенгрига пўзишпазир*” мисраси “*оламдин кетти*” дея соддароқ берилган. Навоий биргина “*тахта*” сўзини қўллаганда икки маънога ишора қилади – тахт ва тобут. Дарахтдан йўнилган “*тахтау*” деб берилган нозик ишора баёнда “*тобут*” деб очиқ айтилган. Демак, ўхшатишлар замиридаги ишоралар юзага чиқарилган. Назмдаги ифода усулининг афзаллиги маънони китобхоннинг ўзи излаб топиши, фикрлаши ва шоирнинг бидийий маҳоратидан, тахайюл кенгликларидан завқланиш ҳиссини юқгириши билан аҳамиятли. Баёнда худди шундай бўлиши керакдек кўринади, бироқ маънонинг юзага қалқиб чиқиши ўша завқ, ҳайратни чеклайди.

Агар муаллиф қисса жанрига мослаб, соддалаштиришни назарда тугганда асосий воқеалар ривожини бермайдиган байтларни тушириб қолдирган ва фақат тафсилотларни бериб ихчам қисса ҳолига келтирган бўлар эди. Масалан, XXIII боб аввалида келадиган экспозиция қисми ва Искандар ишлари тафсилоти тўлиқ сақланган. Искандарнинг бутун тақдири, ҳаёт йўли дostonнинг қисқача

мазмунидек берилган. Ундаги шахар, жой номлари баёнда ҳам хатосиз сақланган. “Хамса” дostonлари танқидий матни учун асос бўлган замондоши Шохмурод котиб тошбосмага кўчирган нусха билан яхши таниш бўлган. Уларни жиддий ўрганиб, энг мукамал нусха билан ишлагани аниқ.

Ҳ.Солиҳова Мулла Сиддиқ Ёркандий насрий баёнида тушириб қолдирилган байтларни у фойдаланган нусхага тегишли эмасми, деган шубҳага боради. Биз бу манбада муаллиф фойдаланган нусха мукамал эканига амин бўлдик. А.Эркинов “Ҳайрат ул-аброр”даги “Оёғи тойиб йиқилган қул ҳикояти” орқали шоир мен худди ўша қулнинг ҳолатидекман, демокчи эканлиги ва унинг айрим қўлёмаларда учрамаслигини айтади: “Навоийдек саройга яқин бўлмаган котиблар XIX асрдаги ўз шароитларида бундай ҳикоятни ўзлари кўчирган нусхаларга киритмай қўя қолганлар”¹¹⁸. Ҳикоятнинг баён қилингани юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Бошқа дostonларнинг насрий баёнларида аксарият воқеъликни саралаб олган ношир мазкур дoston насрий баёнида Искандар ҳақидаги Навоийнинг шахсий фикрларини, бош қаҳрамон ҳаётига доир қўшимча маълумотларни ҳам бериб боришни лозим деб билган. Шоир бир неча ўринларда тахминларга ишора қилади, уларнинг манбаларини айтиб, муносабат билдиради. Жумладан, Искандар ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотларда тўғри англамас, хатога йўл қўйилиши мумкин бўлган нозик ишоралар талайгина. Худди шундай мисралар бўйича маъно фарқлари, мазмун тугаллигини кўриб ўтамыз:

*Бу ишлар қилибким, киши қилмайин,
Кишидин бу навъ ишлар айтилмайин.*

Баёнда: *Искандар андоғ ишларни қилдики, ҳеч киши қилмаган бўлгай.*

Насрда биринчи мисранинг маъноси кенгайтирилиб, иккинчи мисранинг маъноси жумлага сингдириб юборилганки, ҳар икки мисранинг ҳам маъноси баёнда акс этган.

¹¹⁸ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 186.

*Валоят қилиб тенгридин мултамас,
Нубувватқа доғи топиб дастрас.*

Баёнда: *Худои таолодин валиликни илтимос қилди,
пайғамбарлик даражасига етти.*

*Бўлуб онча давлат муяссар анга,
Яна онча кишвар мусаххар анга.
Ки сабтига йўнса киши хомаи,
Керактур рақам топса “Шоҳнома”и.
Ва лекин бу дафтарда гунжайиши,
Эмас сиққудек борча оройиши.
Заруратдин алқисса ҳар ҳол ила,
Анинг қиссасин сурдум ижмол ила (570).*

Насрий баёнда: *“Чандон давлат анга муяссар бўлдики, ани айтса
тамом “Шоҳнома” бўлур ва лекин бу китобда зарур то мужмалроқ
баён қилурмиз” (12).*

Юкоридаги 6 мисранинг маъноси бир жумлада берилган. Саралашлар ҳисобига орадаги мисралар тушириб қолдирилган. Навоий бу ўринда Искандар воқеаларининг барчасини битсак “Шоҳнома” бўлур, бироқ бу китобга сиғмайди, шунинг учун биз ўз режамиз бўйича иш юритайлик, демокчи.

Асарда Искандар ва Доро ўртасидаги мунозаралар давомида Искандарнинг маънавий қиёфаси янада очилиб боради. Искандар ўзининг оқил ва донолигини намоиш қилади. Дарғазаб бўлган Доро унга куйидагича жавоб йўллайди:

*Чу иш ҳаддин ўтти йибордук киши,
Ки бўлгай хирож олмоқ онинг иши.
Демийсен неча сўзки, ҳаддинг эмас,
Киши билса ҳаддин, сўз андоқ демас.
Вале невучунким, кичикдур ёшинг,
Тўқунмай дурур тошқа ҳаргиз бошинг .
Дедукким, жунунунгга оғоз эмиш,
Жаҳолат санга кўпу ақл оз эмиш (674).*

Насрий баёнда: *“Вақтеки иш ҳаддин ошти, хирож олгали киши
юбордук, бир неча сўзлар айтибсанки, санинг ҳаддинг эмас эрди ва*

лекин сан ҳануз кичиктирурсан ва ҳеч тошқа бошинг тегмабдур. Билдукки, телбалигингни ибтидоси турур, ақлингни озлиги турур” (25).

Биринчи байтда иш ҳаддан ошгани учун киши юбордик, бу кишининг вазифаси хирож олиш эди, дейилмоқда. Баёнда ҳар икки мисра маъноси битта жумлага бириктирилиб, сабаб ва унинг оқибати аниқлаштирилган: ҳаддингдан ошдинг, натижада хирож олишга киши юбордик. Охири байтлардаги “жунунунгга оғоз эмиш” “*телбалигинг ибтидоси турур*” тарзида ифодаланган. Ушбу мисра дostonнинг 1978 йилдаги насрий баёнида: “Шу муомилангни эшитиб, тентаклик бошланибди дедик”? тарзида берилган¹¹⁸. Навоийнинг *оғози* XIX аср охири XX аср бошларида *ибтидо*, XX аср иккинчи ярмидан ҳозирги муқобили – *бошланибди* шаклида талкин қилинган. Демак, ҳар бир сўз ўз даври адабий тилини ифодаламоқда.

Достон воқеаларини баён қилиш давомида муаллифнинг айрим ўринларда ортиқча маъноларни ҳам қўшгани сезилади. Масалан, Искандар ва Доронинг элчиси ўртасидаги мулоқотда Искандар берган жавоб қизиқарли тарзда шарҳланади:

Тилаб байза, кўп бўлма меҳнатқа туш,

Ҳаво тутти ул байза бергучи қуш (672).

Насрий баёнда: “*Сен олтин тухумни тилаб тўла меҳнат тортмагайсан, ул олтин тухумлайдургон қуш ҳавога учиб кетгандур, ўрнига тухум қилмайдургон эркак қуш ўлтургондур*” (22).

Аслиятга қўшимча тарзда “*тухум қилмайдургон эркак қуш ўлтургондур*” жумласи орттирилган. “Олтин байза” можароси деярли барча “Искандарнома”ларда мавжуд. Ношир бу манбалар билан таниш бўлган ва “*ўрнига тухум қилмайдургон эркак қуш ўлтургондур*” жумласини ўзи қўшган. Мазкур мисралар Навоийнинг ўз даврида хирож истаб халққа кўп зулм етказган шоҳларга қарата хитобидай янграйди. Лавҳа XIX аср охири XX аср бошлари даври муҳитига ҳам мос эди.

¹¹⁸ Навоий А. Садди Искандарий (Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – Б. 55.

Достонда бирор ўринда Искандарнинг ташқи кўриниши тасвирланмайди, у хатти-ҳаракатлари, ўзини тутиши, нутқи, фикр-мулоҳазалари орқали гавдалантириб борилади. Искандарнинг шакл-шамойили илк бор Доронинг элчилари билан бўлган суҳбатда уларнинг ҳолатлари орқали акс эттирилади:

*Скандар шукуҳи қилиб лол ани,
Қаю лолким, дангу беҳол ани.
Қилиб шоҳ андин бу маънини фаҳм,
Ки фарру шукуҳи анга солди ваҳм.
Сўз айтиб, анинг сори солмай кўзин,
Анга тегурким, топти қосид ўзин (571).*

Насрий баёнда: *“Аммо ҳазрати Искандарнинг ҳайбатидин тамом аъзолари титраб сўзлагунча мажоллари қолмади. Подшоҳ ҳам билдики, уларни ҳайбати лол қилди. Подшоҳ уларни ором топсун деб бўлак тарафга сўзлашиб ўлтурди, токи элчилар кўнгуллари тўхтатдилар” (12).*

Биринчи байтдаги Искандарнинг кўринишидан ўзларини йўқотиб кўйган элчилар аҳволи насрий баёнда аниқ юзага чиқарилган. Аслиятдаги шукуҳи – ҳайбат сўзи орқали берган. Учинчи мисрадаги *“Қилиб шоҳ андин бу маънини фаҳм”* жумласи қискагина *“Подшоҳ ҳам билдики”* тарзида аниқ, содда ифода этилган. Элчининг Дорога отказган жавоби ва суҳбат асносида ҳам Искандарнинг ташқи кўриниши таърифланган:

*Эрур ҳам хирад ёру ҳам хушманд,
Ҳадиси рафиу жаноби баланд.
Бўлуб илму-ҳикматқа ҳамдаст ҳам,
Диловар сифатдур, забардаст ҳам (673).*

Насрий баёнда мисралар маъноси жумлаларда узвий бир-бирига боғлаб борилгани учун айнан ўша жойнинг ўзини кесиб кўрсатиш отирли эмас: *“Шоҳо телба ва маст ҳам эмас ва беақл кичик ҳам эмас, ниҳоятти оқил ва донишманддур. Баланд сўзлук ва илму ҳикматда, ниҳлавонликда комил турур, анинг сифатлари сўзларидин ошкор турур. Ҳимматидин ҳеч киши олдида сўз айтолмайдур ва ул ҳар тарафга назар қилса фикри беҳуда эмасдур” (13).*

Навоий Искандарнинг ташқи киёфасини аниқ белгилар орқали тасвирлаб бермаган. Элчининг Искандар хайбатини кўриб, тили сўзга айланмай қолишининг ўзи қахрамон киёфасини тасаввур қилишга ёрдам беради. Доронинг сўзларига аччиғланмай, босиқлик билан жавоб қайтариши, деярли ҳар бир хатти-ҳаракатида унинг сифатлари кўриниб туради. Намунали хулқ-атвор, ақлу фаросатга эга инсон гўзал ташқи кўринишга ҳам эга бўлади, деган тушунча англашилади. Шу ўринда нозик маъноли мисралар қай даражада инъикос этилганига эътиборни қаратамиз:

*Наҳангеки, баҳр ичра бебок эрур,
Гар ул сувда юз минг дурри пок эрур.
Не навъ ўлгай андин хирож истамак,
Сувда дурри кўп бўлса, бож истамак.
Бу янглиг таманнони қилгон босе,
Ўзин сувда қилди балиг туъмаси (672).*

Насрий баёнда: “Ул наҳанги, дарёнинг ичида турур, анинг қошида юз минг дур бўлгон бирла ул дурни оламан демак ақлдин эмас. Агар киши бу орзуни қилса, ўзини наҳангга луқма қилганидур”(13).

Маъно қисқа, содда таърифларда ифода этилган. Навоийнинг хирож, бож сўзлари кўчма маъносидан ўз маъносига қайтган – яъни денгиздаги дурлар орасидан дурни олиш. Аслиятдаги таманно – орзу, туъма – луқма сўзларига алмаштирилган. Достоннинг 1978 йил Иноят Махсумов амалга оширган насрий баёнида худди шу ўринлар қуйидагича ифода этилган: “Денгиз ичида даҳшатли наҳанг борлигини била туриб, у сувда юз минглаб дурри пок бўлганда ҳам, ундан хирож талаб қилмоқ, “сувда гавҳар кўп деб” бож олишга уринмоқ қандай бўлуркин? Бундай орзу ва таманнога берилган кўпгина хомтамалар ўзларини баликларга ем қилдилар”¹¹⁹.

Албатта, насрий баёнлар ўртасида ифода услуби кўра катта фарқ бор. Иноят Махсумовда мазмунни очиб беришда хийла ёйиқлик бор, Мир Махдум эса ҳажм сиқиклигига интилган. Улардаги маъно тафовутларини қиёслаймиз:

¹¹⁹ Алишер Навоий. Сади Искандарий. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – Б. 52-53.

Аслиятда: *Бу янглиз таманнони қилгон баса,
Ўзин сувда қилди бализ туъмаси.*

Мир Махдумда: *Агар киши бу орзуни қилса, ўзини наҳангга луқма қилганидур.*

И.Махсумовда: *Бундай орзу ва таманнога берилган кўпгина хомтамалар ўзларини балиқларга ем қилдилар.*

Кейинги насрий баёнда сўз кўпайсада, маъно кўлами тугал ифода этилгани китобхонда қониқиш ҳосил қилади.

Куйида Доронинг икки хоин вазири ёзган номанинг насрдаги талқинига эътибор қаратамиз:

*Ки чун бизга ул қилгуси биги қатл,
Анга биз бурунроқ чекиб тиги қатл.
Йиқоли дарахтини бунёдидин,
Қутулсун улус зулму бедодидин.
Неча зулмидин жонимиз қолмагай,
Бу навъ ўлсак армонимиз қолмагай (651).*

Насрий баёнда: *“Доро бизларни ўлтурушдин илгари керакки, биз уни ўлтургаймиз. Анинг бунёддини йиқитиб, халқни зулмидин қутқаргаймиз. Агар мундоқ қилиб ўлтурсак, андин кейин ўлсак армонимиз йўқ” (23).*

Борлиқдаги ҳаракат, ҳолат, жисмларнинг бадий адабиётдаги талқини унинг образлилиги, поэтик бўёқларда ифода этилгани билан ажралиб туради. Алишер Навоийга хос услублардан бири шундаки, айнан бир нарсани ифода этишда унинг ўхшашини, қиёсини, нисбатини, хулосасини ёки тазодини умуман бошқа жисм билан боғлайди. Натижада ўқиётган матн ҳам таъсирчан, ҳам завқли чиқади, китобхон бир мазмун орқали кўшимча маъноларни англаб, чуқурлашиб боради. Насрий матнда мисралардаги кенглик нисбатан кимайтирилган, фақат бош мазмунни берувчи фикр сақланган. Жумладан, ундаги дарахтнинг маъноси умр дарахтини йиқитиш — инсонни ўлдириш, дарахт яна шажара, насл маъносида ҳам қўлланадики, бутун бунёд этган сулоласининг шажарасини шоҳни ўлдириш билан йўқотайлик маъносини ҳам англатади. Баёнда ўша маъно кенглигига ишора қилувчи дарахт сўзи тушиб қолган. *“Анинг*

бунёдини йиқитиб” маъносида энди у тиклаган, бунёд этган давлатни йиқитайлик маъноси етакчилик қилмоқда. Ҳар ҳолда китобхон сўз нима ҳақида бораётганини яхши англайди.

Достондаги энг катта манзара бу жангга шайланган аскарлар тасвиридир. Навоий уларни турли ранг кийимларда, турфа хил қурол-яроғлар билан, ҳар бир халқнинг ўзига хос белги, хусусиятларини ранглар билан уйғунликда тасвирлайди. Насрий баёнда ҳам улар баённинг қизиқарли, жонли чиқишини таъминлаган. Қуйида баённинг ўзидан парча келтирамиз:

“Искандарнинг баробарида сипоҳларини тузатти, андог саф туздиларки, машриқдин мағрибга етар эрди. Етти ерда майдон ери ораста қилди. Ҳар ерда тўққуз саф туздилар, ўнг қўлга Машириқ заминнинг халқиқи, Самарқанддин то Чин шаҳригача халқлари тўп-тўп турдилар ва яна юз минг ўзбек, мўғул лашкари бирла турди. Яна бир юз эллик минг қалмоқлар барчаси олти юз минг киши бирла Чин лашкарини беҳиштдек ясаб эрдилар. Етти қисм паҳлавонларни ранг зарбафтдин либос кийиб эрдилар ва бодпой отларга тилло гажимлар ёфиб, дубулга совут устига чинни товарлар кийиб эрдилар ва қалмоқнинг хони ҳам андог ясол тузуб, гўёки дўзах шуъласидин нишонлар кўргузуб эрди. Дубулгалари ва совутларидин дўзах шуъласидек шуъла урур эрди. Қалмоқ хони Тўқвоб хон эрди, гояти суҳамнок паҳлавон эрдилар ва мўғул хони Мангухон эрди. Ниҳояти забардаст ҳайбатлик эрди. Анинг олдидида ўзбек, мангит гуруҳлари турдилар. Ҳамалари кумушдек кийимлар кийиб турдилар. Уларнинг ёнида Мовароуннаҳр эли турди, ҳамалари паҳлавонликда атонгон паҳлавонлар эрди. Тирандозликда беҳамто. Анинг қошида Самарқанднинг халқлари турдиларки, ул шаҳарни ҳазрати Искандар бино қилгон эрди. Сўл қўлда Мағриб заминнинг халқи турдилар. Буртослиг ва Барбарлиг ҳамаларининг қалқон ва совутлари сариг эрди” (20).

А.Ҳайитметов бадиий адабиётда бундай жангни Гомернинг “Илиада”, Л.Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” каби асарларида кўриш мумкин, дейди¹²⁰. Навоий бадиий тасвирда жуда кўп халқларга бир-

¹²⁰ Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. –Т.: Ўқитувчи, 1993. – Б. 104.

бирига ўхшамаган бўёқлар билан ранг беради. Насрий баён қилинганда ҳам ушбу жанг манзараси ўша пайтда урф бўлган жангнома-саргузашт қиссалар сингари китобхонни ўзига жалб этади. Ношир замонасида халқнинг маданий хордиқ олишида муайян вазифани бажарган жангнома-саргузашт асарларга қизиқиш кучли бўлгани учун жанг манзараларини қисқартирмасдан, мароқ билан баён қилган. Хоин вазирларнинг хиёнат қилиши, Доронинг ўлими ва Искандарнинг шоҳ бошини тиззасига қўйиб, айтган узрлари ҳам ўзига хос йўсинда ифода этилган:

*Ки: "Бўлсун тирик ети кишвар шаҳи,
Жаҳон бўлмасун бир дам андин тўғи.*

Анга мен камина парастандамен,

Парастандализ ичра шармандамен" (692).

Насрий баёнда қуйидагича ифодаланган: *"Ҳазрати Искандар Дородин бу сўзларни эшитиб мотамийлардек фарёд ва фигон қилди, иқосини чок қилиб, тожсини бошидин ерга ташлади, зор-зор чун абри навбаҳор йиғлаб айдики: "Етти иқлим подшоҳи тирик бўлсун, бу жаҳон анингсиз бўлмасун. Ман подшоҳга хизматкор турурман ва хизматкорликда шарманда турурман"* (27).

Айна шу лавҳаларда Искандарнинг маънавий киёфаси яна бир қирра очилган. Навоий наздидаги инсон худди шундай йўл тутиши лозим эди. Маънони мантиқан солиштирганда худди шу маъно берилиши лозимдек кўринади. Баёнчи мисралар замиридан англашилаётган ҳамма маънони бера олмайди. Шунини ҳисобга олиб, "баённинг ҳар бир лавҳасида Навоий кўзда тугган бош маънони ойдинлаштиришни мақсад қилиб боради"¹²¹. Бугунги китобхонга нотаниш бўлган *парастанда* сўзи Навоий асарлари учун тузилган лугатда¹²² *хизматкор, тобе, гулом* маъноларини англатиши кўрсатилган. Баёнда *хизматкор* сўзи тўғри танланган. Парастанда сўзи байтда икки марта, биринчи мисра охири ва иккинчи мисра

¹²¹ Солиқова Х. Уйғур достончилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий "Хамса"сининг ўрни. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1995. – Б. 185.

¹²² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. II жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 888.

бошида такрорланиб тасдир санъатини ҳосил қилган. Баёнда ҳам унинг муқобили асосида такрори сақланган.

Навоий Искандарнинг Кашмирга сафари асносида (XXXV боб) йўлдаги Эрон, Зобулистон, Марв, Балх, Ҳирот, Самарқанд шаҳарларини таърифлаб, тасвирлаб боради. Айниқса, Ҳирот шаҳрини айрича меҳр билан таърифлайдики, ундан шоирнинг туғилиб ўсган тупроғига муҳаббати уфуриб туради:

*Ҳирот ўлди алқоби Искандарий
Дедилар авом они лекин – Ҳирий.
Чу тўртунч иқлим эди мавқии,
Бас ўлди қуёш соҳиби толии.
Кавокибгаким, етти тақсим эрур,
Жаҳон мулки ҳам етти иқлим эрур.
Ангаким васат меҳри рахшон келиб,
Мунга лек мулки Хуросон келиб.
Хуросон бадандур, Ҳирий жон анга,
Ҳирий жон, бадандур Хуросон анга (712).*

Насрий баёнда: “Ул шаҳарни отини Ҳирот қўйди. Авом халқ они Ҳири ҳам дерлар. Тўртунчи иқлим турур. Жаҳон мулки етти иқлимдур, ўртаси Хуросон мулkitурур ва Хуросон мисли бадандур ва Ҳирот шаҳри жонтурур” (41).

Баёнда “Бас ўлди қуёш соҳиби толии”, “Кавокибгаким, етти тақсим эрур”, “Ангаким васат меҳри рахшон келиб” мисралари акс этмаган, охирги байтнинг маъноси бир жумлада ифода этилган. Қисқартиришлар тасвирий воситалар ҳисобига берилган. *Алқоб* сўзи маъносига қараб *лақаб* тарзида қўлланганда бироз нотабий чикқан бўлар эди, сўз англашилаётган маъносига қараб қўлланган.

Достонда бош қаҳрамон фаолияти, воқеалар ривожиди олимларнинг мавқеи, тутган ўрни жуда катта. Арасту билан Искандарнинг савол-жавобидан иборат боблар тушириб қолдирилгани учун насрий баёнда олимлар мавқеи сустлашгандек кўринади. Кашмир шаҳридаги саргузаштларда олимларнинг тўлиқ фаолияти юзага чиқади. Ҳар ўн олимнинг тадбирлари, кашфиётлари баёнда ўз ўрнида ифода этилган.

Чин хоқонининг элчи суратида келиши, уларнинг мулоқотлари, “Ойнаи Искандар”нинг ясалиши, баҳор фаслига монанд Искандарнинг шахсий ҳаётидаги янгиликлар китобхонни қизиқарли саёҳат, сафар тафсилотларидан сўнг лирик воқеъликка олиб киради. Худди шу бобда Меҳноз ўзининг ташқи қиёфасини Равшанакка қиёслаб, ўз тилидан таърифланади: “*Ҳар кишики, қошимни хаёлини қилса уётдин янги ой кўзига кўрунмас. Кирпиким ўқини нишонаси жон турур. Агар кўзумга уйқу келса, олам аҳлига уйқу ҳаром бўлур ва зулфларимни ҳар бир торлари ошиқлар кўнглиларини қуллоби турур. Лаъли лабим жаҳонни жавоҳири турур, гўёки ул лаъл обиҳаёт ичида турур. Тишим риштага тизгон соф жола, оғзим писта, лабимни ҳунари жонни зиёда қилмоқ. Кўзумни шеваси ошиқларни кўнглини олмоқ. Икки лаъли лабимни сўзга келтурган вақт оғзим кичиклигидин оғзи йўқ гумон қилур. Мани жамолим офтобни рашкдин қизитибдур. Таним симобга титратма солибтурур ва лекин мунча афсоналардин на фойдаки, шаҳди шириним подшоҳни тамоғида ачиғ билинибдур”* (56).

Навоийнинг ташқи тасвирга ишлатган сўзлари муқобилларига эътибор берамиз: ҳилол – *янги ой*, жон ҳадаф – *нишонаси жон*, гажакдек – *зулф торлари*, жавҳари жон – *жаҳонни жавоҳири*, обиҳайвон – *оби ҳаёт*, такаллум падид – *сўзга келтурган вақт*, жонфизояндалик – *жонни зиёда қилмоқ*, дилрабояндалик – *ошиқлар кўнглини олмоқ*, на асиғ – *на фойда*.

Мазкур сўзлар бугунги адабий тилимизда мавжуд. Табдилчи даврида сўзлар ўзининг қадимги жимжимадор шаклидан кўра содаллашиб борган. Сўз ижодкорлигига эмас, кўпроқ маъноларнинг мос тушишига эътибор берилган, натижада ҳар бир сўз ўрнида бўлиб, ортиқча сўз қўлланмаган.

Асл дур ўз қийматини йўқотмаганидек, юксак бадий асар ҳам Ииллар давомида очилиб бораверади. Ҳар бир давр матн замиридаги пинҳон маънони англашга интилади, маъно қирраларини кашф этиб боради. Искандарнинг сувга тушиш лавҳалари ҳам синчковлик билан ўқилмаса, янглиш хулосалар сари элтади:

*Валоят мақомида топти ўзни;
Нубувват чароги ёрутти кўзни.
Кўзи бўлгоч ул шуъладин нурлуқ;
Сув аҳлига рафъ ўлди мастурлуқ,
Қаён боқти, кўрди неким бор эди,
Анга борча махфий падидор эди (825).*

Насрий матнда ҳам ушбу ихтилофли ўринлар дoston билан байтма-байт баён қилиб борилган: *“Ва лекин ривоят маҳолроқтирур ва яна бир ривоят бордурки, ровийлар ани ихтиёр қилибдурлар. Ул ривоят будурки, ҳазрати Искандарни ҳам вали, ҳам пайгамбар эрди, дебдур. Чунки ҳазрати Искандар муҳитнинг ўртасига етти, тўла риёзатлар тортиб эрди, ботини равшан бўлуб эрди. Сайр қилиб тамом бўлгоч, ани иши ҳам сулук ичида тамом бўлуб, пайгамбарлик даражасига етти, чун пайгамбар бўлди. Ҳама сув ичидаги пинҳон нималар анга ошкора бўлди. Тамоми дарёи муҳитни ва ани ичидаги маҳлуқот, қанчаки одамлар, ҳар ранг жониворларки бордур, сувни ичида аён кўрди” (91).*

Батафсил ва аинқ изоҳдан китобхон унинг тўғри маъносини англаб боради. Баъзида талқинлар китобхонни чалгитиб, асл маънодан узоқлаштиради. Бу ўринда дostonдаги баҳсталаб, нозик ўринларнинг тўғри баён қилингани аслиятга бир қадар яқин эканлиги билан қимматли бўлиб, ўз навбатида шоирнинг ижодий режасини билиб боришга кўмаклашади.

Искандарнинг умри хотимасидан ибрат маъносида келувчи LXXVII боб баёнда ноширнинг режасига кўра ахлоқий-маърифий моҳиятга урғу бериш ва баённи ибратли хулоса билан якунлаб бориш мақсадида киритилган. Ундаги бароати истихлолдан иборат *“Жаҳонга чу йўқтур бақо, эй кўнгул, Тамаъ қилма андин вафо, эй кўнгул”* ва хотималовчи *“Қаю ердаким хушу ҳайрат дурур, Бу иш олам аҳлига ибрат дурур”* мисралари баёнда *“Эй биродар, бу жаҳонда ҳеч вафо йўқдур, мундин вафо кўз тутмоқ оқиллар иши эмас”, “Бу воқеа олам аҳлига хуш ибрат тирур, подшоҳларга бу афсона яхши танбеҳ тирур”* тарзида сақланган. Насрий матнда яна

аслиятда бўлмаган Баҳром, Хисрав воқеаларидан ҳам ибрат олиш лозим, дея фикр тўлдирилади.

Искандарнинг онасига ёзган мактуби шоирнинг инсонларга фарзанд сифатида она олдидаги бурчини эслатиб туради. Номада битилаётган сатрлар ҳатто ўлимидан сўнг ҳам онанинг азобланишини истамаётган ўғилнинг нолалари бўлиб янграйди. Худди шу ўринда дostonдаги таъсирчан мисраларнинг насрда талқин этилишини кўриб ўтамыз:

*Керак эрди, то кирди мағзимга ҳуш,
Хирад токи солди димоғимга жўш.
Демон қилсам эди ўғуллуқ санга,
Қабул айласам эрди қуллуқ санга.
Санга айлабон хоки даргоҳлик,
Анинг отин этсам эди шоҳлик (848).*

Насрий баёнда: “Бошимга беҳуда савдолар тушуб, оламини очмоқни билибдурман. Аммо ҳама қилгон хаёлларим хом экан. Эй дариго, керак эрдик, ақлимга келгач санга ўғуллуқ қилиб, кеча-қундуз қуллуқ қилгай эрдим. Санга қуллуқ қилганларимни подшоҳлик билгай эрдим” (96).

Насрий баёнда ҳам шоирнинг ифода ортидаги инсонга қарата йитилган мақсадлари англаниб турибди. Онасига ёзган мактубидаги жонли сатрлар ношир замондошларига ҳам катта таъсир кўрсатгани аниқ.

Давр ўтиши билан насрий баёнлар истеъмолдан чиқиб бориши, ўз китобхонини йўқотиши туфайли уларни ўрганишга зарурат йўқдек кўринади. Бироқ мазкур насрий баённи ўрганиш биздан юз йил олдинги китобхоннинг асарни қабул қилиш даражаси, талқинлардаги устувор жиҳатлар, аслиятнинг софлигини таъминлашга бўлган интилиш, матнни насрийлаштиришдаги мезонлар, тамойилларни ўрганиш имкониятини беради. Яна муҳим жиҳати, насрийлаштирувчилар иш жараёнида энг ишончли манбалар билан ишлаши маълум. Шу маънода матнда қўлланган айрим сўзлар уларни қанчалик тўғри ўқилгани ва талқин қилинганини ҳам кўрсатиб туради.

Умуман олганда, “Садди Искандарий” ва унинг насрий баёни “Искандарнома”ни матний-қиёсий таҳлил қилиш натижалари қуйидаги хулосавий умумлашмаларни билдириш имконини беради:

Насрий баён ўз давридаги ровийлар тилидан баён қилинадиган ҳикоячилик услубида берилгани учун тадқиқотчилар томонидан халқ қиссалари қаторида қабул қилинган. Матнинг қиёсий таҳлили баённинг байтма-байт бажарилганини кўрсатади. Бу ўз давридаги матншунослик ишларидаги олдинга силжиш, муайян даражада матнга ёндашувларнинг ўзгариши, қонун-қоидалар, принципларнинг такомиллашиши сифатида белгилашга асос беради.

Улкан дostonларни насрлаштириш ноширнинг ўз олдига қўйган мақсадига кўра аниқ режа асосида амалга оширилди. Баён давомида аслиятга содиқ қолиш, матндан чекинмаслик қондасига таянилди. Баъзи ўринларда киритилган бир жумла ёки изоҳ маънони очиш учунгина киритилган, муаллифнинг шахсий аралашуви асосий матндан ташқарида бажарилган. Байтлар насрийлаштирилганда айрим мисралар тушириб қолдирилган бўлсада, бош ғояни очиб берувчи асосий кўрсаткичлар сақлаб қолинган. Қолдирилган байтлар тасвирий-ифодавий байтлар ҳисобига берилган.

Аслиятдаги мураккаб сўзлар, жумлаларни англашилаётган маъносига қараб муқобилларига алмаштириб бориш жараёнида ношир ўзи ишора қилганидек, мўътабар луғатлар билан ишлаган. Насрий матнда қўлланган сўзлар шунчаки йўл-йўлакай алмаштириб борилган сўзлар эмас. Сўзларни ҳиссиз, қуруқ кўриниши эмас, бадиий нафосатини сақлаган шаклини танлашга интиланганки, натижада матн жимжимадор, классик наср кўринишини олган. Баъзан асарнинг аслий хусусиятини сақлаш учун айрим сўзлар айнан қолдирилган.

Гарчи насрий баёнлар назмдаги завқ-шавқ, ҳиссиётни тўлиқ етказиб бермаса-да, ҳар бир насрий баён муайян адабий, маърифий вазифани адо этишга йўналтирилгани учун у ўз даврининг, адабий жараёнининг, маданий юксалишнинг маҳсули сифатида ўрганилиб, баҳоланмоққа арзийди. Зероки, насрий баён матнини ўқиган ҳар бир китобхон Навоий дostonининг туб моҳияти билан ошнолик пайдо

қилади, ундаги қаҳрамонлар, ҳикоятлардаги образлар билан мукамал танишишга муяссар бўлади. Навоий тасвирлаган бадий образ Искандарни тўла идрок этади, шоирнинг портрет тасвири, табиат манзаралари, қўллаган бадий воситаларидан наср орқали баҳраманд бўлиб, адабий-эстетик завқ олади.

Умуман олганда, мазкур насрий баён ҳам бир намуна. Унда мазмуннинг тигизлиги, вақт синовидан ўтган кейинги йиллардаги насрий баёнларда маъно ўз қулочини ёйиб, кенгрок ифода этилгани барча насрий баёнларни назардан ўтказиб, мукамал насрий баён яратиш ишларининг тархини тузишда йўриқнома бўлиб хизмат қилади. Матн ўз даври чегарасида маснавийдаги асарларни насрлаштиришдаги энг сўнгги натижа ва янгилик сифатида баҳоланса арзийди.

III БОБ. “НАСРИ ХАМСАИ БЕНАЗИР”ДА БАЁН, ШАРҲ, ИЗОҲ ВА БАДИИЙ МАҲОРАТ МАСАЛАЛАРИ

3.1. “Насри Хамсаи беназир”да ифода усули ва бадиий маҳорат

Шарҳ, изоҳ, тафсир, таъвил каби атамалар мумтоз асарлар матнини яхлит ва майдалаб тушунтирувчи усуллар сирасини ташкил этади. Уларнинг энг фаоли шарҳлаш ва изоҳлаш усули бўлиб, ҳар иккиси мустақил фаолият характериға эға. Шарҳ ва изоҳлар Навоий дostonларига ёзилган ҳар бир илмий мақола, луғат, насрий баён, турли таҳлил ва талкинларда муайян даражада мавжуд. Шеърий асарни шарҳлашда бутун матн назарда тутилмайди, қисмнинг бутунға муносабати аниқланади. Олинган икки мисра ёки парчанинг маъносини шарҳлаш, моҳиятни очиш ҳамда парчанинг бутунни англаб етишдаги етакчи мазмуни назарда тутилади.

Насрий баён аслиятни бутун ҳолда тўлиқ насрда ифода этишни назарда тутса, шарҳ маънони айрим олинган парча мисолида хийла кенгроқ ёритиш имкониятиға эға. Насрий баёнда сўзларни қўллашда тенглик қоидасига амал қилинса, шарҳда сўз муқобили эмас, маъно муқобили асосида ундан кўп ва кенгроқ сўз қўллаш мумкин. Шарҳда сўзлар миқдори кўпайса-да моҳият очилиши керак. Изоҳ ҳам вазифасига кўра насрий баёндан фарқланади. Изоҳ бутун матнни эмас, бир сўзни ёки бир жумлани тушунтиради (мақолнинг изоҳи, сўзнинг изоҳи каби). Шарҳ ва изоҳнинг ҳар иккисида моҳият ва ҳодиса мақсади устуворлик қилади. Шоир нима демоқчи, нега шундай, у нимани кўзлаган, қандай маъно келиб чиқади каби муаллиф англатмоқчи бўлган маъно ёки бугун унинг қайси жиҳатлари керак ва нимаға хизмат қилади, китобхонға қандай таъсир кўрсатади каби турфа қирраларини очишға қаратилади. Шарҳ ва изоҳнинг матнни ёритишдаги функциясидан насрий баён қилишда фойдаланиш ўз самарасини беради.

Насрий баёнларда ифода усули вазифасига кўра ўзаро фарқланади: баёнчилик усули, шарҳлаш усули, изоҳлаш усули.

Баъзида уларнинг бир матн ичида аралаш қўлланиши кузатилади. “Хамса”нинг 1939-1940 йиллардан кейинги насрий баёнлари ифода усулига кўра изоҳлаш, шарҳлаш усули асосида яратилган. Изоҳловчи баёнларда мураккаб сўзлар ўрнига китобхонга таниш муқобили қўлланилиб, сатрма-сатр бажарилади. Изоҳ сўзининг бундай баён турига қўлланишида тушунилиши қийин, мураккаб сўзлар содда муқобиллари ёрдамида изоҳланяпти, деган маънони англаш мумкин. Мисралардаги жумла сиғимига қайта тикланаётган жумла сиғими мувофиқ келиши назарда тутилади. Бундай баён усули матнни аслиятига яқин ҳолда етказиб беришда катта аҳамиятга эга. Дастлабки изоҳловчи баёнларда асл матн билан бақамти берилгандагина маъно англашилгани учун кейинги ишларда такомиллаштирилган.

1970-78 йиллардаги баёнлар шарҳлаш усулида яратилган. Баён муаллифлари орттирилган жумлаларда Навоий кўзда тутган барча маъно қирраларини беришга интиланлар. Мазмун очилгунга қадар шарҳ давом этган. Мисралардаги айрим атоқли отлар, жой ва шахс номлари, ишора қилинган ашё ва жисмларнинг тарихан англаган маъносини бугунги китобхон яхши тушунмаслигини таъкидлаган Н.Комилов баёнда изоҳ ва шарҳларни бериб бориш зарурлигини уқтиради: “Изоҳ ва шарҳнинг кўпайишидан кўркмаса ҳам бўлади, чунки китобхонга Навоий маъноларини тушуниш муҳим, мақсад дostonларнинг ифода-образларини сақлаб қолиб насрлаштириш экан, бундан бошқа чора йўқ. Ҳозирча ҳошияда ва матн ичида келтирилган тушунтиришлар етарли эмас. Жуда кўп арабча-форсча сўзлар, махсус истилоҳлар, бир неча маъноли иборалар изоҳланмай қолиб кетган”¹²². Бу ҳолат дoston матни тағқатламидаги маъно қўламининг чуқурлиги сабаб насрий баён яратишда таяниладиган принципларнинг ўзгариб туришида кўринади. Дostonлар тўлиқ шарҳланса (А.Қаюмов шарҳлари сингари), китобхон янада тезроқ тушунади. Бироқ насрий баён ўз вазифасидан чиқиб кетади, деган ҳадик ҳам бунга йўл қўймаслиги мумкин.

¹²² Комилов Н. Таржимами ё талқин? (Хамсанинг насрий баёни хусусида) / Хизр чашмаси. – Ташкент: Маънавият, 2005. – Б. 291 .

Насрий баёнда баёнчилик усули – атаманинг номидан маълум, ўзи баён, яъни шеърни айтиб берапти. Ўзбек адабиётидаги илк насрий баёнлар қадим ривожий асарларнинг ҳикоя усули бўлган ифода услубида яратилган. Умар Бокий насрий баёнлари ва “Хамса” сюжетларидаги қиссалар шу услубда яратилган. Бундай баёнчиликнинг афзаллиги воситачи шахе асардан холи, эркин, мисралар қуршовидан ажралган ҳолда баён қилади. Бироқ китобхон учун ўқишга қулай, енгил бўлган бу усулда Навоийнинг бадий маҳорати тўлиқ акс этмайди. Ҳаттоки насрий баён қилинганда ҳам ўзгаришга учрайдиган шеърини санъатлар баёнчилик услубида ўзининг аслиятидан бутунлай узилиб қолади. Фақат асосий мазмунни етказиб бериш бош мақсадга айланади. XX аср бошларига қадар насрий асарларимизнинг ифода усули бўлган, кейинги давр адиблари ижодида ҳам сезилиб турган ва жиддий камчилик сифатида эътироф этилган баёнчилик услуби айна дамда ўзбек халқи ўрганган ўз давридаги етакчи услуб бўлиб, муаллифлар шу услубга таянишлари табиий эди.

Бадий ижод маҳсулларида адиблар ўз услубини намойиш этиб, китобхонга бу услубдан завқлана олиш ҳиссини юқтирадилар. Асар таҳлилида ҳам муаллиф менини кўрсатиб турадиган ижодкор услуби, бадий маҳорати ва ўзига хослигига эътибор қаратилади. Шу ўринда аслиятдан узилиб қолиши мумкин бўлмаган насрий баёнларга *баёнчи услуби* тушунчаси қанчалик тегишли, деган савол туғилади. Насрий баён қилувчилар мустақил асар ёзаётган ёзувчи эмас, балки Навоий услубини китобхонга бор бўй баста билан кўрсатиши лозим бўлган, муаллифдан олувчи ва китобхонга узатувчи шахс. Насрий баёнлар мутолаа қилинганда, унинг ижодкори аксарият ҳолларда кўпчилиқни қизиқтирмайди. Бу ўринда баёнчи услубини намойиш этувчи “мен” умумийлик манфаатига қурилади. У ўз маҳоратини услубни кўрсатишга эмас, аслиятдаги асосий мазмунни етказиш учун йўналтиради.

Назмда битилган асарни насрийлаштириш “асарнинг асосий бадий хусусияти – шеърини айтиш, унинг услубини

ўзгартириш демакдир”¹²³. “Хамса”нинг насрийлаштирилиши ҳам Навоий услубининг ўзгаришига олиб келади. Зарурат туфайли шеърӣ асарнинг шакли йўқотилганда ҳам насрийлаштирувчилар Навоийнинг услубини (сюжет, композицион тузилма, маъно ва мазмун) сақлашга ҳаракат қилишади. Шунингдек, дostonларни халққа етказиб беришда давр тақозо этган омилларга ҳам таянадилар, тил хусусиятларини замонавийлаштириб борадилар. Давр тақозо этган, шу даврда урф бўлиб, китобхон ўрганган услубга мосланиши баёнчиликнинг ижтимоий қонуниятларга бўйсунилишини кўрсатади.

Ўзбек адабиётида Алишер Навоий дostonлари насрий баёнларига жиддий талаблар қўйилмаган дастлабки пайтларда насрийлаштирувчилар ижодий режаларига кўра ўз даврининг анъаналари, талаб ва эҳтиёжларига таянганлар. Бугунги кунда нисбатан эскирган, ўқувчисини йўқотган баёнларнинг “услуб тарафдан “кексаиши” ҳамда бундай табиий лисоний жараённинг содир бўлишига тил ва услуб юзасидан ёхуд улар атрофида ҳукм сурган назарий ақидалар, шундай назарий қарашлар асосида қарор топган муайян адабий концепциялар, анъаналарнинг таъсирини ўрганиш” ҳам муҳим аҳамиятга эга¹²⁴. Уларни тўғри қабул қилиш насрий баён қилувчилар таянган тамойиллар ва баённинг яшаш даври билан боғлиқ масалаларни тушунишга кўмаклашади.

Кейинги йиллардаги насрий баёнларда баён қилувчиларнинг услуби алоҳида кўзга ташланиб турмайди. “Хамса” дostonларининг илк насрий қиссалари мустақил асарлар сифатида қабул қилингани учун уларда давр услубига таянган баёнчи услуби ҳам сезилиб туради. Ҳар икки босқич оралиғида яратилган “Насри Хамсаи беназир”да муаллиф ҳозирги насрий баёнлар сингари асл матндан узоқлашмаса ҳам ўз даври анъаналари, китобхон ўрганган усуллардан кенг фойдаланган. Баён учун бобларнинг танланиши, киритмалар, шеърӣ парчаларни қўллаш ва ўз муносабатини билдириб ўтишида “мазмунни муайян шаклда ифодалашга ёрдам қилувчи барча бадий

¹²³ Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати. Фил. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 76.

¹²⁴ Саломов Ф. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 50.

воситаларнинг узвий муносабатини” ҳисобга олган, китобхонга тез етиб боришини кўзлаб иш юритган баёнчи иш услубини назарда тутамиз¹²⁵.

Ўзбек адабиётида бу даврга келиб насрийлаштириш борасида бой ижодий тажриба тўпланган эди. Насрий баённи ишлаб чиқишда ношир Хомуший, Огаҳий, Умар Боқий каби таржимон ва адибларнинг иш услубидан ўрнак олади. Тошкент шаҳридаги қизгин адабий жараён, тошбосма матбааларда мумтоз ва таржима асарларнинг кўп нусхада чоп қилиниши ҳам амалий мактаб вазифасини ўтайди.

“Насри Хамсаи беназир”да мумтоз меросимиз анъанаси давом эттирилган. Баён ношир томонидан киритилган анъанавий ҳамдусанолар ва сабаби таълиф (баён заруратини ифодаловчи изоҳ) қисми билан бошланади. Ўз даври анъаналарини давом эттириш билан бирга насрий баён аввалги баёнлардан бир қанча жиҳатларига кўра ажралиб туради. Мир Махдум даврга хос умумий хусусиятларга таянган ҳолда “Хамса”га ноанъанавий, айрича ёндашади. Бу биринчидан, байтма-байт насрийлаштиришдир. Ўзбек адабиётида бу давргача “Хамса” дostonлари таъсирида яратилган насрий асарлар мустақил характерга эга бўлиб, аслиятга энг яқини ҳисобланган Умар Боқий баёнлари ҳам ўзлаштира баён эди. Шеърый асарларни насрийлаштириш асосан таржима асарларда қўлланиб, ҳижжалаб таржима қилиш эса диний асарларга нисбатан илмий истеъмолда эди. Навоий “Хамса”си устида амалга оширилган бу тажриба ўз даври учун янгилик эди.

Халқ қиссаларида наср билан назм аралаш қўлланади. Назмда битилган шеърый парчалар лирик чекиниш сифатида қахрамонлар руҳиятини очиб бериш, кўнгил кечинмаларини изҳор қилиш, мулоқот алмашиш ва бошқа бир қанча вазифаларни бажаради. “Хамса” сюжетларидаги халқ қиссалари ҳам наср ва назмда ижод этилган. Бу давр ижодкорларининг фикрига кўра “Ўқувчи нукул насрий асар мутолаа этса ёки сурункасига шеърый асар ўқиса зерикади. Шунга

¹²⁵ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш (олий ўқув юрти талабалари учун дарслик). – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 322.

насуру назмни аралаштириб туриш лозим, бунинг ўзгача лаззати бор”¹²⁶. Агар халқ қиссаларида бу одатий ҳол бўлса, дoston бўйича иш юритган Умар Боқий ҳам насрий матнда аслиятни сақлаб, назмий парчаларда ўз ижод намуналарини бериб боради. Шунга кўра “Насри Хамсаи беназир” улардан фарқли равишда фақат насрда ифода этилгани сабабли ҳам баёнчилик қонуниятларига таянган дейишимиз мумкин.

Шеърый парчалар одатда насрий баён қилувчининг танловига боғлиқ ҳолда бериб борилади. Баёндаги энг муҳим фикрларни берувчи, шаклан ва мазмунан гўзал байтлар китобхонга таъсир этишини кўзлаган баёнчи уларни саралаб олади. Садриддин Айний ишида берилган шеърый парча ва насрий тушунтириш А.Ҳожиаҳмедов насрий баёнларида давом эттирилган. Демак, фақат насрда ўқиб, назмни мажбурият юзасидан мутолаа қиладиган китобхон учун ҳар иккисининг бир матн ичида бериб борилиши ҳам маълум бир ижобий натижаларга олиб келади. Китобхон Навоий ижоди билан танишиб, унинг насрий маъносини англаб боради. Ҳолат, ҳаракат, тасвир, тавсиф қисмларида аслият билан қиёслаб, шоирнинг бадиий маҳоратини ҳис қилиб боради.

Соф бадиий асар яратувчиси бўлган ижодкори асар яратиш жараёнида ҳиссиётлар бошқаради, насрий баён ижодкори учун иш жараёнида ақл, тафаккур етакчилик қиладди. Ҳиссиётлар унга Навоийнинг мўъжизакор қалами орқали ўтади. Шу маънода насрий баён қилувчининг ижтимоий мавқеи ҳам баён услубига ўз таъсирини ўтказмасдан иложи йўқ. Дейлик, насрий баён қилувчи шоир билан насрий баён қилувчи олимнинг ифода услуби ўзаро фарқланган. Шоирлардан Умар Боқий матнга ўз ижод намуналарини киритган. Фафур Ғулом шахсиятига эътибор берсак, шоир руҳан Шарқ адабиёти ва дунёсига яқин, форс тилини яхши биладиган билимдон, сўзни юракдан ҳис қиладиган сўз зарғари эди. Ундаги сўздан завқлана олиш ва шу ҳиссиётни матнда бера олиш қобилияти бу борада етакчилик қиладди. Кейинги йиллардаги насрий баёнлар асосан олимлар

¹²⁶ Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 40-41.

томонидан бажарилган. Олимларнинг ишларида ўз менлигини кўрсатиш эмас, асослироқ ифодалаш зарурати етакчи ўринда туради. Уларнинг илми, бадиий асарни таҳлил ва талқин қила олиш, шоир ижодий оламини идрок этиш каби билим захираси дoston матни устида ишлашда кўл келади.

Умар Боқий ва Мир Махдумнинг ижодкорлик фаолиятидаги фарқлардан асосийси – Умар Боқий шоир, ижодкор шахс. Мир Махдум эса ношир. Умар Боқий баён орқали ижодкорлик маҳоратини, Навоий асари фонида ўзлигини кўрсатишга интилади. Мир Махдум эса дostonни тушунтириш вазифасини уддалашни асосий вазифа қилиб олади. Албатта ҳар икки ҳолатда ҳам ижодий ёндашув очиқ сезилади. Бироқ Мир Махдум кўпроқ матн устида ишлагани учун маъно оламидан завқланиш баробарида матнга илмий-танқидий ёндашувини ҳам намоён этади. Сўз билан ишлаб, луғатлар асосида изланади. Шу маънода “Насри Хамсаи беназир”ни Алишер Навоий асарлари матни устида бажарилган дастлабки илмий тадқиқот дейишимиз ҳам мумкин.

Умар Боқий дostonлар сирасидан ишқий-муҳаббат мавзуидаги “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”ни танлаб, енгил ўқиладиган халқона қиссаларга айлантиради. Композицион жиҳатдан ўзгартириш киритиб, насрий сарлавҳаларни қисқартиради. Эркин насрий баён бўлгани учун унда ҳар бир бобнинг композицион қурилиши изчил сақланмаган. Асосий мазмун олингани учун қисқартиришлар кўп (Умар Боқий “Фарҳод ва Ширин”и 47 саҳифа). Маҳзуннинг “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”и тамомила мустақил асар. Сюжетлар йўналишини ўзаро қиёслаш мумкин, бироқ ундан Навоийнинг бадиий маҳорати изларини ахтаришга зарурат йўқ.

“Хамса” дostonларига айрича масъулият билан ёндашган ижодкорлардан бири уйғур адиби Мулла Сиддиқ Ёркандийдир. Агар “Садди Искандарий”да насрий сарлавҳаларни тўлиқ сақлаб қолса, “Фарҳод ва Ширин”да насрий сарлавҳалар ўрнига “Сирлиқ маънилардин ҳикоят қилувчи” тарзида ўз сарлавҳаларини киритиб, боблар бўйича тақсимланишни ҳам аслидагидек қолдиради. Уйғур

халқига дostonни тўлиқ етказиб беришни мақсад қилган таржимон боблардаги барoати истихлoл ва лирик хотимани ҳам сақлайди.

Насрий баён учун дostonлардан тўрттаси танланган. Ижтимоий-маърифий мақсадларга урғу берилгани баённинг қимматини илмий мезонлар қаричида ўлчаш ва баҳолашга асос бўлади. Ўзига хос усулда баён режасини тузар экан, Мир Махдум давр услубига таянди. Шу даврда урф бўлиб, китобхон ўрганган услубга мослади. Китобхон савияси ва эҳтиёжлар даражасида шаклланган баёнда умумий давр услуби кўриниб туради. Ундаги бадий талқин хусусиятлари, дostonларнинг жойлаштирилиши, баён усули, киритмалар ўз даври анъаналарини яққол акс эттиради.

Баёнчининг услуби дostonлар алмашинуви бўйича ҳам ўзгариб турган. Агар “Садди Искандарий” байтма-байт баён қилинган бўлса, “Сабъаи сайёр”да икки хил ифода услуби қўлланган. Қасрлар тасвири, Баҳромнинг руҳий аҳволини тасвирловчи боблар байтма-байт эмас, саралашлар ҳисобига ўзлаштирма услубда берилган, эътибор ҳикоятларга қаратилган. Ҳикоятлар воқеабандликка асослангани учун батафсил баён қилинган. “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” дostonларида руҳий ҳолатлар, ташқи тасвир, табиат тасвири сингари ўринлар кўп бўлгани учун қисқартиришлар нисбатан кўпроқ. Бу ҳолат уларни ўзлаштирма баён дейишга асос бермайди. Сабаби байтлараро саралашлар байт ёки мисранинг оралигида кечадики, баёнда ўша олинган қатор мазмунидан четга чиқилмаган. Баён услуби, сўзларни қўллаш маҳоратидан уларнинг барчаси бир муаллиф қаламига мансублиги сезилиб туради.

Асосий мазмун ёритилган бобларда барoати истихлoл ва лирик хотима насрий матн ички халқасини ташкил этувчи изчилликни таъминлаш мақсадида тушириб қолдирилган бўлса, ахлоқий боблар охириги мисраларига қадар (ибратли хулоса) тўлиқ баён қилинган. Боблар якунида келувчи лирик хотимани сақлаш ҳам дostonлар моҳияти, тузилишидан келиб чиқиб ҳар хил борган. Лирик хотима “Садди Искандарий”да дастлабки бобларда 7-8 байтни, кейинроқ муттасил 6 байтни ташкил этади. “Фарҳод ва Ширин”да 3 байт, “Лайли ва Мажнун”да 2 байтни ташкил этади. Баёнда ушбу хотима

байтлар акс этмай, кейинги бобдаги воқеъликка тўғри боғланиб борган. “Сабъаи сайёр”да лирик хотима берилмай, тўғри воқеълик билан якун топгани уларни бир-бирига боғлашда қулай бўлган.

Ҳар тўрт дostonдаги мазмун, залвор уларнинг насрий баёнларида ҳам сезилиб туради. Жумладан, “Садди Искандарий”даги жиддийлик ўрнини “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” баёнида енгиллик, равонлик эгаллайди, сажъли жумлалар, бадий санъатларнинг сақланиши, назмга эргашиб янги ифода усулларини қўллаш ҳолатлари матн тилининг ширали, ўқимишли бўлишига олиб келган. Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром образлари нутқидаги ҳис-ҳаяжонга тўла риторик сўроқ гаплар, хитоблар, руҳий ҳолатлар тасвири баёнда ўзига хос йўсинда ифода этилган.

Мир Махдум дostonларни байтма-байт баён қилиб борар экан, матн охиригача аслиятга дахл қилмаган, ортиқча сўз қўшмаган деб бўлмайди. Бу ҳолатни аслиятдан чекиниш эмас, кўпроқ матнни равон, насрий матн ички ҳалқасини ушлаб туришга бўлган ҳаракат деб баҳолаш, тўғрироқ бўлади. Мазкур киритмаларни шартли уч гуруҳга бўлиш мумкин: а) бошланмалар; б) анъанавий иборалар; в) сўз бирикмалари.

1. *Алқисса, вақтеки, чун бошланмалари жумлалар аввалида мутгасил қўлланган. Алқисса бошланмаси бирор воқеанинг якунидан сўнг бошқа воқеа бошланишини англатиб, жараёнларни умумлаштиради ва якуний хулоса ясайди. Яъни, қиссадан ҳисса – қабилда воқеалар натижаси қуйидагича бўлди ва шу тариқа бошланди, деган маънони англатади. Насрий матнда алқисса сўзи янги жумла ёки янги бобни бошлаш, аслиятдаги алоҳида, насрий баёнда эса битта бўлимга бириктирилган бобларнинг биридан иккинчисига ўтиш давомида мунтазам қўлланган: Алқисса, Доро оламдин ўтти. Ҳазрати Искандар фармонлади, то Доро подшоҳни жасадини подшоҳона маҳофага солдилар (27).*

Мазкур бошланма баъзида воқеалар чўзилиб, давом этаётган ўринда китобхонни сергаклантиради, диққатини янгилаб, кейинги воқеаларга йўналтиради.

Аммо, чун бошланмалари ҳам жумла аввалида, зидлов маъноларида ишлатилади: *Аммо бу халқ орасида шоҳлиққа лойиқ сазовор киши йўқ. Магар бир одам бордур, аммо халқнинг ичидин қочиб бир ажиб ҳолатдадур, тирик одамлар орасида юрмас* (12).

Чун ул элчи Искандарни кўрди, ҳайбатидин оззидақи сўзи унутулди ва бўйи тол яфрогдек титради ва ер ўфуб дуо ва сано ўқуди (22).

Вақтеки бошланмаси жараёнлардаги вақт меёърини ва сарҳисобини англатиб, қаҳрамонлар муносабати юз бераётган вақтни назарда тутати. Жумладан, қуйидаги жумлада воқеа рўй бериши кутилаётган вақтга ишора қилмоқда: *“Вақтеки, бу номам санга етса биладурманки, санга қиёмат қойим бўлғай ва тириклик ва аччиғ ўлум тотлиғ билинғай, эй мушфиқ онам. Вақтеки, сан жаҳон аҳлини оқили ва онаси турурсан, керакки, манга келган қазога ризо бергайсан, кўнглунгни мандин узуб, Худои таолога боғлагайсан”* (93).

Айрим ўринларда насрий баёндаги андоғки – дostonдаги нечукким, чун – чун, алқисса – маалқисса сўзлари ўрнида ҳам қўлланган.

2. Анъанавий иборалар ҳам дoston матнидан чекиниш эмас, балки уни ўз даври китобхонига қулай усулда етказиш мақсадида киритилган. Шундай фаол сўзлардан бири зор-зор чун абри навбаҳор йиғлади ибораси бўлиб, қаҳрамоннинг баҳор ёмғирларидек кўз ёшлари оқди, маъносини ифодалайди. “Садди Искандарий” баёнида мазкур сўз қуйидагича қўлланади: *“Ҳазрати Искандар Дородин бу сўзларни эшитиб мотамийлардек фарёд ва фигон қилди, яқосини чок қилиб тожсини бошидин ерга ташлади. Зор-зор чун абри навбаҳор йиғлаб айдики: “Етти иқлим подшоҳи тирик бўлсун, бу жаҳон анингсиз бўлмасун”* (27).

Дostonда бу сўз қуйидагича ифодаланган:

Яқо йиртибон, тожсини ташлабон,

Деди, – зор йиғлай бу сўзни бошлабон,

Ки: “Бўлсун тирик етти кишвар шаҳи,

Жаҳон бўлмасун бир дам андин тиҳи (693).

Достон матни билан иш кўраётган ношир асосдан андоза олиб, уни халқ ўрганган анъанавий усулда қўллайди. Бу билан баённинг тилини равон, ўқимишли қилишга эришади.

3. Матнда ўрни билан берилган манзил мароҳил тайъ қилиб бирикмаси форс-тожик тилидан ўзлашган бўлиб, “муайян манзиллар ва йўллари босиб ўтмоқ” маъносини англатади: “*Алқисса, ҳама подшоҳлар Румга яроғ қилдилар, манзил мароҳил тайъ қилиб равон бўлдилар*” (27). Достонда унинг ёзма адабиётга хос шакли қўлланган:

Неким шаҳ деди, иттифоқ эттилар,

Бори Рум азмин яроғ эттилар.

Манозил битиб, бўлдилар жазми кўч,

Кўпуб ҳар тараф қилдилар азми кўч (582).

Аслиятдаги манозил сўзи муаллифда ушбу сўзни қўллашда асос бўлган ва Навоий байтларидан англашилган мазмунни ўқувчига таъсирчанроқ, қизиқарлироқ етказиб беришга интиланган.

“Фарҳод ва Ширин”да қўлланган қуйидаги ибора ҳам шоирнинг халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланганини кўрсатади:

Кўруб шаҳзода андоқ турфа аҳвол,

Таҳайюр бармогини тишлаб - қолиб лол (180).

Насрий баёнда “*Шаҳзода уларни кўруб, ҳайронлиқ бармогини оғзига тишлади*” тарзидаги кучли даражада ҳайрон қолиш ҳолатини ифодаловчи *ҳайрат бармогини тишлади* ибораси халқ оғзаки ижодида кенг қўлланган.

3. Мурожаат қилинаётган шахснинг мансаби, унвони, шахсини сифатловчи сўзларни ҳам нисбатан содда муқобилларига алмаштириб боради. Қаҳрамонларнинг исми ўрнида қўлланувчи ҳурмат маъносига сўзлар Навоий ижодида сайқалланиб, юксак бадиият даражасига кўтарилган. Масалан, Ширинга “*хўблар шоҳи*”, “*малоҳат авжсининг моҳи*”, Лайлига “*зули шакарханд*”, Фарҳодга “*фаррухи нодир*”, Мажнунга “*ишқ аҳлининг султони*”, Искандарга “*шаҳи навжавон*” каби сўзларни ишлатадики, булар қаҳрамонларни таъриф ва тавсиф қилишга ҳам хизмат қилади. Жумладан, уларнинг насрий баёнда қўлланишига эътибор берамиз. “Садди Искандарий”да:

шаҳаншоҳи гетиситон – *шаҳаншоҳи муаззам*, жаҳондори дарёзамир – *жаҳонгири равшанзамир*, фаррухойини фархундарой – *муборакрӯй*; “Сабъаи сайёр” да комрони лутфнамо – *шаҳоншоҳи муаззам*; “Фарход ва Ширин” да: *хўблар шоҳи – хўблар султони* каби соддалаштириб борар экан, баъзида уларнинг бошқача кўринишларини ҳам қўллаб, хитоб ва мурожаатларни жумладаги ўз ўрнида қолдиради.

Мир Махдум “Хамса”нинг сажъ асосида тузилган насрий сарлавҳаларида Навоий услубини, асарнинг аслий хусусиятини сақлайди. Умар Боқий ва бир қатор ижодкорлар асосий матнни ҳам сажъ асосида беришга интиланлар. Огаҳийнинг таржимонлик маҳоратини тадқиқ қилган Н.Комилов¹²⁷, Умар Боқий ва Ғафур Ғулом насрий баёнларини таҳлил қилган Ғ.Саломов¹²⁸ таржима ва табдилда баёнчилар сажъни қўллашга мажбур эмаслигини таъкидлайдилар. Сабаби сўзларни сажъ асосида бериш алоҳида ижодкорликни тақозо этади. Насрий баёнда ҳам ўрни билан жумлалар сажъланиб келган. “Садди Искандарий” ва “Сабъаи сайёр” дostonлари насрий баёнларига нисбатан кейинги икки дostonда сажъли жумлалар кўпроқ. Жумладан, “Лайли ва Мажнун”нинг насрий баёнида куйидагича қўлланади: “*фироқимда қаро кунларни кўрган ва қаро мунгларни тортгон, ҳажрим ўтида куюб кул бўлгон, гамим ништарини жонимга урган, ишқимда телба занжирини бўйнига солгон, қўтос қуйругин белига боғлаган ҳолингиз нечукдир ва хиёлингиз нимадур*” (28).

Ушбу жумлалар дostonда куйидагичадир:

*Эй фурқатим ичра гар ёғиб тош,
Минг тош ебон яшурмайин бош!
Эй ҳажрим ўтида гар бўлуб кул,
Ҳар шуъла кўрунубон унга гул!
Эй хори гамимни жонга ургон,
Гулбонгин анинг жаҳонга ургон!
Эй силсилаи жунун элингда,*

¹²⁷ Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 76.

¹²⁸ Саломов Ғ. “Фарход ва Ширин”: табдил, таржима, талқин / Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 139.

*Дад қўйруғидин расан белингда.
Холинг недурур фироқим ичра?
Фикринг недур иштиёқим ичра? (410).*

Баён қилувчи жумлани сажъ асосида бериш учун мисралардан бир нечасини тушириб қолдирган. Сажъни ҳосил қилган *қўрган, урган, солгон* каби сўзларни қўллашда асосни аслиятнинг ўзидан олган.

“Фарход ва Ширин”да қуйидаги мисраларга эътибор қаратамиз:

*Қилиб тунни ёруғ, кунни қаронгу,
Судин ўт ёндуруб, ўтдин сепиб сув.
Кўкартиб шуълалиқ ўтдин сипандон,
Олиб ўргамчи тўри бирла сандон (176).*

Насрий баёнда: “*Ёруғ кундузни қаронгу қилиб, қаронгу кечани ёруғ қилиб, сувдин ўт чиқариб, ўтдин сув чиқариб, ўт шуъласидин гуллар ундуруб ва ўргамчи тўридин сандонлар осиб кўргузур эрди*” (4).

Аслиятда айнан сажъга мувофиқ келувчи сўзлар сиртдан сезилмайди, бинар оппозицияга киришадиган қисқа матндан сажъни ҳосил қилиш нисбатан қулай. Яна шу ўринда Ширин тилидан айтилган “*Аmmo бу номадур, ман заиф хаста, дилбаста, қадамшикастадин, малоллик қалъасида қолгон, маҳбуби жонидин айрилгон*”, каби жумлаларнинг дostonда

*Ки яъни мен заифи хаста жондин,
Малолат қалъасига посбондин.
Сангаким қалъанг ўлмиш кўҳи андуҳ,
Ғами дарду фироқинг кўҳ то кўҳ (293),*

тарзида ифода этилганини кўрар эканмиз, сажъли жумлалар баъзида Навоий сўзларидан завқланиш, илҳомланиш ва баёнчининг бадийий маҳорати натижасида юзага келганини кўрамиз.

XVIII-XIX асрда урф бўлган “халқ насри услубини яхши билган”¹²⁸ муаллиф Навоийга эргашиб, XV асрга хос сажъланиб

¹²⁸ Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 138-139.

келган сўзларни ўз даврига мослаштирар экан, жуда ҳам содда эмас, бадий гўзаллигини сақлаган сажъ кўринишини кўллашга муваффақ бўлади.

Насрий баён матни жимжимадор насрчилик услубида ва боғловчиси орқали боғланиб боради. Аслиятдаги сўзларни содда муқобилларига алмаштириб борар экан, баъзида айнан қолдирадики, бу ҳолатни мисралар мазмуни чиқмай қолади деган ҳадик маъносида ёки Навоий сўзлари таҳини бузмаслик сифатида ҳам тушуниш мумкин.

Фарҳоднинг ўлимига сабабчи бўлган жодугар кампир таърифида “Арбоғ била отага қизини, ўғулга онасини бурур эрди” жумласидаги авраш, ҳийла маъносини англатувчи *арбоғ* сўзи аслиятда йўқ. Яна Баҳром тарихи бошланар экан “*гўёки Озари буттарошдин ҳазрат Иброҳим алайҳиссалом тугулгондек эрди*”, Искандар тарихи ҳақида “*муни воқеаси Фиёс ул-луғат*”да мазкурдурур” дея изоҳлаб ўтиши унинг дoston матни билан ишлаш жараёнида луғатлар, илмий, бадий, тарихий асарларга ҳам мурожаат қилгани, илмий тафтиш ва саралаш ишларини олиб борганини кўрсатади.

Баён муаллифининг бадий маҳорати ва ўзига хос иш услубидаги ажралиб турадиган бир қанча хусусиятни қайд этиш лозим. Улардан биринчиси, матн замиридаги пинҳон маънонинг англаниши ва талқин қилиниши. Ноширнинг маънони англаши ва уни насрда талқин этиш даражаси бугунги кун навоийшунослиги учун биздан юз йил муқаддам яшаган китобхон Навоийни қанчалик тушунган ва қабул қилган, улар матнни талқин қилишда қандай тамойилларга таянган, қайси моҳият етакчилик қилган, ўз вақтида барқарор бўлган қиравлар кейин нега ўзгарди, деган кўплаб саволларга маълум маънода жавоб беради.

Жумладан, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”ни баён қилиш давомида ношир улардаги тасаввуфий маънони тўғри англаган. “Фарҳод ва Ширин”да Сукрот сўзларидан англашилган маънони тўлиқ ифода этган. Фарҳод босиб ўтадиган йўл, маҳбуби ҳақиқийга етишиш йўлидаги қийинчиликлар, таърифу тавсифларни бериш асносида услубига кўра маънони очиброқ бериши билан

тагмаъно юзага чиқиб, янада англашиларли ҳолатга келган. Сукрот тилидан айтилган қуйидаги мисраларга эътибор берамиз:

*Ки ондин бир нафас гар бўлсанг огоҳ,
Кўп ортуқроққи минг йил бўлгосен шоҳ* (220).

Насрда: “Агар андин бир лаҳза хабардор бўлсанг, минг йил подшоҳлиқ бўлгонингдин санга беҳроқдур” (16).

Матнда илоҳий ишққа ишора қилинаётгани маълум, баёнда ҳам тўғри талқин этилган. “Лайли ва Мажнун” баёни муаллиф фикрлари билан қуйидагича яқунланган: “Бу орияти дунё қолди, ҳеч кимга вафо қилмади. Мундин маълум бўладурки, оқиллар бу фоний, бевафо дунёга кўнгил боғламагайлар. Кўнгилларини маҳбуби ҳақиқийга боғлаб, муродларига етгайлар. Неча кунлук умрларига мағрур бўлмагайлар” (48).

Кўринадики, ношир дoston замиридаги маънони яхши англаган ва тўғри талқин қилган. Мустақилликдан сўнг ўрганилаётган тасаввуфий талқинлар юз йил олдинги китобхон учун бадий асарни тушуниш, мушоҳада қилиш ва талқин қилишда улар биздан кўра Навоий даврига руҳан яқин эди, деган фикримизни асослайди.

Адабиётшунос Қ.Эргашев “Лайли ва Мажнун” талқинларида Лайли мактаб домласининг кизи дея янглиш берилгани, Мир Махдум чалғимасдан унинг отаси қабила подшоҳи деб тўғри берганини таъкидлайди. Шунга кўра, мазкур насрий баён “Навоий дostonларининг насрий баёни сифатидагина эмас, балки ўзига хос талқини, уларни тўғри тушуниш ва англаб етишда ёрдам берувчи ўзига хос манба сифатида ҳам аҳамиятга эгадир”¹²⁹.

Матндаги нозик ўринларнинг тўғри ифода этилиши ҳам китобхонга дoston мазмунини англатишда катта аҳамиятга эга. Жумладан, “Сабъаи сайёр”даги қуйидаги мисрани оддий китобхон талқинни ўқигандан сўнг тушуниб етади:

*Ким наво топти баски нозу наим,
Секиз учмоқ киби ети иқлим* (485).

¹²⁹ Қодиржон Эргаш. Насри Хамсаи беназир / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009. 18 декабрь. № 51.

Насрий баёнда: “*Етти иқлимни беҳиштга ўхшаб ясади*”, - дея берилган. Сўз Баҳром учун атаб қурилган қасрлар устида бормоқда. Учмоқ сўзи – ужом, яъни, жаннат. Етти сарой худди жаннатга ўхшаб ясалди, деган маъно англашилмоқдаки, баёнда *секиз* сўзи тушиб қолган бўлса-да, берилиши керак бўлган маъно айтилган.

Яна қуйидаги ўринда ҳам ишора қилинаётган маъно юзага чиқарилган:

*Кўрдилар г'ор ичинда бир айвони,
Кўҳкан тешаси қозиб они (537).*

Насрий баёнда: *Г'ор ичида бир айвон кўрдик, гўёки шаҳзода Фарҳод қўф'оргондек*” тарзида талқин этилган. Бу ўринда “*Кўҳкан тешаси*” орқасида турган маънога аниқлик киритилмаса, китобхон фақат теша билан қурилган айвон маъносини тушунади. Фарҳоднинг тешаси билан қазилган г'орга менгзалиши тоғдаги айвоннинг маҳобатини янада кучайтиради.

“Сабъан сайё”даги бешинчи ҳикоятда фарзандларини излаб йўлга чиққан, йигитларидан ажралиб ов асносида Жобир қўлига тушиб қолган Навдаршоҳга нисбатан қўлланган қуйидаги мисраларни оддий китобхон англаб етиши қийинроқ:

*Борса шатранж шоҳининг сипаҳи,
Кўрки, борму ҳисоб ичинда шаҳи (570).*

Насрий баёнда “*Шатранжни ҳам шоҳи сипоҳидин айрилгоч, пиёдани, шоҳни фарқи йўқдур*”, - дея шоҳнинг ҳолатини очиб беради. “Фарҳод ва Ширин” достонидаги “*Агарчи арса холи қолса мутлақ, Тутарму анда шоҳ ўрнини байдақ*” мисраларининг маъносини ҳар қандай китобхон байт маъносини илғаб ололмайди. Матнда биринчи мисрадаги фикр иккинчи мисрада тўлдирилмоқда. Насрий баёнда “*Шатранж тахтаси ҳар қанча холи бўлса ҳам шоҳ пиёда бўлмас*”, тирзида ифода этилган. Байтдаги *арса, байдақ* сўзларининг луғатдаги маъносига эътибор берилса, сўзлар яхши анланган ва талқин қилинганини кўрамиз.

Иккинчи хусусияти шундаки, матнда пинҳон ёки ишора қилиб ўтилган ўринлар аниқлаштирилган. Бу ҳолат ҳам ўз ўрнида китобхонга қулайлик яратади.

Маълумки, дostonларда кутилаётган тафсилотлар керакли шароитда, вазиятда юзага чикиб боради. Бу китобхонни асарни янада диққат билан мутолаа қилишга чорлайди. Насрий баёнчи Навоий билан изма-из борар экан, шоир озгина сирли қилиб ёки қисқарок тўхтаб ўтган ўринларда адибдан ошириб, кенгрок тўхталиб ўтади. Жумладан, Искандар тарихи ҳақида Навоий унга қисқарок тўхташини айтади:

*Ва лекин бу дафтарда гунжойиши,
Эмас сиққудек борча оройиши.
Заруратдин алқисса ҳар хол ила,
Анинг қиссасин сурдум ижмол ила (670).*

Ношир шу ўринда “зарур то мужмалроқ баён қилармиз” дейдию, бироз тўхтаб, Искандарнинг туғилишига оид маълумотларни бериб ўтади. Жумладан, шоҳ Баҳром ҳақидаги қуйидаги мисраларга эътибор қаратамиз:

*Икки шер олидин чу тож олди,
Отаси мулкидин хирож олди (484).*

Насрий баёнда янада аниқроқ “Отаси Яздижард ўлгандан кейин подшоҳлиқни Хисрав била талашиб, икки шер орасидин тожни олди”, – дея бериладики, ношир баён давомида тарихий маълумотларга, хусусан, Навоий таянган манбаларга суяниб ҳам иш юритгани кўринади. “Сабъаи сайёр”даги еттинчи ҳикоятда Дилоромнинг хожаси тилидан ҳукмдорга қарата айtilган “Ҳаққи қилди ягонаи офоқ, Жуфтидин доғи айлади тоқ”, – дея айtilган жавобда ҳам баён муаллифи “Ҳосилаи сўз будурки, бу қизим эрга чиқмоқни бир кунидин ўтгандур”, тарзида унинг турмушга чиққанини айтиб изоҳлайди. Айрим ўринларда эса воқеани тезкор баён этишга шошилади.

*Ато жўнг ичра қолди тортибон вой,
Ўзул заврақда бўлди баҳр паймой.
Арога тушти андоқ айру тушмак,
Ки мумкин бўлмас андин сўнг кўрушмак (229).*

Жумладан, насрий баёнда қуйидагича ифодаланган: “Хоқон оҳ ва фарёд қилиб катта кемада қолди, Фарҳоднинг заврақи дарё ичинда ўт ёқилгондек юруб кетти. Хоқон билан Фарҳоднинг орасига анда

жудолиг туштики, мундин кейин қиёматгача кўрушмак мумкин бўлмас эрди” (34).

Достонда “қиёмат” сўзи қўлланмаган. Фарҳод ва отасининг энди кўруша олмасликлари айтилмоқда. Китобхон Фарҳоднинг қайтиб келишига умид боғлайди. Баёндаги “қиёмат” сўзи бу умид эшигини бекитиб, Фарҳоднинг кейинги тақдирини бир сўзда маълум қилади-кўяди. Унинг воқеаларни бўрттиришга мойиллиги “олтин байза” можаросидаги Искандарнинг Дорога берган жавобида ҳам кўринади.

Баён қилувчининг бадиий маҳорати янги поэтик топилмалари эмас, фақат ва фақат Навоийни англатиш билан юзага чиқар экан, бу жиҳатдан насрий баён мукамал, барча талабларга тўлиқ жавоб беради, дейиш ҳам тўғри эмас. Юқоридаги таҳлиллар насрий баёнчининг бадиий маҳорати юқори даражада деган хулосани бермайди. Матнда маромига етмаган ўринлар, мазмун бошқачароқ кўчган жумлалар талайгина. Эътиборни тортадиган биринчи жиҳати, “Садди Искандарий”га нисбатан кейинги достонлардаги қисқартиришларнинг кўплиги. Навоий назмидаги энг гўзал мисралар баёнда қандай тикланган деган саволлар айрим ўринларда очиқ қолади. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин”да достонида Хисрав билан Фарҳоднинг мунозарасида қисқаришлар анчагина. Қуйида савол-жавобдан парча келтирамиз:

Бас, Хисрав Фарҳодга боқиб сўз бошлади, айдики:

Эй девона, сан қайдин бўлурсан?

Фарҳод айди: Девона ватандин хабардор бўлмас, деди.

Хисрав айди: Хунаринг на турур?

Фарҳод айди: Ишқ ичра девоналиқтирур.

Хисрав айди: Бу хунардин касб рўзи бўлмас.

Фарҳод айди: Ишқ бўлса яна касб керак эмас, - деди.

Хисрав айди: Ишқ ўтидин афсона айғил.

Фарҳод айди: Ишқ ўтида куймаган киши ул афсона нишонасин ҳам тофолмас (70).

Мисралардан атиги 20 мисра танланган. Бу ўринда баёнчининг вукти, нашр имконияти масалаларини ҳам инобатга олишимиз зарур бўлади.

Анъанавий кассаларда аёллар тасвири ўта муболага билан деярли бир-бирига ўхшаш тасвирланади. “Насри Хамсаи беназир”да ҳам муаллиф аёллар тасвирида – Ширин, Лайли, Чин гўзали, Дилором тасвирида аслиятдаги тасвирларни кискартиради, ёки уларнинг ўрнига халқ кассаларидаги анъанавий тасвирларни қўллайди. Жумладан, “Сабъаи сайёр”даги Навдаршоҳнинг қизи Меҳр тасвирдан иборат 8 байт ўрнига “*Қадди сарви озод, сочи каманд, оғзи гунча эрди*”, - деган жумла билан кифояланади.

Масалан, Дилором таърифи куйидагича ифода этилган: “*Сарви озоддек қадди, офтобдек юзи, қошида ифор сочлари эзма-эзма ерга тегубдур. Кўзлари хўтан кийиги кўзларидек. Лаблари лаъл, рухлари қизил гул, оғизлари писта, тишлари дур, оғиз суйи обиҳаётдек. Қулоқлари сузуклукидин қулоқига солгон дур юлдуздек кўрунур ёки ой қошида ҳулкар юлдуз била тургондек кўрунур*” (7).

Мазкур таърифлар Дилоромнинг уч йиллик хирож бадалига олиб келиниши ва Баҳром олдига пешвоз чиқиши саҳнаси бўлиб, бу лавҳадаги ҳар бир ҳаракат-ҳолат баёнда жуда қисқа берилган. Ширин тасвирида ҳам матндаги саралашлар ҳисобига тасвирлар кискартирилган.

Албатта, матнда мисралардаги барча тасвирий ифодалар тўлиқ сақланмаган. Улар аслиятга киёсланмаса сезилмайди, чунки муаллиф жумла тузилишида узилишларни сездирмай улаб юборган.

Матн аслиятга эргашиб, байтлар ичида ҳаракатлангани учун баъзи ўринларда жумлалар қисқароқ эканлиги кузатилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам муаллиф матнни яратишда ўз даври услубига, тажрибасига таянган. Жумладан, жимжимадор образли тил билан ифода этилган ўринларда насрнинг бой имкониятлари кўрамиз: “*Ҳазрати Искандарни дафн қилдилар. Тийра туфроқни багрин чок қилиб, Искандардек офтобни туфроқ остига ёшурдилар. Бу кўҳна жаҳонни раҳми йўқ турурки, қанча равшан офтоб ҳам бўлса охири туфроқга ёшурур. Ҳазрати Искандарни нуроний танларини тийра туфроқга қўмуб, ани мазорини юз туман ясоқ била ясадилар*” (100).

Мулло Азим Тошкандий таржима қилган “Искандарнома”нинг тил хусусиятларига эътибор берамиз: “*Алқисса, Искандарнинг*

*васиятларига мувофиқ Искандарияга элтуб, гулоблар бирлан гусл қилдуруб, тийра туффроқни хок қилуб, офтобдек Искандарнинг туффроқ булутин тегига пинҳон қилдилар*¹³⁰.

Ҳар икки муаллиф ҳам асос матн негизида ҳаракатланмоқда. Мулло Азим Тошкандий таржимаси кўпроқ давр талабига кўра эркин таржима. Мир Махдум эса эркин эмас, изоҳловчи услубни танлангани учун байтлараро жумла қолипидан чиқиб кетмайди.

Ижодкор гарчи асар доирасидан чекинмаса-да, баён ортидан унинг “мен”и сезилиб туради. Насрий баёнларни мутолаа қилиш давомида эски шаҳар хонадонларидан бирида, Навоийнинг шоҳ асарини меҳр билан қўлига ушлаб, кечалари сандал атрофида, шишачироқ ёки шам ёруғида мижжа қоқмай, мураккаб жумлалар устида бош қогириб, қалб кўрини сатрларга сингдираётган, ўрта ёш бир зиёли киши кўз олдимизда гавдаланади. Матн услубига тушиб, тушуниб олган киши унинг баён ортидан нималарни ўйлаётгани, нималарни беришни режалаштираётганини ҳис қилиши мумкин.

Олим Ғ.Саломов услубан эскирган бу каби табдил ва таржималарни нашр этиш ва уларни ўрганиш тарафдори. Хомушийнинг иш услуби табдил ва таржималар устида ишлаётган ижодкорлар, илмий тадқиқотчилар учун намуна бўлиб хизмат қилишини уқтиради.

Баён муаллифининг насрий ифода этиш маҳорати, замондошлари манфаатидан келиб чиқиб қўллаган турли усулларини таҳлил қилиш натижалари қуйидаги хулосаларни билдириш имконини беради:

Мир Махдумнинг иш услубини Мулла Сиддиқ Ёркандий, Умар Ёқий, Маҳзунларнинг насрий табдиллари қаторида ўша даврда тошбосмада нашр этилган қатор халқ қиссалари, араб, форс-тожик тилларидан қилинган таржима асарлар услубига ҳам қиёслаш мумкин. Чунки у Навоий назмидаги сержило тасвири китобхонга етказишда халқнинг дилига яқин бўлган асарлардан ҳам муайян услуб, йўналиш олди.

¹³⁰ Искандарнома. Форс тилидан Мулло Азим Тошкандий таржимаси. – Тошкент, 1332. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Тошбосма. Инв № 3083. – Б. 506.

Алишер Навоий ижод жараёнида замонаси ва ўзигача бўлган Шарқ адабиётининг ижодий методидан фойдаланган бўлса, баён муаллифи ҳам ўз даври анъаналари, усулларидан унумли фойдаланди, давр услубига таянди, бироқ унинг алоҳидалигини таъминлаш учун наср ва назм усулидан эмас, бир хил насрий ривоя қилиш услубини танлади. Қадим насрий асарлар услубига хос бошланмалар, иборалар, сўз бирикмалари матн ички ҳалқасини ушлаб туриш ва изчиллигини таъминлаш, китобхонга қулай ва оммабоп усулда етказиб бериш мақсадида киритилди.

Баён жараёнида айрим байтларнинг қисқартирилиши, айрим сўзларнинг акс этмай қолиши салбий хулоса чиқаришга сабаб бўлмайди. Ижодкорнинг маҳорати тўрт дostonни битта асосий мақсад йўлида бирлаштира олганида ҳам кўринади. Ижодий жараёнлар, тинимсиз изланишлар жараёнида пишиб етилган ношир байтлардаги энг нозик ўринлар, ишораларни ҳам илғай олди, диний-тасаввуфий мазмунни тўғри англаб, уларни беришда китобхонга янада аниқ, тушунарли йўсинда талқин этди. Матн замиридаги маънонинг тўғри талқин қилиниши ноширнинг етук таҳрир ва тасниф эгаси, ижодкор эканини кўрсатади. Унинг қадимий ва ишончли нусхалар асосида тайёрлаган насрий баёнларидан хулоса чиқариб, ношир чоп этган қатор мумтоз асарлардан ҳам мукамал нашрларни тайёрлашда фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

3.2. Насрий баён матнининг семантик-структурал таҳлили

Матн таҳлилида структурал-семиологик ёндашув алоҳида қайд этилади. Семиотика тушунчасининг ўзи ҳам матн таркибидаги китобхонни жалб этадиган марказий сўз ва маъно қатламининг мавжудлиги, шу маъно ўқувчини топиши, тортиши, таъсир этишини ўрганади. Семантик-структурал таҳлил учун Алишер Навоий бадиий маҳоратининг юксак маҳсули бўлган “Ҳамса” дostonларининг ҳар бири йирик тадқиқот объекти бўла олади. Ўтган йиллар давомида бешликдаги дostonларнинг маъно юкига кўра жойлашиш ўрни яхлит тарзда, дostonлар ва бобларнинг мазмунига кўра семантик-

структурал ўрни ва вазифаси тадқиқотларда турли даражада таҳлилга тортилган. “Ҳайрат ул-аброр”даги фалсафий боблар ва ҳикоятларнинг тузилиш тартиби, “Сабъаи сайёр” ҳикоятлари, “Садди Искандарий”даги фалсафий-ахлоқий боблар, асардаги Арасту билан Искандар суҳбатининг берилиш ўрни, уларнинг асар мазмунини очишдаги вазифаси, Искандар ва гадо суҳбатидан иборат кичик парчанинг бутунни англатишдаги структурал вазифаси каби масалалар олимларнинг доимо эътиборини тортган. Уларни таҳлил қилиш орқали асарнинг маъно кўламдорлигини очиб боришга интилганлар. Баъзида шоир айтмоқчи бўлган ғоя икки мисрада ҳам берилади.

Тадқиқот иши аслият ва насрий баён ўртасидаги қиёсий таҳлилдан иборат бўлгани учун баёнда ўша семантик-структурал таркибнинг қанчалик сақлангани ва қай даражада етказиб берилганини текшириш лозим бўлади. Кузатишлар, одатда қисмдан бутунга ёки, аксинча, бутундан қисмга қараб боради. Бу ўринда “Хамса”даги кетма-кетлик *бешлик* → *достон* → *боблар* → *байтлар* → *мисралар* → *сўзларга* қараб боради. “Хамса”да образларга сингдирилган фазилатлар, барча таърифу тавсифлардан сўнг ярқ этиб юзага қалқиб чиқадиган шундай ўринлар борки, улар асар семантик-структурасида катта аҳамият касб этади. Бошқа адибларга нисбатан олам ва ундаги инсон, инсон ва унинг ахлоқини шакллантириб, йўналтириб турувчи, инсон кашфиётчиси, туйғулар, ўхшаши йўқ поэтик топилмалар ихтирочиси бўлган Навоий ижоди бундай таҳлиллар учун бой ва туганмас манбадир. Шу маънода “Хамса” матнидаги мураккаб ва маъно қатлами чуқур таркибий қурилманинг насрий баёнда қайта тикланиш ҳолатини ўрганиш баённинг қимматини ҳам белгилаб боради.

“Ҳақиқий бадий асар – мукамал, мураккаб таркиб (структура). У матн тарзида яратилади. Маънонинг пишиқ-пухталиги аввало санъаткор истеъдодига, айтмоқчи бўлган гапининг ҳаққонийлигига, сўзларга юклатилган маънонинг салмоғига, маромнинг товланиши,

тусланишига боғлиқ”¹³¹. Насрий баён матни шу мақсадда текширилганда, ундаги етакчи сўзларнинг қай тарзда сақланиши, аслиятдан кўчиб ўтиш жараёнида матн тузилмасидаги ўрни ва тикланиш ҳолатига эътибор қаратиш лозим бўлади. Матн тузилишидаги етакчи ғояни ташийдиган байт ёки сўз матндаги бошқа қисмларнинг қийматини пасайтирмайди. Барча қисмларнинг асар структурасида ўзига хос ўрни, маъно кўлами, вазифаси бор.

Шеърый сатрдаги структурал таркиб маънони сақлаш шарти билан насрий жумлада ўзгаради. Аслида Навоийнинг мантиқан тугал фикрини ифодалаётган байтдаги етакчи маънонинг жозибаторлиги шеърый либос кийгани билан янада кучли оҳанг касб этади. Насрий баён алоҳида мутолаа қилинганда камчиликлар сезилмайди. Қиёсий таҳлилда баёндаги камчиликлар аниқ кўринади.

Матнга бутунликдан кириб келадиган бўлсак, “Хамса”нинг анъанавий тартиби ноширнинг режасига кўра ижтимоий-маърифий мақсадлар йўлида ўзгартирилгани, кириш ва хотима бобларнинг танланиши, боблар тузилишидаги ўзгартиришлар сабаблари юқоридаги бобларда изоҳланди. Бобларни саралаш ва қайтадан шакллантиришда баён муаллифининг ижодий мақсади давр услубига таянган ҳолда ёритилди. Насрийлаштиришда фақат сюжетни баён қилиш ўта жўн ва қуруқ маълумотдан иборат бўлиб қолади. Сюжетни бойитиб турувчи қисмлар матннинг бўёқдорлигини таъминлайди. Насрий баён фақат сюжет баёнидан иборат эмаслиги матний таҳлил учун мувофиқ келади.

Сюжет йўналишига кўра фарқланувчи ва ўзаро бир-бирини тўлдирувчи боблардан таркиб топган “Сабъаи сайёр” достонининг насрий баёнда ифода этилишини кўриб ўтамиз.

“Сабъаи сайёр” достонининг муқаддима қисмлари уларга юклатилган маъно юкига кўра катта салмоққа эга. Анъанавий ҳамд ва наътлар, устозлар таърифи билан биргаликда Баҳром образига доир мулоҳазалар китобхонга Навоий қандай асар яратиш режасини тузгани ҳақида маълумот бериб, достонга олиб ўтади. Насрий баёнда

¹³¹ Расулов А. Структура ва структурализм. Илмий-адабий мақолалар. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 44.

эса китобхон мутолаани тўғри Баҳром воқеасидан бошлайди. Баҳромнинг ҳаёти ва қасрлар тасвиригача бўлган боблар яхлит битта бобга бириктирилган (XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX боблар). Яъни, насрий баён Баҳром ҳаёти, ўртада ҳикоятлар ва яна Баҳром ҳаёти баёнидан иборат. Асар тўқимасида ўзига хос ўринга эга бўлган қисмларнинг сақланишига эътибор берилса, қисқаришга учраган ўринлар талайгина эканлиги маълум бўлади. Жумладан, салкам 36 байтни ташкил этувчи Дилором таърифи жуда қисқа берилган. Воқеъликни бойитиб, образларнинг руҳиятига севги изтиробни, айрилик дардларини бағишлаб, ҳароратли мисралар орқали китобхонга таъсир этувчи асарларда севикли ёр тасвири катта аҳамиятга эга. Баён учун тортилган дostonлардаги барча аёллар тасвирида қисқартиришлар кўпроқ. Бу ўринларда ношир баёнда қиссага хос услубни қўллаб, беш-олти жумлада қисқа таърифни бериш билан чекланган. Баҳромнинг Дилоромдан ажралгани ва руҳий изтиробларини ифода этиб, асардаги драматик руҳни кучайтирувчи мисраларда ҳам баён тезлашган. “*Танидин баски узди паргола, Дард богида очти юз лола*” каби ошиқнинг безовта ҳолатини, дардини кўрсатувчи ўринлар, ўз тилидан айтилган нолаю фарёдлари қисқарок олинган. Бу ҳолатни ношир яшаган муҳит ва китобхон савиясига монанд нисбатан тез қабул қилиш мумкин бўлган асар ҳолатига тушириш дея талқин қилсак, тўғрироқ бўлади.

“Саъбан сайёр”да “ранглар гармонияси Баҳром, Дилором ва етти ҳикояга кирган образларни яратишда муҳим бадиий воситалардан бири вазифасини бажарган ва асар мазмунини чуқурроқ ифодалаш учун хизмат қилган”¹³². Дostonдаги қасрлар тасвири, Баҳромнинг руҳияти ва ҳикоят эшитган бобларини Навоийнинг кўзлаган муддаоси, асар структурасидаги маънодорлик кўлами бўйича тушунсак, насрий баёнда бобларнинг ўзгаришга учраганини алоҳида талқин қилишга тўғри келади.

Ҳар бир ҳикоятдан олдин келувчи бобнинг ҳажми кичик, низифаси эса жуда катта. Асар структурасида юзага чиқиб борувчи

¹³² Ҳасанов С. “Саъбан сайёр” бадииятига доир / Алишер Навоийнинг адабий маҳорати мисаллари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 82.

етти рангдаги етти қаср, етти ҳикоятга ўтиш йўли айни шу бобдан бошланиб, бош мавзу билан ҳикоятлар мазкур боб орқали ўзаро боғланади. Китобхон ҳам қасрлар рангини айнан шу бобдан англайди. Бобда ўз маъносида қўлланган ранглар ҳикоятлар мазмунидаги тасвирларга, ҳолат-ҳаракатларга сингиб, ёйилиб боради. Насрий баёнда асардаги ўша таркиб ўзгарган. Баҳромнинг руҳий ҳолати, қасрлар тасвиридан иборат байтлардан камроқ олиниб, рангни билдирувчи қисқа жумла билан чекланилган ва ҳикоятларга кўшиб юборилган, эътибор ҳикоятларга қаратилган. Қасрлар тасвири бу ўринда ҳикоятга дебеча вазифасини бажаради.

Қора қасрдаги, зарбафт рангли қасрдаги, сабза рангли, сандал рангли, оқ рангдаги қасрларда берилувчи ҳикоятлардаги асосий кўрсаткичлар сақланган. Жумладан, гулгун рангли қаср таърифланувчи XXVI боб 17 байтдан иборат бўлиб, мисралардаги “анжум шароридин гулрез”, “Абри шингарфгун била ҳинно”, “гулгун рахт”, “гулгун уй ичра гулгун тахт”, “Қасри гулгун”, “бодаи гулранг”, “Сарви гулчехр”, “бодаи гулфом”, “чехрасин қилиб гул-гул”, “меҳри гулрухсор”, “Шах кўзи бодадин қизориб эди” каби ифодалар кетма-кетликда қаср рангини ва қасрлардаги Баҳромнинг руҳий ҳолатини англатади ҳамда олдинда кутилаётган ҳикоят мазмуни қандай бўлишини белгилаб беради. Бу ўринда ношир қискартиришларга йўл қўйса-да, мазкур бобнинг асардаги ўрни ва вазифасига ҳам аҳамият берган. Сарлавҳадаги ранглар ўз ўрнида, боб ичида ҳам гул ўзақли сўзлар сараланиб, аслиятдаги каби қолдирилган: *“Сешанба кунни шоҳ Баҳром гулранг либослар кийиб, гулгун отга миниб, гунбази гулнорийда бодаи гулранг ичгали равона бўлди. Маликаи гулрангпўш истиқболига чиқти. Гулранг ўрдага кириб, гулранг тахт узасида ўлтурдилар, бодаи гулфом ичиштилар”* (51).

Достонда таърифланган *“Тахти гулранг уза тутиб ором, Жоми лаъл ичра бодаи гулфом”* каби мисраларнинг улашадиган бадий-эстетик таъсири насрий баёнда камайган бўлса-да, ноширнинг бобдаги гул рангини англатувчи бўёқдор сўзларни сақлаб қолгани ҳам мақсадга мувофиқ.

Ҳикоятлар мазмунига ўтилгандан сўнг ранг билан боғлиқ тушунчалар асар руҳи билан боғлиқлигидан келиб чиққан ҳолда ўз ўрнида сақланган. Агар “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” баёнида тасвирлардаги руҳий ҳолатлар, ранглардаги тасвирий-ифодалар қисқартирилган бўлса, ушбу бобнинг тўлиқ сақланиши асардаги ранг билан уйғун мазмунни китобхонга етказишда катта аҳамиятга эга. Ҳикоят мазмунга монанд равишда золимлар қонларидан ернинг гул рангга кириши ва эзгуликнинг галабаси билан яқун топади:

*Қасри гулранг аро бўлуб гулпош,
Майи гулфом бирла эрди маош.
Бўйла ҳолатда ҳукм тенги судур,
Ким топиб қатл Маллуву Жайпур.
Бўлди ер қонлари бирла гулфом,
Кўрки гул фаслидур не хуш айём (562).*

Насрий баёнда: “Гулранг ўрда ичида май ичар эрди. Ушбу вақтда фармонладики, Жайпур ва Маллуни ўлдурдилар, қонлари бирла ерни гулгун қилдилар” (56).

Достонда ушбу мисралардан сўнг яна икки байт баёнда акс этмаган. Жумладан, байтлардан бири “Хушдурур боги коинот гули, Барчадин яхшидур ҳаёт гули” мисралари бобнинг, наинки, достоннинг бутунликдаги мазмунида алоҳида ўринга эга. Баёнда ушбу мисралар берилмай, шоҳ Баҳромнинг уйқуга майл қилиши билан хотима топади.

Юқоридаги бобда гул ранги ҳикоят асосини ташкил этган бўлса, кейинги бобда нилуфар ранги – мовий ранг етакчилик қилади ва тасвирлар ҳам нилуфар сўзидан ясалади. Ҳикоятдан олдин келувчи XXVIII бобда “Кўк фазоси”, “Нилуфаргун либос”, “жоми фируза”, “кўк атласи”, жоми нилуфарий”, “гунбази гардун”, “ложувардини шабагун”, “Нил ичинда завраки меҳр” каби ифодалар қасрнинг рангига монанд берилган. Насрий баёнда “Чаҳоршанба куну шоҳ Баҳром нилуфар ранг либослар кийиб, гунбази нилуфарийга бориб, фируза жомда май ичгани, бешинчи иқлимдин келтурган мусофир

афсона айтгани” (56) сарлавҳаси билан бошланиб, бобдаги рангларда қисқа таъриф билан чекланади. Бу ўринда воқеани баён этаётган ношир ҳикоят асосини ташкил этувчи рангларни қисқароқ саралаб бериш билан чекланган ва эътиборини ҳикоят мазмунига қаратган.

Ҳикоятда нилуфар рангига монанд воқеалар сувда, яъни, кўк рангли майдонда содир бўлмоқда. Мувофиқ равишда жисм-ашёлар, тасвирлар ҳам шу рангга ишора қилади. Жумладан, қуйидаги ўринда Меҳрнинг ташвишли ҳолати ўзига хос йўсинда ифода этилган:

*Юзига бас тапонча ургонидин,
Нилуфарлар очиб гулистонидин* (571).

Юзига шапалоқ урганидан кўк рангга кириш маъноси ошиқнинг ҳолатини кучлироқ намоён этмоқда. Нилуфар кўк рангли гул, гулистон бу гўзалнинг юзи, қизил рангли юзда нилуфар гулидек кўк ранглар пайдо бўлди (яъни, юзга шапалоқ урилганда тананинг кўқариши). Насрий баёнда “*Юзига тапонча уруб, гулдек юзини нилуфардек кўқартирур эрди*”, - дея ифода этилган. Мисрадаги “*Нилуфарлар очиб гулистонидин*” жумласи ташиётган бўёқдорлик киши тасавурида қизил гулзор, ўртасидаги кўк рангли нилуфар гулини гавдалантиради ва бу ташхис инсонга нисбатан қўлланаётгани сабаб шоирнинг хаёлот олаmidан, бадий маҳоратидан ҳайрат ва завқланиш хиссини юқтиради. Насрий баёнда гул сўзи ҳам, нилуфар сўзи ҳам сақланиб, маъно остидаги кўк ранг ҳам юзага қалқиб чиққан. Асар семантикасида нилуфар гули боб асосидаги кўк ранг билан боғлиқ бўлиб, нилуфар гули денгизда ўсувчи гул, денгиз мовий, яъни кўк рангда. Мисрадаги нилуфар гули ҳолатни тасвирлашда қўлланиб, асар асосидаги ранг билан боғланган.

“Асарда “етти йўловчи ва уларнинг етти ҳикояси, етти иқлим, етти гўзал, етти шоҳ, етти қаср, етти ранг, етти кун, етти фалак, етти сайёра ва ҳоказоларга нисбатан тўқсон марта¹³³” ишлатилган етти рақами насрий баён матнида ҳам сақланган. Жумладан, XIX бобда етти ўрда қуриб тамомланиши, Моний ва наққошлар томонидан ишлов берилиши, етти шоҳнинг етти қизи қасрларга олиб келиниши

¹³³ Ҳасанов С. “Сабаъи сайёр” бадиятига доир / Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 78.

айтилади. Еттиликка қурилган асос шу бобдан аниқ бўй кўрсатган. Боб давомида рақам 12 маротаба қўлланган. Айнан шу бобнинг насрий баёнида эса ошириброк 15 маротаба қўлланиши кузатилади. Баён муаллифи бутун асарнинг моҳиятида ётувчи етти рақамининг вазифасини бобдан бобга, байтдан байтга ўтиш давомида эътибордан қочирмаган. Айнан айтиб ўтилмаган ўринларда ҳам ишорани юзага чиқариб кетган. Шу ўринда баёндаги санокнинг кўпайиш ҳолатига эътибор берамиз:

Чун муҳандислар эҳтимом этти,

Ҳар бир ўз қасрини тамом этти (507).

Насрий баёнда ушбу байт куйидагича берилади: *“Алқисса, етти иқлимдаги комил, мукаммал бўлгон устодлар етти ўрда бино қилдилар” (17).*

Мисрада табиий равишда етти уста тайёрлаган етти қаср ҳақида сўз бормоқда. Баён муаллифи бу ўринда уларни аниқ ифода этиш билан рақамни юзага чиқаради. Яна Жайпурнинг фитнаси билан Масъуднинг ёлгон ўлимига доир *“Етти ошин бериб такаллуф ила, Уйига борди кўп таассуф ила”* мисраси насрий баёнда *“Етти ошини кўб таклифлар била бериб, дариглар деб, ўз уйларига ёндилар”*, тўрзида ҳикоятлар ичида ҳам сақланиши кузатилади. Демак, ношир дoston мазмунидаги ўзига хос маъно юкига эга бўлган ранглар, рақамларни сақлашга, имкон қадар китобхонга эслатиб, англашиб боришга ҳаракат қилган.

Умуман олганда, боблар бўйича қиёсларда ноширнинг энг диққатга сазовор ўринларни сақлаб қолгани аён бўлади. Ношир дostonни қайта-қайта ўқигани, бутун асарни кўз олдида жонлантиргани, асарнинг руҳини, етакчи гоясини берадиган ўринларни танлаш режасини пухта ишлаб чиққани кўриниб турибди. Бу даврда аслиятдан ўқиш имконияти кенг бўлгани учун оммабop қoлатга келтириш пайидан бўлгани аниқ.

“Садди Искандарий” ва “Сабъаи сайёр” дostonларида, “Ҳайрат ул-аброр” ҳикоятларини саралаб олишда улардаги ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маърифий аҳамиятга урғу берган ношир “Садди Искандарий”да Искандарнинг ибратли умри хотимасини батафсил

баён қилади. “Сабъаи сайёр”да ҳам асосий воқеалардан ташқари Навоийнинг шоҳ Баҳромни тушида кўргани ҳақидаги бобнинг тўлиқ сақлангани баённинг қимматини янада оширади. Бутуннинг маъносини тиклашда қисмларнинг вазифаси катта. Сара матн, пишиқ таркиб йиғилиб бутунликнинг салмоғини ташкил этади.

Матнда эътиборга молик бир қанча хусусиятлар кўзга ташланиб туради. Жумладан, қуйидаги ўринда Дилоромнинг узоқ йўл босиб келганига ишора қилинмоқда:

*Келди бўлмайд сафардин озурда,
Гули иссиқ ҳавода пажмурда (491).*

Байтдаги ҳаракат, ҳолатлар шахсга қаратилгани ва гул таърифи орқасидаги Дилором эканлиги маълум. Насрий баёнда “*Дилоромни осуда олиб келгонларини арз қилдилар*”, - дея ишора аниқ айтилган. Демак, иссиқ ҳавода пажмурда бўлмайд, эзилмайд келган гул – маъшуқа образи насрий баёнда бир қадар маънодорлик, сирлилик қатламини ечган. Бу ҳолатни икки хил маънода талкин қилишимиз мумкин: биринчиси, назмнинг кучи насрда йўқолиши, сусайиши, иккинчи томондан эса, ноширнинг насрий баённинг вазифаси ишора қилинаётган маънони юзага чиқариб, китобхонга қулай ва тушунарли тарзда етказиб бериш деб тушунгани ва шу принципда иш юритгани, дея қабул қилишимиз мумкин.

Яна бири байтлардаги ҳаракат, ҳолат, жисмларнинг бошқа тушунча орқали ифода этилиши бўлиб, қуйидаги мисраларда худди шундай ҳолат кузатилади:

*Қуллуғунг сори чун мурур ўлди,
Тухфаи топмогим зарур ўлди.
Ранг ҳайвон суйиға зам қилдим,
Ул пари суратин рақам қилдим (488).*

Насрий баёнда: *Бу тухфани санга еткурмакни хаёл қилдим ва ул ой юзлукни суратини тортиб келтурдим, деб қўйнидин бир суратни чиқарди (5).*

Учинчи мисра маъноси баёнда акс этмаган. Мисрадаги “*суратин рақам қилдим*” мазмунан Монийнинг Дилором суратини чизиб, Баҳромга олиб келишини аңлатмоқда. Насрий баёнда ўша сўзнинг

маъноси “*тортиб келдим*”, - ифодаси билан берилган. Бу сўз ҳозирда судраб олиб келиш тушунчасини англатади. Демак, матнда ҳар икки даврдаги тушунчалар, ўзига хос ифода усуллари намоён бўлади.

Ушбу ўринда ҳам бошқа тушунча орқали ифода этилган:

*Деди: Сиз истагонни келтурунгуз,
Не масолиҳ керакса еткурунгуз (508).*

Насрий баёнда: *Айдики: “Ранго-ранг сирлар тайёр қилиб берингизлар, то ман нақшу нигор қилайин”, - деди (10).*

Сўз мусаввир Моний ҳақида бормоқда. Табиийки, мусаввирга рангли бўёқлар керак. Навоий “*масолиҳ*” деганда бўёқни назарда тутади, насрий баёнда ўша маънони “*сир*” сўзи англатмоқда. Ношир маънони бериш учун ўз даври китобхонига таниш ва соддарок муқобил усулларни қўллайди. Яна дostonдаги ҳофизларнинг кўшик айтиши “*яхши бир ҳаво қичқирур эрди*”, уд ва най берилганда ортиқчароқ қилиб “*Рубобу соз, уд ва қонун*”, - дея бериладики, шу каби қатор ўринларда ҳар бир давр матнга маълум қадар ўз даври хусусиятларини сингдириб ўтишини кўрамаиз.

Матнда айрим ўринларда кузатиладиган хусусият маънодан олдинга ўтиб кетиш ҳолати:

*Сурати қилди кўнглини беҳол,
Онча юзким варақдаги тимсол.
Улки коғазда сурати бежон
Не қўюб эрди жисм анга, не жон.
Асл суратга боқа олгайму,
Боқса доғи ўзида қолгайму (493).*

Насрий баёнда: *Шоҳ Баҳром ани ул суратдин юз минг мартаба чиройлиқ кўруб, ўзи жонсиз суратга ўхшаш бўлуб, беҳуш бўлуб йиқилди (6).*

Юқорида Баҳромнинг аҳволдан кутилаётган ҳолат баёнда аниқ ифодаланиб кўрилган.

Алишер Навоий асарларида қўлланилган сўзлар ўзининг матнда бажараётган вазифасига кўра турфа маънони ифодалайди. Насрий матнда аслиятда мавжуд бўлмаган, баёнчининг сўз қўллаш маҳоратига кўра муайян вазифани бажариш учун киритилган

сўзлардан бири *тўла* сўзидир. Бутун тўрт дoston насрий баёнида *тўла* сўзи 302 ўринда қўлланган ва ҳар хил маъноларни ифодалаб келган. Биргина “Сабъаи сайёр”да бу сўз 84 ўринда ишлатилган. Масалан, *тўла* сўзи қўлланган жумлалардан намуна келтирамиз:

Эй мусофир, сўзунгдин маълум бўладурки, тўла шаҳарларни кезибсан ва тўла илмларни билурсан, – жуда кўп маъносида;

Шоҳ Баҳром тўла тамаъ қилдики, Дилором тўла таҳсинлар қилур деб. Аммо ҳусну жамолига мағрур эрди, Баҳромга ҳеч таҳсин қилмади, – кучли иташ ва кўп мактовлар олиш маъносида;

Билдики, бу йигит, улуглардинтирур, дарҳол ани тўла жаҳд қилиб, отига миндурди, – бор кучини ишлатиш маъносида;

Подшоҳ улардин тўла хиёнат кўруб, кўнгли қолиб эрди, – кўп хиёнатлар маъносида;

Гойибона Масъудга ошиқ бўлди. Масъуднинг яхши сифатларини тўла эшитиб эрди, йироқдин ани кўруб эрди, – кўп марта эшитиш маъносида;

Хожсага ҳам тўла кўнглини солиб нома юборди, – бутун дардини тўкиб солиш маъносида.

Ҳозирги кунда *тўла* сўзи ўзбек адабий тилида *тўлиқ* сўзига мувофиқ келади, бироқ унинг функцияси бу даражада кўп эмас. Матнда *тўла* сўзи асосан ҳаракат-ҳолат, жисмлардаги микдорни англатиш учун қўлланган ва ҳар сафар ўша жумлага мослашган. Жумладан, насрий баён муаллифи айнан қайси ўринларда ушбу сўзни қўллаганига эътибор берамиз:

Шоҳ худ эркон дурур анга толиб,

Шавқи васлига асру кўп роғиб (488).

Шоҳ Баҳромнинг наққошни жуда иташини мисрадаги *толиб, асру, роғиб* сўзларидан англаш мумкин. Насрий баён муаллифи “*Шоҳ Баҳром наққошни тўла истар эрди, бағоят хушҳол бўлди*”, тарзида фикрни ўз даври тил хусусиятларига суяниб, осон йўл билан ечимини топган.

Насрий баённинг вазифаси мураккаб сўзларни содалаштириш экан, баёнда айрим мураккаб сўзлар ўзгаришсиз ўрнида қолдирилган. Жумладан, тўртинчи иқлимдан келган мусофир тилидан Масъудни

таърифлаб айтилган “*Бу қадар донишу салоҳият, Мунча жамъияту рафоҳият*” мисралари насрий баёнда “*Мундоғ донишмандлиғ ва салоҳият ва жамъияту рафоҳиятлиқни Худои таоло берибдур*” тарзида “салоҳият”, “жамъият”, “рафоҳият” сўзлари қолдирилган.

Достонларда яна бир қатор фикрнинг жозибали чиқишига хизмат қиладиган усуллардан бири тақлид ва жуфт сўзлардир. Ҳолат, ҳаракатни билдирувчи мазкур сўзларнинг айримлари бугунги кунда ёзма адабиётда қўлланилмайди. Жуфт ва такрор сўзларнинг қўлланиши ҳам баёнда ўзига хос йўсинда ифода этилган. Жумладан, мусаввир Монийнинг олдиға таомлар тортилиши қуйидагича:

Қўюб олиға гуна-гуна таом,

Еғаҷ ўқ туттилар тўла-тўла жом (487).

Насрий баёндаги “*Олдиға алвон турлук таомлар қўйди*”, жумласида “*гуна-гуна*”нинг маъносини “*алвон турлук*” сўзи ифода этган.

Яна шаҳзода Фаррухнинг йўлга тайёргарлик саҳнасидаги “*Бухтийи симкаш қатор-қатор, Юқи ичра дирам ҳазор-ҳазор*” мисралари “*Қатор-қатор теваларға олтун-қумуш, лаъл жавоҳир юкладилар*” тарзида берилган. Бу ўринда нисбатан содда бўлган “қатор-қатор” сақланиб, “ҳазор-ҳазор” дирам, яъни, маблағ “*олтун-қумуш, лаъл жавоҳир*” орқали ифода этилган.

Масъуд таърифидаги “*Ишларин гар шикаста баста дедим, Юзидин бирни жаста-жаста дедим*” мисралари “*Андоғ мажлислар ораста қилурқи, шикаста баста анинг васфу авсофини айтиб кетолмас*” тарзида ифодаланган. Мисрадаги “жаста-жаста” такрор сўзи кўп таърифлар айтиш маъносини англатади, баёнда ўша маъно “*васфу авсофини айтиб кетолмас*” дея ёйиб берилган. Яна “*Бу савдо солиб жисмиға печ-печ*” мисрасидаги печ-печ сўзи “*Ушбу савдо жисмини шитоб айлаб*” каби талқин қилинган.

Матндаги сўзлар касб-хунар, турли жисмлар, анжомлар бўйича қиёсланганда ҳам уларнинг ўз даври китобхонига таниш муқобиллари берилгани маълум бўлади. Жумладан, тешавар – *тошкесар*, уқоб – *бургут*, қаҳрабо – *симоб*, падидор – *қўфарди*, бурқа

– *ниқоб* каби ҳар икки давр адабий тилининг ифода имкониятларини кўришимиз мумкин.

Яна дoston матнида “сайд” сўзи жуда кўп қўлланган бўлиб, бир байтда ёки байтлараро такрорланиб иштиқок, тасдир, тақрир санъатларини ҳосил қилган. Баёнда эса бу сўз баъзида шикор, баъзида ов сўзлари орқали берилган. Жумладан, Меҳр ва Сухайл ҳикоятгида Навдаршоҳнинг қароқчи Жобир томонидан қўлга туширилишида қуйидагича талқин қиланади:

*Чопибон сайдга солай деди қайд,
Ўзга сайёдларга бўлди сайд (570).*

Насрий баёнда “*Навдаршоҳ шикор қиладурман деб бориб ўзи шикор бўлди*” тарзида сайд сўзи баён давомида шикор сўзи орқали ифода этилади.

Риторик сўроқ гаплар, мурожаатлар ҳам матннинг оҳангдорлигини кучайтириб, бўёқдорлигини таъминлайди. Бадиий санъатларга нисбатан уларни насрий матнда тиклаш унчалик қийин эмас. Баён матнида ҳар бир мурожаат, хитоб ўз ўрнида сақланган. Риторик сўроқ гаплар, кучли ҳис-ҳаяжонлар, туйғулар изҳори “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида нисбатан кўпроқ, “Сабъаи сайёр” баёнида эса бирмунча кам.

“Маълумки, ижодкорларнинг бадиий маҳорати, энг аввало, унинг мазмун билан шаклга бўлган муносабати орқали белгиланади”¹³⁴. Навоийнинг бадиий маҳорати гўзал кўринишда шеърий санъатларни қўллашида ҳам намоён бўлади. Шеърий санъатлар ўз номидан маълум, улар шеъриятга, назмга хос. Шеърий санъатлар насрий баён қилинганда улардаги гўзаллик йўқолади, маънони изоҳлаш орқали шоир назарда тутган ўхшатишлар, кочиришлар, қиёсларни англаш мумкин. Бадиий санъатлардан айримлари насрийлаштирилганда йўқолиб кетиши, айримлари ўзига юкланган вазифани бажариши кузатилади.

Оҳангдошликни юзага келтирадиган тавзиъ санъатини ҳар қандай моҳир баёнчи маънони юзага чиқариш учун интилар экан,

¹³⁴ Ҳасанов С. “Сабъаи сайёр” бадииятига доир / Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 67.

аслидагидек тиклаши мушкул. Куйидаги мисраларда д ҳарфи иштирокидаги сўзлар тавзиъ санъатини ҳосил қилган:

*Ким ул девона сори дев пайванд,
Ўзи деву сўзи девона монанд* (ФШ. 303).

Насрда “Ул девона ва девқомат бу раънони ўзига ниҳояти ошиқи дарбанд қилибдур” каби тавзиъ санъати бошқа сўзларни бериш орқали ҳосил қилинган. Байтдаги *о* ҳарфининг матндаги кучи насрий матнда ҳам сақланганки, маъно ўзгарган бўлсада, ҳарфлардаги оҳангдошлик бу қусурни бекитади, бу билан баёнда шоир услубига таянилгани кўриниб турибди.

Куйидаги байтда қайта-қайта қўллаш қийин бўлган *ҳ* ҳарфи такрорланиб келмоқда:

*Буким даҳр аҳлига номуттафиқсен,
Муҳиқсен, биллаҳу валлаҳ муҳиқсен!* (ФШ. 305)

Насрий баёнда ушбу мисрлар куйидагича берилган: “*Айдики: Эй ҳақиқат сирларини хазинаси! Бу айтқонларингни замона халқининг ҳақида айдинг, биллаҳи рост айтурсан*” (93).

Насрий баёнда *ҳ* ҳарфига эътибор қаратилгани ноширнинг байтдаги етакчи шакл ва ифода услубини сақлашга ҳаракат қилганини кўрсатади.

Бутунни англатишда қисмнинг вазифаси катта эканлиги маълум. Достонда шундай шоҳбайтлар борки, бутун асарнинг моҳиятини, образларнинг маънавий қиёфасини, шоирнинг ғоявий мақсадини очиб бера олади. “Хамса”даги шоҳбайтлар мустақил ҳикматли сўз, ифоришлар даражасигача кўтарилган:

*Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод* (196).

Насрий баёнда: “*Айдики: ҳар ишники одам фарзанди қилибдур, они ҳам фикру хаёл била билур*” (13).

*Хунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир* (239).

Насрий баёнда: “*Бул хунаримни қилмай сақлаб на қилайин ва ани ниҳон тутуб ўзум била туфроққа олиб бораннинг на суди бўлур*”. Жумлада сўзлар микдори маънони очиш ҳисобига орттирилган.

Китобхонга таъсир этишни кўзлаган баён муаллифи бу каби ўринларни эътиборда тутган.

Сўзлар тартиби иккинчи мисрада ўзгартириб қўлланиладиган тарди акс санъатининг насрда ўзгариш ҳолатига эътибор берамиз:

Буким йигдинг, аввал топ андин асиг,

Қачон топсанг андин асиг, ўзга йиг (672).

Насрий баёнда: *Керакки, ул йиқгон ганжингни харж қилиб, манфаат кўргайсан, андин кейин яна ганж йиқгайсан (17).*

Шеърдаги сўзнинг маъноси насрда аниқлаштирилиши натижасида такрор йўқолган.

Тажнисланиб келган “*Машаққатдин йигитни эл қари дер, Ки қозилмиш ики-уч юз қари ер*” каби мисраларнинг насрий жумлада “*Уч йилдурки жон чекиб машаққат тортурмиз ва тешаларимиз ушалди, йигитлар ранждин қари кишилардек икки букулдилар*”, - дея аниқлаштирилиши бадиий санъатлардан фойдаланишда назмнинг имкониятлари кенг эканлигини кўрсатади.

Халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган шоир мақолни баъзида айнан, баъзида маъносини байтга сочиб беради. Мақол атамасини “масал будурким” тарзида қўллайди.

Хирад деҳқони мундоғ нуктаи дер:

“Ки дона сочқоли яхши керак ер” (ФШ. 260).

Насрий баёнда “*Оқилу деҳқонлар дона сочқоли яхши ер керак дебдурлар, дер эрди*” тарзида байт маъноси сақланган.

Ҳамул зўй отилгоч қочиб як-баяк,

Масалдурки: “Минг қаргага бир кесак” (СИ. 716).

“*Юзлари ул исдин қаро бўлуб, ниҳоятти оғизлиқ била бир минг жоду қаро қаргага ўхшаш қарориб келдилар*” жумласида ишора қилинган мақол ўзгарган.

Ташбеҳ – нарса, жисмлар ўртасидаги, табиат ҳодисалари, инсонларга хос бўлган хислатларни бир-бирига ўхшашлик белгилари асосида қиёслашдир. “Сабаъи сайёр”даги Дилоромга нисбатан ишлатилган “*Кўзи жайрон, қароси мушки хўтан*” мисраси “*Кўзлари хўтан кийики кўзларидек*” тарзида ифода этилган. Навоийда кўз жайронга, ичидаги қорачиғи Хўтан мушкига ўхшатишмоқда.

Ўхшатишда жайрон ва қароси сўзлари тушиб, қиёс биттага камайган. Яна Баҳромнинг Дилоромни кутиб олишга чиққан “*Чашма бошида бир рафеъ чинор, Ичи коваки ул сифотким гор*” байти “*Ул булоқнинг бошида бир баланд чинор дарахти бор эрди, ичи ковак эрди*” жумласида иккинчи мисрада ўхшатилаётган “гор” ўз аксини топмаган. Бу ковак дарахтнинг дostonда ўз вазифаси бор. Уни Навоий ошиқлар ичидек ковак бўлиб кетган, дейди. Баёнда ушбу ўринлар оддийгина ифода этилган.

Ташобихул атроф – аввалги мисранинг охирги сўзлари кейинги мисра бошида такрорланиб келишидир. Бу санъат тури нисбатан мураккаб бўлиб, камдан-кам шоир ижодида учрайди. Унинг тўлик намунаси - охирги жумла кейинги байт бошида такрорланиб келади. Навоийда байт бошида эмас, бир байт ичида иккинчи мисра бошида такрорланиб келиш ҳоллари ҳам учрайди:

Бериб парваришқа муносиб хуриш,

Муносиб хуришдин топиб парвариш (652).

Насрий баёнда: “*Ўзига муносиб хуриш бериб ва Искандар ул таомлардан парвариш топиб*”.

Албатта, насрий баёнда икки марта қўллашга ҳожат йўқ.

Талмеҳ санъатини насрий матнда қўллаш қулай бўлгани учун анъанавий образлар, ишоралар, тарихий тушунчалар сақланган. Тасдир – бир мисранинг ичида бир сўз бир неча маротаба такрорланиб келишидир. Матнда кучли урғу берилиб, бир сўзнинг бир неча мароталаб такрорланиб келишидан ҳосил бўлувчи тасдир санъати дostonда жуда кўп ўринларда қўлланган.

Умуман олганда, матндаги бўёқдорлик, бутунни очишдаги вазифаси катта бўлган қисмларнинг сақланиши каби масалаларни қиёсий ўрганиш давомида куйидаги хулосаларга келинди:

“Хамса” дostonлари бобларидаги ҳар бири муайян вазифани адо этишга йўналтирилган изчил бутунлик насрий баёнда баён муаллифининг ижодий режаси, ўз даври китобхонини жалб этиш, маънавий-маърифий таъсир этиш, ижтимоий онгини ўстириш мақсадида ўзгартирилди. Шундай бўлсада, дostonдаги бевосита илмий мазмун билан чамбарчас боғланган энг муҳим ўринлар насрий

баён қилинди. “Сабъаи сайёр” достонидаги қасрлар тасвири ва ундаги Баҳромнинг руҳий ҳолатини ифода этиб, ҳикоятларга олиб ўтувчи бобларни танлашда ундаги рангни билдирувчи асосий тушунчалар сақлаб қолинди. Ҳикоятларда ҳам айнан рангларга урғу берилди, ҳаттоки ишора қилинган ўринларда ҳам ранг юзага чиқарилди. Шунингдек, достоннинг асосида ётувчи етти рақами ҳам баёнда тўлиқ сақланди. Бу билан у ўз даври китобхонига достоннинг қурилишида, бўёқдорлигини таъминлашда етакчи бўлган тушунчалар, ишораларни имкон қадар англатишга ҳаракат қилди.

Айрим ўринларда матн замиридаги пинҳон ишоралар юзага қалқиб чиққанки, бу ҳолатни кўпроқ баён муаллифи аниқлаштириш йўлидан борган, дея баҳолашимиз мумкин. Ифодалардаги айрим сўзлар ўзининг асл англатган маъносида эмас, ношир замонасига хос тушунчалар орқали ифода этилган. Аслиятда бўлмаган сўзлар ҳам маънони очиш мақсадида киритилди. Назмдаги ўзига хос жозоба, оҳангдорликни ташкил этувчи бадий санъатлар, такрор ва жуфт сўзлар, риторик сўрок гаплар ҳам насрда тўлиқ эмас, имкон даражасида сақланди. Насрий баён матнида аслиятга содиқ олиш вазифаси устуворлик қилиши қаторида давр хусусиятлари ҳам акс этиши қиёсий таҳлилларда сезилиб борадики, “Насри Хамсаи беназир” ўз даври насри намунаси сифатида ҳам қимматга эга матн ҳисобланади.

ХУЛОСА

Ўзбек адабиётининг кейинги асрлардаги ривожда Алишер Навоий ижодининг ўрни ва таъсири бекиёс бўлди. Ижодий таъсир натижасида яратилган асарлар ўзбек адабиётини жанр ва мавзу кўлами жиҳатидан бойитди. Йирик маънолар махзани ҳисобланган “Хамса” дostonлари бу жараёнда асосий таъсир ва талқин манбаи бўлиб, адабиётшунослар учун йирик тадқиқот объекти вазифасини бажарди. Навоий дostonлари халқ оғзаки ижодига кўчди, қайтадан ижод этилди, насрийлаштирилди. Халқни тафаккур дурдоналаридан баҳраманд қилиш йўлидаги тарғиботлар бадиий асарни тадқиқ этиш борасидаги кейинги ишларга замин яратди. “Хамса” дostonларини насрий баён қилиш билан боғлиқ жараёнларни бирламчи манбалар мисолида ўрганиш натижаси қуйидаги хулосаларни беради:

1. Кейинги даврларда ёзма адабиётга нисбатан соддароқ бўлган халқ адабиёти ҳам майдонга чиқиб боргани маълум. Хослар даврасида “Хамса” аслиятдан ўқилган, шарҳланган бўлса-да, хосларга нисбатан кўпчиликни ташкил қилувчи кенг халқ оммаси учун соддароқ тушунтириш зарурати бор эди. “Қиссаи Фарҳод ва Ширин”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Искандарнома”, “Қиссаи Баҳром ва Гуландом” каби асарлар халқнинг ана шу эҳтиёжларига хизмат қилди. Шоир ижодидаги ғоялар билан халққа таъсир кўрсатиш мақсадида яратилган Умар Боқий насрий баёнлари тошбосмада кўп бора чоп этилгани, халқ орасида унинг яхши қабул қилинганини кўрсатади. Айни вазият дostonларни насрий баён қилишни тақозо этар эди.

2. Мазкур давр ижодкорларининг ўз йўналишларини танлаб олишларида таржима асарларнинг ҳам ўрни катта бўлди. Хоразм, Тошкент, Фарғона таржима мактабларидаги шеърый асарларни насрда таржима қилиш, сўз устида ишлаш, луғатлардан фойдаланиш каби иш жараёни уларнинг ўз услубларини чархлаб, имкониятларидан кенг фойдаланиш учун маҳорат мактаби вазифасини ўтади. Яна “Шоҳномаи туркий”, “Баҳром ва Гуландом”, “Искандарнома” каби асарлар халқнинг воқеабанд асарларга бўлган

эхтиёжини қондирди. Ўзбек адабиётини қардош халқлар адабиёти билан биргаликда Шарқ халқлари адабиёти тизимида ўрганишга имкон берувчи анъанавий сюжетларнинг қўшимча талқинлари билан бойитди.

3. XIX аср охири XX аср бошларида Тошкент шаҳри итимоий-сиёсий, маданий-маърифий марказ сифатида етакчи мавқега эга бўлди. Шаҳарда яшаб ижод қилган зиёлилар фаолиятидаги хаттотлик, таржимонлик, ноширлик, шоир, ёзувчи, хаттоки, мусаввирлик каби серқирра ижод ўз натижасини кўрсатди. Хаттотлик мактаблари шаклланди, кўплаб асарлар таржима қилинди. Ноширлик ва ҳомийликни тенг олиб борган маҳаллий зиёлилар неча асрлик адабий меросни тошбосмада чоп этиб, халқ орасида кенгроқ ёйиш билан шуғулландилар. Асар матнини таҳрир ва тасниф қилиш, оммабоп шаклда чоп этиш асносида матншунослик ишларини ҳам амалга оширдилар. Ҳошияларда изоҳлар, сабаби таълиф қисмида тушунтиришлар берилди. Ўз навбатида ҳаракатда бўлган адабий жараёнда таржима асарларга, йирик дostonларни насрийлаштиришга зарурат туғилди, халқнинг хоҳиш-истаклари эътиборга олинди. Адабиёт тарихининг бу даврини тошбосмада чоп этилган китоблар мисолида ўрганиш Тошкент тарихида из қолдирган кўплаб зиёлилар фаолиятини ёритишга имкон беради.

4. Аср бошларига келиб Навоий асарларининг баёнларига бўлган зарурат изоҳловчи насрий баёнлар сари етаклади. Қиссачилик услубида ижод этилган насрий баёнлар кейинги насрий баёнлар яратилишига замин ҳозирлади. Ўзбек адабиётидаги илк изоҳловчи насрий баён ана шундай етилиб келган зарурат, қулай шароитда юзага чикди. Йирик дostonларни насрда ифодалаш имкониятларини исботлади. Умар Боқийнинг халқона талқинлари, қатор халқ китоблари, “Шоҳномаи туркий”нинг оммабоп нашрлари халқ орасида кенг тарқалган бир пайтда баён ижодкори Мир Махдум дostonни халққа етказишда улардан муайян даражада услуб, йўналиш олиб, халқнинг диққатини қиссадан юксак бадиийлик томон жалб этди.

5. Бадиий асар билан китобхон ўртасида воситачи бўлиб, тушунтиришга хизмат қиладиган шарҳ, изоҳ, таҳлил, талқинларга

нисбатан насрий баён ўзи мустақил ифода кўриниши сифатида юзага чиқди. Насрий баён улардан фарқли равишда ўзининг вазифавий хусусиятларига эга бўлиб, асар матни устида – бадийликда ҳаракатланади. Шарҳ, изоҳга нисбатан бутунлик билан ишлайди. Нисбатан мураккаб сўзларни содда муқобилларига алмаштириб, китобхон англаб етиши мумкин бўлган тасаввурлар, маънолар олами сари йўл кўрсатади. Аслиятдаги маъно қолипидан чиқиб кетмаслик билан чекланади. Матн тилини замонавийлаштириб, давр китобхонини асарга яқинлаштириб боради. Вазифасига кўра насрий баён бадий асар нафосатини кўрсатиб, аслият сари олиб чиқиши, катта дostonга тайёргарлик ва матнга олиб кириш вазифасини бажариши керак.

6. Тошбосмада чоп этилган “Насри Хамсаи беназир” ҳар икки даврга хос хусусиятларни ўзида жамлаган. Ривоявий асарлар тили ва услубига монанд баён қилиш услубидан бориб, ҳозирги насрий баёнлар сингари матн мазмунидан чиқиб кетмаслик қондасига таянган. Ўзбек адабиётидаги илк изоҳловчи баён “Насри Хамсаи беназир”да дostonларнинг тўртгаси – “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” дostonлари, “Ҳайрат ул-аброр”дан бешта ҳикоят насрий баён қилинди. Кўплаб китобларни таҳрир қилиб, ўз маблагига чоп эттирган тошкентлик ношир Мир Махдум “Хамса” дostonларини насрий баён қилиб, қирқдан ошиқ суратлар билан оммабоп ҳолатда нашр эттирди. Ўз даврида насрий баён яратиш қонун-қондаларини амалий ишлаб чиқди, халқнинг дostonларни мутолаа қилишга бўлган эҳтиёжини маълум маънода қондирди.

7. Насрий баёнчилик тарихида “Хамса”нинг якка бир муаллиф томонидан насрий баён қилингани ноёб ҳодиса. Мир Махдум дostonларни насрий баён қилишда китобхон талаби ва давр услубига таянган ҳолда айрича иш услубини танлаб олди. Ўз олдига қўйган ижодий режаси бўйича баёнлар тартибини ўзгартирди. “Садди Искандарий”, “Сабъаи сайёр” дostonларини олдинги ўринга қўйишда улардаги ижтимоий моҳиятга урғу берди. Дostonларнинг ички композицион қурилишини ҳам ўзгартириб, мазмунан яқин бобларни

бирлаштирди, насрий сарлавҳаларда асосий кўрсаткичларни бериб борди. Баён учун асосий воқеалар мазмуни ёритилган боблар танланган бўлса-да, муқаддима ва хотима, фалсафий-ахлоқий боблардан тўлиқ воз кечилган эмас. Эрон шоҳлари таърифи, Навоийнинг шоҳ Баҳромни тушида кўриши каби кўплаб боблар баёнга олингани ноширнинг саралашларни оқилона бажарганини кўрсатади.

8. Матннинг қиёсий таҳлилидан байтма-байт насрий баён қилингани маълум бўлди. Баён муаллифи баён қилиш давомида аслиятга содиқ қолиш, матндан чекинмаслик қондасига таянди. Кирилган бошланма, иборалар насрий матн ички халқасини ушлаш, баён равонлигини таъминлаш мақсадида киритилган. Байтлар насрийлаштирилганда, айрим мисралар тушириб қолдирилган бўлса-да, бош ғояни очиб берувчи асосий кўрсаткичлар сақлаб қолинган. Қолдирилган байтлар кўпроқ тасвирий-ифодавий байтлар ҳисобига берилган. Аслиятдаги мурқаб сўзлар, жумлаларни муқобилларига алмаштириб бориш жараёнида сўзларнинг бадиий нафосатига эга шаклини танлашга интилган. Баъзида асарнинг аслий хусусиятини сақлаш учун айрим сўзлар айнан қолдирилган.

9. “Хамса” дostonларини тушуниш тушунтирувчи орқали ўтиб борар экан, бу борада баён қилувчидан етарлича тайёргарлик талаб этилади. Ўн бешдан зиёд асарларни таҳрир қилиб, нашр қилган Мир Маҳдумнинг тайёргарлик даражаси етарлича бўлган. Матнда ҳар бир байт маъноси тўғри анланган ва талқин қилинган. Диний, тасаввуфий тушунчалар ўз ўрнида сақланган. Мураккаб, изоҳталаб сўзларни баён қилишда ҳам жиддий хатога йўл қўйилмаган. Матнни сажъ асосида тартиб беришда Навоийнинг ўзидан услуб, йўналиш олди. Байтнинг шаклан гўзаллигини эътиборда тутиб, матнда ҳам уларни сақлашга интилди. Натижада насрий баён жонли халқ тили жозибаси зуҳур этган давр насрининг энг яхши намунасида биригма айланди.

10. Адабиётшуносликнинг вазифаси бадиий асарни тарғиб қилиш, буюк адиблар ижодидаги етакчи ғояларни халқ онгига сингдириш экан, бу борада мазкур насрий баён хайрли вазифанинг бир

кўринишидир. XIX аср охири XX аср бошларида Навоий ижодининг тадқиқ этилиши асосий масалалардан бири бўлганлигидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, “Насри Хамсаи беназир” Навоий ижодига ташқи ва ички жиҳатдан биринчи бор таъсир ўтказилган илмий тадқиқот ҳамдир. Яратилиши эҳтиёж, зарурат сифатида илмий муомалага кирган бугунги насрий баёнлар илк бора бундан бир аср мукаддам англаб етилган, унинг назарий услуб ва йўл-йўриқлари амалда синаб кўрилган эди. “Насри Хамсаи беназир” кейинги давр матншунос олимлари ҳамда насрий баён яратувчилари учун асос бўлган, ишончли манбалардан нусхалар кўчирилаётган бир пайтда яратилгани билан ҳам қимматлидир. Ҳали ўзбек халқи ўз шарқона тафаккур тарзини сақлаб турган бир пайтда яратилган насрий баён мазмуннинг тўғри талқин қилингани, тасаввуфий мазмун матн моҳиятида етакчилик қилиши билан ҳам диққатга сазовор. Йиллар давомидаги эътибордан четда қолган насрий баённинг баҳосини бериб, ўз ўрнига қўйиш, насрий баён қилиш ҳодисасини бир асрлик ўз тарихи фонида ўрганиш имкониятини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар манбалар

Қўлёзма ва тошбосма манбалар

1. Баёзи Мухаллий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2953, 525, 6321. - 144 б.
2. Девони Қорий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330 (1911-12). Ношир Мир Махдум ибн Шоҳюнус. Хаттот Мулло Ўтаб Расулмуҳаммад ўғли. ЎЗР ФА ШИ. № 9555, 277/1. 283/1. 192 б.
3. Девони Машраб. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1335. (1916-17). Ношир Мир Махдум ибн Шоҳюнус. Хаттот Мулло Ўтаб Расулмуҳаммад ўғли. ЎЗР ФА ШИ. № 4020. - 192 б.
4. Жангномаи подшоҳи Жамшид бин Тахмурас шоҳ Девбанд. Тошбосма. – Тошкент, 1325/1907. ЎЗР ФА ШИ. Инв № 4712.
5. Искандарнома. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 696. -111 б.
6. Искандарнома. Мирзо Искандар ибн Мирзо Абдурахим Намонгоний. Қўлёзма. 1270/1852. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 997. -173 б.
7. Искандарнома. Қўлёзма. 1326/1908. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 555. -141 б.
8. Искандарнома. Форс тилидан Мулло Азим Тошкандий таржимаси. Тошбосма. – Тошкент, 1332. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3083. -506 б.
9. Искандарнома. Қўлёзма. 1181/1767. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 742. -966.
10. Искандарнома. Тошбосма. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 1573. -215 б.
11. Калила ва Димна. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1906. ЎЗР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3974. -572 б.

12. Китоби Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий. Хомуший таржимаси. Тошбосма. – Тошкент: Порцев, 1905. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2484, 6165.
13. Китоби ҳазор саволи маликаи машҳур донишманд. Саволи мутафарриқа. Ҳомий Мир Махдум ибн Шоҳюнус. Тошбосма. – Тошкент: Ильин. ЎзР ФА ШИ. № 4144. 1322. 1904. - 63 б.
14. Куллиёти маснавий Хароботий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1329. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3697, 335. - 200 б.
15. Лайли ва Мажнун. Қўлёзма. 1281. ЎзР ФА ШИ. Инв №12033. -90 б.
16. Масъуд ибн Юсуф Самарқандий. Салоти Маъсудий. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1911. ЎзР ФА ШИ. Инв № 10401. - 448 б.
17. Маҳзун. Қиссаи шахзода Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Ғуломия матбааси, 1905. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 683. -118 б.
18. Насри Хамсаи беназир: Искандарнома. Қиссаи ҳафт манзари Баҳром, Қиссаи Лайли ва Мажнун, Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв № 4721, 4722, 4723, 10673, 20925. - 351 б.
19. Насри Хамсаи беназир. Қиссаи ҳафт манзари Баҳром, Қиссаи Лайли ва Мажнун, Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв № 2880.І. -176 б.
20. Насри Хамсаи беназир: Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Искандарнома. Қиссаи ҳафт манзари Баҳром. Қиссаи Лайли ва Мажнун. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв № 2880.ІІ
21. Насри Хамсаи беназир: Искандарнома, Қиссаи Лайли ва Мажнун, Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА Адабиёт музейи. Инв №1185, 232, 31 (кўргазма залида). -270 б.
22. Насри Хамсаи беназир: Қиссаи ҳафт манзари Баҳром. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв № 4723/1. - 88 б.

23. Насри Хамсаи беназир: Искандарнома. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв №4723/2. -100 б.
24. Насри Хамсаи беназир: Қиссаи Лайли ва Мажнун. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ. Инв № 4723/3. - 94 б.
25. Носиров А. Қўлэзма асарлар ҳақида. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 13426.
26. Носиров А. Тошбосма китоблар рўйхати. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 13472.
27. Носиров А. Матбаалар кўрсаткичи ва тиражи ҳақида манбалар. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 13461.
28. Носиров А. Ўзбекистонда китоб босиш ва матбаачилик ишларига доир материаллар. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв №13478.
29. Носиров А. Босма баёзлар ва улардаги шоирлар ҳақида. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 13453.
30. Одилов И. Алишер Навоий асарларининг тавсифи. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 5846.
31. Шоҳномаи туркий Ҳаким Абдулқосим Фирдавсий Тусий. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1326/1908. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2940, 11158, 82.
32. Шоҳномаи Фирдавсий Тусий. Тошбосма. Тошкент. Ширкати хайрия матбааси, 1326/1908. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 3528. - 642 б.
33. Умар Боқий. Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. 1915. ЎзР ФА ШИ. Инв № 21002, 9563. - 24 б.
34. Умар Боқий. Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв №552.
35. Умар Боқий. Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 1184. -27 б.
36. Фарҳод ва Ширин. Қиссалар. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2822/Л. -386 б. – Б. 1-151.
37. Фарҳод ва Ширин. Қўлэзма. 1309. ЎзР ФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди. инв № 818/Ш. Б 486-1226. -746.
38. Хамса. Алишер Навоий. Қўлэзма. XIX аср. Қўқон. ЎзР ФА Адабиёт музейи. Инв № 23. -429 б.

39. Қахрамони қотил. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. ЎзР ФА ШИ №10457. 152 б.
40. Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. Қўлэзма. Умар Боқий. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 552. - 57 б.
41. Қиссаи Фарҳод ва Ширин. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси, 1908. Миллий кутубхона нодир қўлэзмалар бўлими. Инв № 40632. -111 б.
42. Қиссаи Искандар. Ибн китоб Мирзо Иброҳим Мавлавий. Қўлэзма. 1335. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 4505. -101 б. – Б. 26-68.
43. Қиссаи Искандар подшоҳ. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 3055. - 73 б.
44. Қиссаи Искандар. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ. Инв № 5113. -87 б.
45. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Қўлэзма. 1303. ЎзР ФА ШИ. Инв № 5176. -163 б.
46. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Шоҳ Машраб. Ҳувайдо ғазаллари. Қўлэзма. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 5285. – Б. 237-269.
47. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Қўлэзма. 1274/1857. ЎзР ФА ШИ. Инв № 5030. – Б. 180-240.
48. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Тошбосма. – Тошкент: Орифжонов матбааси. 1908. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2332. 52 б.
49. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Қиссалар. Қўлэзма. 1254. ЎзР ФА ШИ. Инв №7686. -114 б. – Б. 1-26.
50. Қиссаи Лайли ва Мажнун (Салоҳийнинг “Тул ва булбул” асари таркибида). Қўлэзма. 1297. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 2619/II. – Б. 198-271.
51. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Салоҳийнинг “Тул ва булбул” асари таркибида. Қўлэзма. 1317. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв №2515/II. – Б. 49-130.
52. Қиссаи Лайли ва Мажнун. Қўлэзма. 1309. ЎзР ФА ШИ Ҳамид Сулаймон фонди. Инв № 818/I. -25 б.

II. Диссертация ва авторефератлар

53. Абдурахмон Ҳ. Уйғур шоири Хароботий ва унинг адабий мероси. Филол фан ном автореферати. – Тошкент, 2003. – 28 б.
54. Афзалов М. “Фарҳод ва Ширин” достонининг халқ варианты ҳақида. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 1950. – 91 б.
55. Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 1965. - 248 б.
56. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Филол фан док дисс. – Тошкент, 1996. - 367 б.
57. Дехқонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди. Филол. фан. номз... дис. –Тошкент, 2007. -133 б.
58. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол фан док дисс. – Тошкент, 2017. - 260 б.
59. Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида). Филол фан док дисс. – Тошкент: 2002. –Б. 304.
60. Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент. 1970. - 350 б.
61. Махмудова Р. Литографированные произведения и их значение в истории узбекской литературы (конец XIX-начало XX века). Автореферат. Канд филол наук. – Тошкент, 1971. -17 с.
62. Мирзорахимов А. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фан ном дисс. – Тошкент, 2009. -156 б.
63. Нарзикулова М. “Сабъаи сайёр” достонида фольклор ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 2006. – 151 б.
64. Рўзиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 1974. 120 б.
65. Солиҳова Ҳ. Уйғур достончилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий “Хамса”сининг ўрни. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1995. – 268 б.

66. Тоҳиров С. Ўзбек мумтоз адабиётида туркум сюжетлар ва “Нўҳ манзар”. Филол. фан. номз... дис. – Самарқанд, 2005. -150 б.
67. Ҳайитов А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 2000. – 168.
68. Ҳомидов Ҳ. Фирдавсий “Шоҳнома”сининг ўзбекча таржимаси. Филол. фан. номз... дис. – Тошкент, 1967. - 366 б.
69. Эркинов С. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони ва уни қиёсий ўрганишнинг баъзи масалалари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1974. – 339 б.
70. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1998. -283 б.
71. Юлдошева С. Бадиий-биографик қиссалар поэтикаси (“Қиссаи Иброҳим Адҳам”, “Қиссаи Сайид Насимий”, “Қиссаи Машраб” асарлари асосида). Филол. фан. номз... дис. – Самарқанд, 2012. - 156 б.

III. Алоҳида нашрлар, тўпламлар, монографиялар, дарсликлар

Ижтимоий-сиёсий адабиётлар рўяхати

72. Каримов И. Юксак маънавият енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. -176 б.
73. Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
74. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 592 б.
75. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 592 б.
76. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар

стратегияси” тўғрисидаги Фармони / Халқ сўзи. – Тошкент, 2017 йил. 8 феврал.

Илмий-назарий адабиётлар рўйхати

77. Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). – Тошкент: Академия, 2000. -238 б.
78. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 348 б.
79. Абдуллаев В, Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. – Тошкент: Фан, 1977. -132 б.
80. Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати // Санъат тарихи. – Тошкент: Санъат, 2001. -192 б. –Б. 165-173.
81. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. -184 б.
82. Адабий турлар ва жанрлар. I-жилд. Б.Назаров таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1991. - 384 б.
83. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва: Наука, 1985. -333 с.
84. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1983. - 656 б.
85. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1983. - 644 б.
86. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1984. - 624 б.
87. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV томлик. IV том. – Тошкент: Фан, 1985. - 636 б.
88. Алишер Навоий: қомусий луғат. Масъул муҳаррир Ш.Сирождидинов. – Тошкент: Шарқ, 2016. I жилд. - 536 б.
89. Алишер Навоий: қомусий луғат. Масъул муҳаррир Ш.Сирождидинов. – Тошкент: Шарқ, 2016. II жилд. - 480 б.
90. Белинский В. Собрание сочинений в трех томах. III. ОГИЗ. – Москва: 1948. - 928 с.
91. Бертельс Е.Э. Навои. Изд-во Академ наук. Москва. Ленинград. 1948. -928 с.

92. Бертельс Е.Э. Романы об Александре и его главные версии на Востоке. Изд-во Академ наук. Москва. Ленинград. 1948. - 188 с.
93. Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 196 б.
94. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. -152 б.
95. Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. – Тошкент: Akademiya, 2010. -152 б.
96. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. -224 б.
97. Зоҳидов Р. «Саботул ожизин» манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. - 264 б.
98. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 104 б.
99. Исмоилов И. Алишер Навоий ижодида Искандар образи. – Тошкент: BAYOZ. 2017. - 120 б.
100. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. - 320 б.
101. Йўлдошев Қ., Йўлдошева М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Kamalak, 2016. - 464 б.
102. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 536 б.
103. Каримов Б. Рухият алифбоси. Адабий-илмий мақолалар. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2016. - 364 б.
104. Каримов Н, Баракаев Р. Тошкент шоирлари. – Тошкент: Фан, 2007. -88 б.
105. Каталог фонда института рукописей. I. – Тошкент: Фан, 1989. - 412 с.
106. Комилов Н. Бу қадимий санъат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -192 б.
107. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. - 320 б.
108. Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М.: Наука, 1972. -193 с.

109. Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. -115 б.
110. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974.- 384 б.
111. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. К.1. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
112. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. – Тошкент: Фан, 1978. - 64 б.
113. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. - 151 б.
114. Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Тошкент: Фан, 2007. - 168 б.
115. Муниров Қ, Носиров А. Алишер Навоий кўлэзма асарлари каталоги. – Тошкент: Фан, 1970. -106 б.
116. Муниров Қ. Алишер Навоий асарларининг Шарқшунослик институтидаги кўлэзмалари. – Тошкент: 1970.
117. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. - 220 б.
118. Навоий Алишер. Хамса. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: ЎзбФА нашриёти, 1960. -854 б.
119. Navoiy Alisher. Xamsa. Nasriy bayonni nashrga tayyorlovshi Sadriddin Ayniy. –Т.: O‘quvpednashr, 1940. - 452 b.
120. Navoiy Alisher. Xamsa. Layli va Majnun. Nasriy bayon bilan nashrga tayyorlovshi Amin Umariy va Husaynzoda. – Тошкент: Fan, 1941. - 512 б.
121. Navoiy Alisher. Xamsa. Saddi Iskandariy. Mas’ul muharrir Shayxzoda. – Тошкент: Uzpolidgrafkombinat, 1941. - 884 б.
122. Navoiy Alisher. Xamsa. Saddi Iskandariy. Mas’ul muharrir Shayxzoda. – Тошкент: Fan, 1941. - 118 б.
123. Навоий Алишер. Садди Искандарий. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. - 288 б.
124. Навоий Алишер. Фарход ва Ширин. Насрий баён муаллифи Фафур Ғулум. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. - 248 б.

- 125.Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. Насрий баённи тузувчилар Амин Умарий ва Хусайнзода. Тузатиш ва тўлдиришлар билан нашрга тайёрловчилар В.Раҳмонов, Н.Норқулов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. - 112 б.
- 126.Навоий Алишер. Ҳайратул аброр. Насрий баён муаллифи А.Ҳайитметов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. - 145 б.
- 127.Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. Насрий баёни билан қайта тўлдирувчи А.Ҳайитметов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. - 592 б.
- 128.Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. Насрий баён муаллифлари В.Раҳмонов, Н.Норқулов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. - 368 б.
129. Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. (Насрий баёни билан) – Тошкент: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. - 544 б.
130. Навоий Алишер. Садди Искандарий. Насрий баёни билан М.Ҳамидова қайта тўлдиришлари асосида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 832 б.
131. Навоий Алишер. Ҳайратул аброр. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. - 812 б.
- 132.Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. Сабъаи сайёр. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. - 696 б.
133. Навоий Алишер. Садди Искандарий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Ажам. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. - 704 б.
134. Навоий Алишер. Маҳбубул қулуб. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. -112 б.
135. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 464 б.
- 136.Навоий асарлари учун қисқача луғат. Тузувчи Ҳасанов Б. – Тошкент: Фан, 1993. - 376 б.
- 137.Нарзуллаева С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литератур народов Советского Востока. – Тошкент: Фан, 1983. -136 с.

138. Низорий А. Фарҳод ва Ширин. Достонлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. -160 б. – Б. 13-111.
139. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик / Структура ва структурализм. Илмий-адабий мақолалар. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 25-56.
140. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016. - 112 б.
141. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. - 216 б.
142. Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. - 192 б.
143. Саломов Ғ, Комилов Н, Салимова З ва б. Таржимон маҳорати. – Тошкент: Фан, 1979. - 196 б.
144. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978. - 152 б.
145. Семёнов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нём. – Тошкент: Гостехиздат, 1940. - 32 стр.
146. Сирожиддинов Ш, Умарова С. Ўзбек матншунослиги кирралари. – Тошкент: Akadernashr, 2015. - 128 б.
147. Солихова Ҳ. Алишер Навоий ва уйғур адабиёти. АндДУ. –А.: 1994. -366.
148. Солихова Ҳ. Навоий ва Низорий. – Андижон: 1993. - 32 б.
149. Сулаймон Ҳ., Сулаймонова Ф. Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар. XV-XIX асрлар. – Тошкент: Фан, 1882.
150. Сулаймонова Ф. Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - 416 б.
151. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари). – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - 416 б.
152. Тошкент. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2009. - 784 б.
153. Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2000. -208 б.

- 154.Фирдавсий А. Шоҳнома. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2013. - 188 б.
- 155.Халлиева Г. Ўзбек мумтоз адабиёти рус адабиётшунослигида. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. -122 б.
- 156.Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарк, 2008. -368 б.
- 157.Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. - 196 б.
158. Қаюмов А. Асарлар. I жилд. №1. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. - 288 б.
- 159.Қаюмов А.Асарлар. I жилд. №2. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. - 400 б.
- 160.Қаюмов А. Асарлар. III жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. - 384 б.
- 161.Қаюмов А. Асарлар. IV жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. - 368 б.
- 162.Қаюмов А. Асарлар. VII жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. - 280 б.
- 163.Қаюмов А. Асарлар. VIII жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. - 428 б.
- 164.Қурбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. – Тошкент: Meriyus, 2016. - 188 б.
- 165.Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларида рамз ва тимсоллар. – Тошкент: Фан ва технология, 2015. - 228 б.
- 166.Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 52 б.
- 167.Ҳамидова М. “Хамса” мавжлари. – Тошкент: Фан, 1986. - 56 б.
- 168.Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -216 б.
- 169.Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Ўзфанакадeмнашр, 1963. - 173 б.
- 170.Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. -192 б.

171. Ҳасанов С. Захириддин Муҳаммад Бобур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. - 88 б.
172. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. - 224 б.
173. Ҳомидов Ҳ. Фирдавсий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2012. -194 б.
174. Шарқ миниатюра мактаблари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - 184 б.
175. Ўзбек насри тарихидан. Масъул муҳаррирлар И.Султонов, А.Ҳайитметов. – Тошкент: Фан, 1982. -196 б.
176. Ўзбек тилидаги тошбосма китоблар каталоги. Тузувчилар: Б.Қосимхонов, Ҳ.Лутфиллаев, Ш.Исламов. I-жилд. 2014. - 364 б.
177. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Баҳром ва Гуландом. Зевархон. Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. Нашрга тайёрловчилар Муродов М, Афзалов М. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. - 352 б.
178. Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Тошкент: Фан, 1985. - 64 б.
179. Эркинов С. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 1971. - 276 б.
180. Эркинов А. Алишер Навоий “Ҳамса”си талқини манбалари (XV-XX аср боши). – Тошкент: Tamaddun, 2018. - 304 б.

IV. Газета ва журнал, тўпламлардаги мақолалар

181. Абдуллаев В. Алишер Навоий традицияларининг хоразмлик шоирлар томонидан давом эттирилиши масаласи // Шарқ юлдузи. 1959. № 4.
182. Абдувоҳидова М. Ўзбек адабиётида насрий баёнчиликнинг жанр сифатидаги ўрни // Адабий мерос. – Тошкент, 1991. № 4. – Б. 47-52.
183. Абдуллаева Б. Тошбосма баёзларнинг илмий тавсифи // Адабий мерос, 1989. № 4.
184. Абдувоҳидова М. Ўзбек адабиётида насрий баёнчиликнинг ўрни // Адабий мерос, 1991. № 4. – Б. 47 -52.

185. Абдуқодиров А. “Садди Искандарий” ва ўзига хослик / Абдурахмон Жомийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Tamaddun, 2014. – Б.106-113.
186. Абдуқодиров А. Тожикистонда Алишер Навоий ижодининг ўрганилиши ва тарғиб этилиши / Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари. Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ижод, 2018. – Б. 128-132.
187. Арслонов А. “Фарҳод ва Ширин” достони асосидаги илк насрий қисса / Бадий матн таҳлили ва талқин муаммолари. Н.М.Маллаев таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2012. – Б. 69-71.
188. Болтабоев Ҳ. Низомий Ганжавий ижоди Фитрат талқинида / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2007. – Б. 62-70.
189. Валихўжаев Б. Алишер Навоий “Хамса”сининг қўлёзма нусхаси / Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари: Анжуман материаллари. Самарқанд, 1981. – Б 16-28.
190. Жамматова М. “Лайли ва Мажнун”нинг илк насрий баёни // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. № 5. – Б. 75-77.
191. Жўраев Ж. “Мубаййин”нинг 1905 йилги нашри / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2008. 4 апрель, - 4 б.
192. Жўраев К. Носирхожанинги “Лайли ва Мажнун” достони қўлёзмалари ҳақида / Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги илмий-амалий конференция тезислари. – Тошкент, 2012. – Б. 153-155.
193. Зоҳидов В. Навоий “Фарҳод ва Ширин”ининг ғоявий мотивлари / Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1948. № 5. – Б. 94-110.
194. Зоҳидов Р. Навоий асарлари табдили муаммолари / Алишер Навоий ва XXI аср: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент: Tamaddun, 2016. – Б. 22-26.
195. Йўлдошев Қ. Бадий асар таҳлили / Ўзбек адабий танқиди. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2011. – 544 б. – Б. 341-355.

196. Комилов Н. Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. № 6. – Б. 8-19.
197. Маллаев Н. “Фарҳод ва Ширин” достонининг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианты // Адабий мерос, 1973. № 3. – Б. 135-147.
198. Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиш тарихидан // Адабий мерос. – Тошкент, 1968. № 1. – Б. 98-103.
199. Маҳмудова Р. Алишер Навоий асарларининг инқилобгача бўлган нашрлари тарихидан // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1968. № 7. – Б. 230-236.
200. Назаров М. “Хамса” насрий талқин // Ўзбекистон маданияти, 1980. 8 февраль.
201. Тоҳиров Қ. Алишер Навоий ва XVIII –XIX аср қиссалари / Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари. Анжуман материаллари. СамДУ. 1981. – Б. 77-81.
202. Турсун Курбон Туркаш. Шинжонда Навоийхонлик анъаналари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №5. – Б. 48-54.
203. Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. – Тошкент: Адабий мерос, 1968. №1. -51-62 б.
204. Қодиржон Эргаш. Насри Хамсайи беназир / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009. 18 декабрь.
205. Ҳасанов С. “Сабъаи сайёр” бадииятига доир / Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. - 208 б.
206. Ҳаққулов Иброҳим. Навоийга қайтиш / Тақдир ва тафаккур. Мақолалар. – Тошкент: Шарқ, 2007. -336 б. – Б. 109-160.
207. Эркинов А. Ўзбек адабиётшунослиги тарихида Алишер Навоий “Хамса”сининг талқини / Манбашунослик: матн ва унинг талқини. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 1997. – Б. 21-26.
208. Эркинов А. Лайли Европача кийинганми? / Саодат. – Тошкент, 1998. № 4. – Б. 29.
209. Эркинов А., Тожиев А. Навоий ва бугунги авлод // Жаҳон адабиёти. Сухбат. – Тошкент, 2013. № 2. – Б. 132-137.

210. Эшонбобоев А. Адабий анъана: манбаларда Искандар образининг талқини / Манбашунослик: матн ва унинг талқини. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 1997. – Б. 36-48.

Интернет манбалари

211. <http://www.hqlib.ru>
212. <http://maxbooks.ru>
213. <http://e-adabiyot.uz>
214. <http://mugan.uz>
215. <http://kh-davron.uz>.
216. <https://pikabu.ru/story>

Мир Махдум саъй-ҳаракати билан нашр этилган китоблар

№	Асар номи ва муаллифи	Нашр йили ва нашриёт номи	Хаттот
1	Ҳазор саволи маликаи донишманд	1904 йил Порцев матбааси	Мулло Маҳмуд Сайидхон
2	Саволи мутафарриқа. Рисолаи марғуб	1904 йил Порцев матбааси	Мулло Маҳмуд Сайидхон
3	З.М.Бобур. Мубаййин	1905 йил Порцев матбааси	
4	Фирдавсий. Шоҳномаи туркий. Насрий таржима муаллифи Хомуший	1905 йил Порцев матбааси	Раҳматуллоҳ ибн Абдушукур
5	Мир Маҳмуд Қорий. Девони Қорий	1906 йил Ғуломия матбааси	Мулло Ўтаб Расул Мухаммад ўғли
6	Қаҳрамони қотил	1906 йил Ғуломия матбааси	Мулло Маҳмуд Сайидхон
7	Калила ва Димна	1907 йил Орифжонов матбааси	
8	Куллиёти маснавийи Хароботий	1909 йил Орифжонов матбааси	Мулло Маҳмуд Сайидхон
9	Масъуд ибн Юсуф Самарқандий. Салоти Масъудий	1911 йил Орифжонов матбааси	
10	Баёзи Мухаллий	1335 йил Орифжонов матбааси	Сидкий Хондайликий
11	Насри Хамсаи беназир.	1908 йил Орифжонов матбааси	Раҳматуллоҳ ибн Абдушукур

12	Девони Машраб	1916 йил	Мулло Ўтаб Расул Муҳаммад ўғли
13	Рашахот	1329 йил	Мулло Юсуф

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. МУМТОЗ АДАБИЁТДА НАСРИЙ БАЁН ҲОДИСАСИ ВА УНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	8
1.1. Насрий баёнчилик: бадий-тарихий, илмий-назарий хусусиятлари.....	8
1.2. “Хамса” дostonлари табдиллари ва “Насри Хамсаи беназир”.....	26
II БОБ. НАСРИЙ БАЁНДА ПОЭТИК ТАЛҚИН МЕЗОНИ ВА МАТННИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ	56
2.1. “Насри Хамсаи беназир”да “Хамса” композициясининг тикланиши.....	56
2.2. “Садди Искандарий” ва “Искандарнома”нинг матний-қиёсий таҳлили.....	83
III БОБ. “НАСРИ ХАМСАИ БЕНАЗИР”ДА БАЁН, ШАРҲ, ИЗОҲ ВА БАДИЙ МАҲОРАТ МАСАЛАЛАРИ	110
3.1. “Насри Хамсаи беназир”да ифода усули ва бадий маҳорат	110
3.2. Насрий баён матнининг семантик-структурал таҳлили.....	130
ХУЛОСА	147
Фойдаланилган адабиётлар	152
Илова	168

Тожибоева Озода Тохировна

**АЛИШЕР НАВОЙИЙ “ХАМСА” СИНИНГ
НАСРИЙ БАЁНЛАРИ: ТАМОЙИЛ,
МЕЗОН ВА УСЛУБ**

монография

“Nodirabegim” нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ № 313. 24.11.2017 й.

Босишга рухсат этилди: 11.06.2020.

“Times New Roman” ғарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆

Нашриёт босма табағи 10,7. Адади 200 нуска.

100129, Тошкент шаҳри, Шайхонтохур тумани,

Навоий кўчаси, 30-уй.

ООО “АКТИВ PRINT” босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Чилонзор 25, Лутфий 1А.